

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN ROMANLARINDA AYDIN PROFİLİ

DOKTORA TEZİ

Uğur BİRİCİK

KASIM-2024

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN ROMANLARINDA AYDIN PROFİLİ

DOKTORA TEZİ

Uğur BİRİCİK

TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN

KASIM-2024

TRABZON

ONAY

Uğur BİRİCİK tarafından hazırlanan “Reşat Nuri Güntekin’in Romanlarında Aydın Profili” adlı bu Çalışma 06.11.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Nihat YILMAZ	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Hüseyin SADOĞLU	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Süleyman ERKAN	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Deniz KUNDAKÇI	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tezde yer alan bütün bilgilerin etik davranışa uygun ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanmış bu çalışmada, şahsıma ait olmayan her türlü söylemin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim.

Uğur BİRİCİK

14.10.2024

ÖNSÖZ

Bu çalışma, siyasetin önemli bir aktörü olan aydınları incelemek amacıyla yapılmıştır. Türk aydını ve çizilen aydın profili, dönemin en önemli edebiyatçılarından biri olan Reşat Nuri Güntekin'in romanları incelenerek ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Özellikle Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı ve Cumhuriyet dönemlerini ele alan romanlar, bize bu geçiş dönemi siyasetinin aydını hakkında bugüne ışık tutan bilgiler vermektedir.

Tez sürecinde bana her zaman destek olan danışmanın Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN'a, tez izleme süreci boyunca yaptıkları değerli paylaşımlar için Prof. Dr. Hüseyin SADOĞLU'na ve Prof. Dr. Süleyman ERKAN'a ve bana doktora dahil tüm eğitim-öğretim hayatım boyunca destek olan annem Selma BİRİCİK ve babam Hüseyin BİRİCİK'e teşekkürlerimi sunarım.

Kasım, 2024

Uğur BİRİCİK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT.....	VIII
GİRİŞ.....	1-4

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AYDINLANMA DÖNEMİ VE AYDIN KAVRAMI	5
1.1. Aydınlanma Kavramı ve Aydınlanma'nın Genel Özellikleri.....	5
1.2. Aydın Kavramı ve Aydınlanma Dönemi Düşünürlerinin Fikirleri	16
1.2.1. Aydın Kavramı.....	16
1.2.2. Aydınlanma Dönemi Düşünürlerinin Fikirleri.....	20
1.3. Aydınlanma'nın Biçimleri: Radikal Aydınlanma ve İlimli Aydınlanma	44
1.3.1. Radikal Aydınlanma ve Fransız Aydınlanması.....	44
1.3.2. İlimli Aydınlanma ve İngiliz ve İskoç Aydınlanması	51
1.4. Aydınlanmacı Mutlakiyet ve II. Friedrich.....	55
1.5. Edebi Bir Eser Olan Romanın Aydınlanma'yla İlişkisi	58

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİYE'DE AYDINLANMA'NIN YANSIMALARI	64
2.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydınlanma ve Aydın Profili.....	64
2.1.1. Tanzimat Dönemi Aydın ve Aydınlanma'nın Osmanlı'ya Yansımaları.....	65
2.1.2. Osmanlı Aydınları, Fikirleri ve Felsefeleri	70
2.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Aydınlanma ve Aydın Profili	84
2.3. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim-Aydınlanma İlişkisi ve Öğretmen Aydın	93

2.4. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı ve Aydınlanma İlişkisi	96
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN ROMANLARINDA AYDIN PROFİLİ.....	103
3.1. Romanlarda Zaman ve Mekân Kapsamında Dönemin Siyasi Fikirleri, Siyasi İklimi ve Ortamı	105
3.2. Aydın Fikrîsel Dönüşümü ve Hıviyeti	112
3.3. Aydın Olarak Öğretmen ve Eğitim	121
3.3.1. Öğretmen Aydın Mûspet İlim Mekânı Olarak Mektep	123
3.3.2. Aydın Mûspet İlimle Yetişmiş Nesiller Yaratma Sorumluluğu.....	125
3.4. Geleneksel Düzen ve Yeni Düzen Çatışmasında ya da Dûalizminde Aydın Konumu	127
3.5. Aydın Dine Bakışı.....	135
3.6. Hurafelerle Mücadelede Aydın	140
3.7. İdealist, Ahlaklı ve Erdemli Aydın.....	144
3.8. Aydın Topluma ve Anadolu İnsanına Bakışı	151
3.9. Aydın Toplumsal Misyonu ve Aydınlanma'nın Anadolu'ya Yayılması	153
3.10. Halka Tepeden Bakanlar Karşısında İstanbul ve Anadolu Arasındaki Halkçı-Sentezci Aydın	155
3.11. Radikal ve İlimli Aydınlanma Karşısında Aydın Konumu	159
3.12. Aydın "Aydın" Eleştirisi: Aydın Şekilciliği ve Aydın-Halk Kopukluğu.....	160
3.13. Aydın Bürokrasi Eleştirisi ve Otoriteleri Tenkit Edebilen Aydın	163
SONUÇ.....	168
KAYNAKÇA.....	175
ÖZGEÇMİŞ.....	188

ÖZET

Bu çalışmada Reşat Nuri Güntekin'in romanları siyasi açıdan incelenmiş ve romanlarda çizilen aydın profilinin ortaya konması amaçlanmıştır. Edebi eserler ve özellikle romanlar, siyaset bilimi açısından önemli birer kaynaktırlar, zira dönemin toplumsal gerçekliklerini yansıtmaktadırlar. Meşrutiyet ve Cumhuriyet gibi Türk siyasi tarihi açısından oldukça önem arz eden dönemlerini gözlemleyip, romanlarına aktaran ve Cumhuriyet'in önemli romancılarından biri olan Güntekin, bize bu dönemin aydın profilinin yanı sıra zihnindeki aydın profilini de romanın baş karakterleri aracılığıyla sunmaktadır. Bu profili ortaya çıkarmanın aynı zamanda aydın problemine günümüz açısından da ışık tutması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın Türk siyasetindeki aydın literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada içerik analizi ve söylem çözümlemesi yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın nihayetinde, Güntekin'in aydın profilinin, Aydınlanma idealiyle İstanbul'dan Anadolu'ya gelen ve burada halkla iç içe olup, Radikal Aydınlanma'dan İlimli Aydınlanma'ya evrilen, sloganist ve şekilci aydına karşı çıkan, toplumu geride bırakan hurafelerle mücadele eden, gündelik politik çekişmelerden uzak kalan, fırkası bilim olan ve her türlü otoriteyi eleştirebilen, özellikle eğitim aracılığıyla topluma müspet ilimleri yaymaya çalışan, Aydınlanma değerlerini özünden anlayıp, Anadolu kültürüyle bütünleştirmeye çalışarak, Avrupa ile Anadolu arasında bir çeşit sentez yapmaya çalışan bir aydın profili olarak karşımıza çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Reşat Nuri Güntekin, Aydınlanma, Aydın, Öğretmen, Meşrutiyet.

ABSTRACT

This study analyzes Reşat Nuri Güntekin's novels from a political perspective, aiming to reveal the portrayal of intellectuals depicted in his novels. Literary works and especially novels are significant sources for political science since they reflect the social realities of their time. Güntekin, one of the most prominent novelists of the Republic, observes the periods that play an important role for Turkish political history such as the Constitutional Monarchy and the Republic and transfers them to his novels, and presents us with the intellectual profile of this period as well as the intellectual profile in his mind through the main characters of the novel. It's aimed that uncovering this profile will shed light on the intellectual problem from today's point of view, as well. Therefore, this study will contribute to intellectual literature in Turkish political history. Content analysis and discourse analysis methods were used in the study. The findings indicate that Güntekin's portrayal of the intellectual is the one who, inspired by Enlightenment ideals, moves from Istanbul to Anatolia, engages with the local people, evolves from radical to moderate Enlightenment, opposes superficial and formalist intellectualism, combats superstitions that hinder societal progress, avoids involving in day-to-day political conflicts, values scientific reasoning, criticizes all forms of authority, promotes positive sciences—especially through education— understands the core values of Enlightenment, and tries to integrate them with Anatolian culture, and seeks to blend European and Anatolian cultures.

Keywords: Reşat Nuri Güntekin, Enlightenment, Intellectuel, Teacher, Constitutional Monarchy.

GİRİŞ

18. yüzyıl Aydınlanma Çağı, Rönesans ve Reform hareketlerinin hümanizmiyle temellenen, bilimsel devrimle güçlenen, insan aklının ön plana çıktığı, kilisenin egemenliğindeki Orta Çağ düşüncesine karşı akıl yoluyla elde edilen bilgiyi, özgürlüğü, deneyciliği, rasyonalizmi savunan ve bir çeşit natüralizmle birlikte, metafizik bilgiye karşı rasyonel doğa yasalarını merkeze alan bir dönemin adıdır. Bu dönemin düşünürlerinin savunduğu fikirler çoğunlukla kilise ve dönemin mevcut yönetim anlayışının gerçeklikleri ile ters düşmüş ve eserleri sansüre uğramıştır. Bunun yanında aydınlar fikirleri nedeniyle zaman zaman hapsedilmişlerdir. Aklın önderliğinde gelişen bu yeni değerler, filozofların düşünsel evreninde kalmamış, dönemin şartlarına uygun olarak, gelişen burjuvazinin de desteğini alarak -ve onunla birleşerek- hayata geçmiştir.

Aklın yol açtığı ilerleme, sadece bilimsel ve ekonomik alanda gerçekleşmemiş, toplumun pek çok sosyal alanında dönüşümlere neden olmuştur. İnsanın ve aklın bu denli ön plana çıktığı bir dönemde, temel hak ve özgürlükler belirmiş, insanlığa yönelik -doğa yasalarıyla temellenen- felsefi fikirler gelişmiştir. Sınırsız devlet iktidarına karşı toplumsal bir sözleşme niteliğindeki evrensel haklar beyannameleri ve anayasa gibi kavramlar, bu düşünsel ve felsefi devrimin neticelerindendir. Bu metinler, sınırsız devlet erkini bireysel özgürlükler lehine sınırlayan ve bunlara yönetenlerin de uymak zorunda olduğu hususunu üst kanunla güvenceye alan önemli birer belge niteliğindedirler. Dolayısıyla insan aklının ön plana çıkmasıyla ilgili tüm bu gelişmeler, bireyi merkeze alan yeni bir paradigma oluşturarak, siyasi egemenliğin ve toplumsal yapının mahiyetinin değişiminde tetikleyici bir güç yaratmış, tekin keyfi yönetimine karşı geliştirdiği demokratik ve liberal kurumlarla birlikte onun yapısının değişmesine neden olmuştur. Aydınlanma felsefesinin getirdiği yeni değerlerin, burjuvazinin de desteğini alarak, Amerikan ve Fransız devrimlerinin felsefi temellerini oluşturduğu görülmektedir. Yanı sıra dinin yönetimden, yargıdan, eğitimden ve siyasi belirleyicilikten çıkıp, birey ile Tanrı arasına çekildiği; tebaa, kul vb. anlayışların yerine temel hak ve özgürlüklere sahip vatandaşlık kavramının ön plana çıkmaya başladığı görülmüştür. Aydınlanma'nın aklı yoluyla ilerleyen bu yeni değerler, doğal hak kavramıyla gelişen hukukun getirdiği anlayışla birlikte, insanların kanun önünde eşit olduğu laik devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Ancak, Aydınlanma'nın kendisi ve Aydınlanma düşünürleri eylemsel anlamda birer devrimci değildirler, onlar bir çeşit dini özgürlük, ifade özgürlüğü, daha iyi yönetim ve bilginin metafizik evrenden çıkarılıp, akıl yoluyla elde edilen bilginin belirleyici olması hususunda fikirler yaymış (örneğin Diderot'un ansiklopedisi gibi) ve bu yolla felsefe yapmışlardır. Dolayısıyla Aydınlanma, insanların aklın ışığında ilerlemesini isteyen evrensel değerlerle ortaya çıkmıştır. Örneğin "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi" felsefi kaynağını Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerinden almıştır, söylemleri evrenseldir ve birçok anayasayı etkilemiştir. "Kuvvetler ayrılığı" Aydınlanma dönemi

düşünürlerinin fikirlerinden ortaya çıkmış, sonrasında da türlü yollarla pek çok devletin anayasasına girmeyi başarmıştır. Bunun yanı sıra Kilise'nin öğretileri yerine, aklın getirdiği bilimsel ilkelerle eğitim yapan kurumlar giderek gelişmiş, hukuk daha seküler ve rasyonel bir hal almıştır.

18. yüzyıl Aydınlanma felsefesinin taşıdığı değerler, Osmanlı Devleti'ne ancak 19. yüzyılda girmeye başlamıştır. Entelektüel bir kaygı gütmeyen Avrupa'dan geri kalmamak için bir çeşit devlet projesi olarak, Tanzimatla birlikte başlayan bu süreç; Aydınlanma'yla birlikte batıda kurumsallaşan laik eğitim, yargı, yönetim vb. sistemleri transfer etmekle başlamıştır. Daha sonraları ise Aydınlanma'nın başkenti olarak kabul edilen Paris ile Osmanlı aydınlarının ilişkilerinin artmasıyla birlikte, Aydınlanma fikirleri Osmanlı devletine gerek çeviri eserlerle gerek reddiyelerle gerek gazete ve ansiklopedilerle birlikte daha fazla girmeye başlamıştır. Başlarda devlet projesi olarak başlayan bu süreç, doğal olarak insanın bilgilenmesiyle birlikte çeviri eserler, ansiklopedizm ve tenkit ile evrilmiş ve nihayetinde Abdulhamid döneminde, yönetime muhalif fikirler de geliştirilmiştir. Bu dönemde, özellikle Tanzimatla birlikte açılmış olan müspet ilim okullarında yetişmiş aydınlar, toplumun geleneksel yapısının bireyi edilgen kıldığını, Aydınlanma'nın önemli değerlerinden biri olan ilerlemeye engel olduğunu öne sürmeye başlamışlardır. Bu hususta atlanılan bir nokta ise Aydınlanma fikirlerini harekete geçiren itici gücün ekonomik gelişim ve burjuvazinin de ciddi payının olduğudur, dolayısıyla Osmanlı ve Türk aydını salt devlet reformları ile bunu gerçekleştirebileceğini düşünmüştür. Halbuki Aydınlanma Avrupa'da (temelinde Rönesans ve Reform olan) akılla, bireyle ve özgürlükle başlamıştır. Bu anlamda Tanzimatla birlikte başlayan, bazı boyutlarıyla invidüalizme ve bireyle ilgili Aydınlanma fikirlerinin öz biçimine uzak kaldığı gözlemlenen bir takım yenileşme çabalarının, bu gibi yönlerden dolayı Aydınlanma felsefesini tam kavrayamamış olduğu da gözükmemektedir. Yani birey karşısındaki devlet, geleneksel yapısı içinde varlığını sürdürmüş, liberallerin bir "mecburi kötülük" ya da "potansiyel özgürlük kısıtlayıcısı" veya "özgürlükler üzerinde potansiyel tehdit" boyutunda hiçbir zaman görülmemiş, bir şeyler daima ondan beklenmiştir. Elbette bu, Aydınlanma'nın itici gücü olan bir burjuva sınıfının da bulunmamasından dolayı tabii olarak görülebilir. Dayanılacak yegâne kaynağın devlet gücü olduğu kabul edilebilir ve bu boyutuyla anlaşılabilir. Ancak bu, Aydınlanma felsefesinin getirdiği değerleri dogmalaştırma tehlikesini de içinde barındırır. Zira Aydınlanma felsefesinin biricigi olan birey, her şeyi devletin yaptığı bir ortamda, devletin kolektif yapısı içinde kaybolma tehlikesi içerisinde kalabilir. Bu anlamda devlet önderliğinde kolektif bir hareket olarak düşünülen Aydınlanma'nın - dolayısıyla- onun mevcut gelenekseli üzerine inşa edilmeye çalışılan bir yeni olduğu da gözlemlenmektedir. İşte Reşat Nuri Güntekin'in romanları, Meşrutiyet yıllarından Cumhuriyet'in ilanına ve hemen sonrasına uzanan bu yenileşme çabalarının yaşandığı geçiş dönemini konu almaktadır. Romanlar, aynı zamanda dönemin siyaseti ve toplum yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu dönemde, özellikle Tanzimat'tan sonra açılmış okullarda yetişen aydın profiline, romanlarda nasıl bir hüviyette olduğu ve ne tür özellikler taşıdığı görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti de -her ne kadar Tanzimat sonrasında ve Meşrutiyetle birlikte Avrupa'dan getirilen kurumların ve uygulamaların önemli temeli olsa da- asıl olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde “muasır medeniyetler” parolasıyla birlikte Aydınlanma'nın getirdiği akıl ve müspet ilim değerleri üzerine kurulmaya çalışılmıştır. Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti'nin ve yeni Cumhuriyet'in müspet ilme ve Aydınlanma'ya dayanan değerleri benimsetmesinde ise en önemli araçlardan biri eğitim olmuştur. Müspet ilim doğrultusunda “fikri hür vicdanı hür ve irfanı hür nesiller” yetiştirmek olarak ülkü edinen Cumhuriyet, yeni siyasi ve toplumsal yapısına uygun olarak, laik ve müspet ilim üzerine oturtulan yeni eğitim sistemiyle birlikte, Aydınlanma'nın ulaştığı değerleri öğretmenle birlikte topluma ulaştırmayı amaçlamıştır. Bu süreçte öğretmen, yaşanan kimi sorunlara rağmen, idealist, laik, ahlakçı nitelikleriyle ön plana çıkartılmaya çalışılmış; Cumhuriyet'in özellikle Anadolu'ya ulaşma amacıyla önemli ölçüde etkileri olması hedeflenmiştir. Öğretmen, Cumhuriyet ve Aydınlanma değerlerinin topluma yayılması, yeni Türk alfabesi vasıtasıyla okuma yazmanın toplumda yaygınlaştırılması (ki Aydınlanma'nın önemli hedeflerinden biridir), inkılapların yerleşmesi, müspet ilimle yetişen bireylerin sayısının artması gibi misyonlarıyla birlikte Cumhuriyet'in Aydınlanma politikasının temel unsurlarından birini oluşturmuştur. Bu yalnızca öğretmen değil, kaymakam, mühendis, doktor gibi karakterler üzerinden de vuku bulmuştur. Tanzimat'tan beri bu sürecin pek çok yönden batıdakinden farklı bir şekilde geliştiği görülse de Aydınlanma döneminin “ancien regime”le yaşadığı gerilimlerin bir benzeri de toplumda geleneksel ve yeni değerler arasında yaşanmıştır. Özellikle Tanzimat dönemi sonrasında oluşan bu düalist yapının, değişimin mahiyetinin ve buradaki aydın profilinin Reşat Nuri Güntekin'in romanlarında işlenmiş olduğu ve tüm detaylarıyla yansıtıldığı görülmektedir.

18. yüzyıl Avrupa romanlarında; Aydınlanma, ilerleme, toplumun iyileşmesi, insan zihninin müspet ilimlerle birlikte gelişmesi, gelenekselin karanlığından yeniyi keşif, toplumun bu yönde ilerlemesi gibi fikirler işlendiği görülmektedir. Zira, bu dönemin en önemli iletişim aracı roman vb. yazılı yayınlardır ve Aydınlanma fikirleri, ansiklopedist hareketlerle olduğu kadar romanlarla da yayılmakta ve toplum tarafından okunarak içselleştirilmekte, zihin ve ufuk açmaktadır. Bu dönemin aydını, aynı zamanda bir edebiyatçıdır, dolayısıyla roman, bize Aydınlanma döneminin toplumunu ve aydınların profillerini sunan bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı ve Türkiye tarihinde ise, bu anlamdaki aydının ilk örnekleri 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki birtakım gelişmelerin neticesinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı döneminde romanlar, 19. yüzyılın sonlarından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Namık Kemal, Şinasi, Ahmed Midhat Efendi, Halit Ziya, Şemseddin Sami, Recaizade Mahmut Ekrem gibi aydınlar, aynı zamanda birer edebiyatçıdır ve Osmanlı'da roman alanının ilk temsilcileridir.

Siyaset biliminde romanlar Türk Aydınlanması'nı incelemek için az yararlanılmış bir kaynak konumundadırlar, oysa birçok roman anlattıkları döneme ait toplumsal gerçeklikleri ve dönemin aydın profillerini yansıtan önemli birer kaynak niteliğindeki edebi eserlerdir. Bu kaynaklar, ayrıca, Osmanlı ve Türk aydınlarının değişimin neresinde olduğuna ve değişimin getirdiği sorunlara nasıl

yaklaştıklarını da gösterir niteliktedirler. Dolayısıyla Osmanlı ve Türk aydınlarını romanlarda incelemek, Aydınlanma felsefesinin ve batıdaki aydının, Osmanlı'ya hangi biçimde girdiğini -veya girmediyi- anlamlandırmak adına önem arz etmektedir. Zira bu dönemin aydınları hem bir yazar hem bir gazeteci hem de bir edebiyatçı bazen de bir tiyatrocu olmuşlardır. Bu isimlerden biri de Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'e geçiş sürecini bizzat gözlemlemiş olan Reşat Nuri Güntekin'dir. Güntekin, II. Abdülhamid devrinden Meşrutiyet yönetimine ve Cumhuriyet'e kadar Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin en buhranlı geçiş dönemlerini yaşamış; siyasal ve toplumsal vakaların Türk insanı ve toplum üzerindeki etkilerini başarıyla gözlemleyip yansıtabilmiş başarılı bir romancıdır. Güntekin'in toplumu tanımadaki en büyük avantajı ise görev yaptığı milli eğitim müfettişliği yıllarında Anadolu'yu karış karış dolaşma ve onu yakından tanıma imkanını bulmuş olmasından gelmektedir. Fransız Aydınlanma eserlerinin hemen hemen hepsini küçük yaşlarda okuma fırsatı bulmuş olan Güntekin, Aydınlanma'yı ve aydın profilini gerek batıdan gerekse de yapmış olduğu gözlemler neticesinde Türk toplumundan yakından tanımış bir isimdir. Dolayısıyla romanlarının, aydını, aydın ve toplum arasındaki ilişkiyi keşfedebilme şansını sunacağı düşünülmektedir. Zira eserlerinde topluma örnek olacak bir aydın profili çizmekte olduğu görülmektedir. Romanlarında Aydınlanma değerleriyle, müspet ilim doğrultusunda yetişmiş ana karakterler, çeşitli sebeplerle İstanbul'dan Anadolu'ya giden -çoğunlukla- öğretmen, doktor, kaymakam, mühendis, ya da bir meşrutiyet taraftarı aydınlarıdır. Bu profiller gittikleri yerde Anadolu insanıyla bir arada yaşamakta ve onlara türlü şekillerde temas etmektedirler. Nihayetinde aydın kimliğini, yaşadığı dönem içinde tanımak ve tanımlamak için edebiyata ve toplumun o dönemdeki gerçekliğini yansıtan romana yönelmenin, tarihi, toplum bilimsel ve siyasi verilere ulaşabilecek zenginlikte değerli bir kaynak sunacağı düşünülmektedir. Buna Tanzimat ve Meşrutiyet yıllarından Cumhuriyet'e geçiş ve Cumhuriyet dönemlerini yaşamış, dönemin aydınını, Anadolu'yu ve Anadolu insanını bu yolla gözlemleyerek analiz etmiş, zamanın en etkili roman yazarlarından biri olan Reşat Nuri Güntekin'in eserlerinden bakmanın, dönemin aydın profilini ortaya çıkarmak adına isabetli olacağı düşünülmektedir.

Bu doğrultuda Reşat Nuri Güntekin'in, "Salgın ve Madalyon'un Ters Tarafı", "Kavak Yelleri", "Çalılık", "Ateş Gecesi", "Yaprak Dökümü", "Akşam Güneşi", "Kan Davası", "Miskinler Tekkesi", "Son Sığınak", "Acımak", "Damga", "Dudaktan Kalbe", "Anadolu Notları I-II", "Bir Kadın Düşmanı", "Değirmen", "Eski Hastalık", "Gizli El", "Gökyüzü", "Kızılıcak Dalları" ve "Yeşil Gece" romanları incelemeye tabi tutulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AYDINLANMA DÖNEMİ VE AYDIN KAVRAMI

Aydınlanma dönemi, 18. yüzyılda insan aklına duyulan güvenle gelişip şekillenmeye başlayan bir düşünce devriminin adıdır. Dolayısıyla önce Aydınlanma kavramına ve genel özelliklerine, ardından da aydın kavramına bakmanın isabetli olacağı düşünülmektedir.

1.1. Aydınlanma Kavramı ve Aydınlanma'nın Genel Özellikleri

Aydınlanma ifadesinin, 18. yüzyılın önemli sanatçısı Daniel Chodowiecki'nin bakır üzerine yaptığı bir gravürden geldiği söylenmektedir. Söz konusu gravür, ormanlık içindeki toprak bir yolda, bir yaya ile atlının peşi sıra bir yük arabasının; iki kulesi görünen şato benzeri bir yerleşim yerine doğru gittiklerini ve tam bu esnada güneşin doğmakta olup; ışınlarını yeryüzüne gönderdiği bir yeri tasvir etmektedir (Hof, 2017: 1) Bu dönem, Avrupa dillerinde ışıkla anılmaktadır: İngilizce “The enlightenment”, Fransızca “L’age des lumieres”, Almanca “Aufklärung”, İtalyanca “Illuminismo” (Spencer ve Krauze, 2012: 3), İspanyolca “Ilustrados” ve Türkçe “Aydınlanma.” Bütün bu ifadeler (Orta Çağ’a atıfla), o güne dek metafiziğin altındaki fikirler, bilgiler, kurumlar ve uygulamaların karanlığına atıfla, aklın önderliğinde ışık tutulan bir süreci anlatmaktadır (Roberts, 1996: 327). Zira Orta Çağ insanı, bir inanç çağının yaratıcısı olarak ne kendini ne de doğayı akıl yoluyla sorgulayabilmiştir (Kılıçbay, 1983: 56). 18. yüzyıl Aydınlanma Dönemi, düşüncede akılla ulaşılan bilgiyi ön plana çıkararak; toplumu eski, geleneksel, değişmez kabul edilenlerden, ön yargılardan, dogmalardan ve metafiziğin karanlığından kurtararak; insanı ve toplumu özgürleştirmeyi ve akıl yoluyla elde edilen bilgi ekseninde geliştirmeyi amaçlayan düşünsel gelişimi kapsayan bir dönemdir.

Aydınlanma, 18. yüzyılda genel olarak İngiliz Devrimi’yle (Şanlı Devrim) başlatılıp, Fransız Devrimi’yle bitirilen, pek çok Aydınlanma filozofunun düşünceleriyle katkı verdiği, bir hareket ve süreci ifade etmektedir. Bu felsefenin amacı, insanları esasta “kötü” ve “köleleştirici” hale getirdiğine inanılan mit, önyargı, dogma ve hurafeden; dolayısıyla da bunları üreten ve besleyen eski düzenden (ancien regime’den) kurtararak, “iyi” ve “özgürleştirici” olduğu kabul edilen “aklın düzeni”ne sokmaktır. Aydınlanma’nın entelektüel oluşumu da aklın düzeni, insanlar için “a priori” olarak iyi olduğu düşünülen bütün ilkeleri kapsamaktadır. Dolayısıyla her türlü toplumsal düzen ve organizasyon akla veya akılcı ilkelere dayanmak durumundadır. Bu sebeple Aydınlanma aynı zamanda “Akıl Çağı” olarak da anılmaktadır (Çiğdem, 1993: 11). Avrupa’da Orta Çağ’dan Yeni Çağ’a geçiş Aydınlanma hareketi ve Aydınlanma devrimleriyle olmuştur (Coşkun, 2019: 19).

18. yüzyıl felsefesini ifade etmek için İngilizcedeki “enlightenment” terimini kullanan ilk tarihçi olan Edward Gibbon’un da söylediği üzere, tüm Aydınlanma düşünürleri, dogmatizmin ve mistizmin yanlış ve karanlığının aksine aklın ışığına vurgu yapmaktadırlar (Cevizci, 2020a: 14). Adının da ima ettiği üzere Aydınlanma bu eşığı bir akıl ve ışık çağının ortaya çıkışı olarak algılamaktadır (West, 2005: 29). Bu tasvir, Aydınlanma felsefesinin metafizik ve mitolojik (karanlık) bir dönemden; insan aklının bu karanlığı aydınlattığı yeni bir döneme geçişi ifade etmektedir. Atıfta bulunduğu bu dönem kilise egemenliğindeki feodal Orta Çağ dönemidir. Bu dönemdeki entelektüel bilgi, insandan daha yüce bir varlık tarafından gönderildiğine inanılan dini bilgidir, ya da o bilgileri kendi aristokratik düzenlerinin devamı için kullanan bir takım seçkin zümrenin iktidarından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla bilginin kaynağı olan akıl böyle bir ortamı aydınlatacak ve değiştirecektir. Kuşkusuz bu felsefenin uygulamaya geçmesindeki itici güçlerinden biri de yükselen burjuvazidir.

Özgürlüğün yeni ruhu, hareket, her şeyi merak etmek anlamına gelen Aydınlanma (Hof, 2017: 87), birdenbire değil, Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra ortaya çıkmış, sanayi devrimi, liberalizm, demokrasi ve cumhuriyet kavramlarıyla birleşerek, hatta onlara fikir ebeveynliği yaparak; sanattan yönetime, eğitimden ekonomiye çok yönlü bir boyut kazanmıştır (Merriman, 2018: 84). Rönesans, kilisenin dogmalarına karşı insan zekâsının isyanı, Orta Çağ’ın vesayetinden kurtuluşunun başlangıcıdır. Rönesansla başlayan ve Aydınlanma ile ivme kazanan bu süreç bir dünya düzeninin sona ermesi mahiyetindedir, imparatorluğun ve kilise düzeninin sonu niteliğindedir (Meriç, 1999: 116). Dolayısıyla Aydınlanma için, Rönesans hareketinin giderek bireyi cemaat cenderesinden kurtarması ve Reform hareketiyle birlikte de evrensel olduğu iddia edilen kilise idealinin yıkılmaya başlaması son derece önemli bir temel teşkil etmektedir (Kılıçbay, 1983b: 148). Rönesans ve Reformasyon, aslında bir bakıma dinin radikal bir eleştirisini getirerek Aydınlanma’nın yolunu döşeyen nedenler arasında olmuştur (Kılıçbay, 2001: 101). Örneğin Rönesans şiiri, düzyazısı ve resmi, antikçağı yüceltirken Tanrı’nın kendi suretinde yarattığı bireyin onurunu da vurgulamıştır (Merriman, 2018: 84). Rönesans dönemindeki hümanist entelektüellerin klasik antik dönem yazınıni yeniden canlandırma çabaları (Callicinos, 2022: 33-34), güzellik ve erdem gibi kavramları teolojik kısıtlamalardan gitgide uzaklaştırmaya başlamıştır (Merriman, 2018: 84). Bu hümanist temeller üzerinde yaratılan bilginin yerleşik dini öğretilerle çelişmesi de şaşırtıcı değildir (West, 2005: 31). Rönesansla birlikte zihinlerin aydınlanmaya başlamasıyla birlikte (Voltaire, 2017: 20), Galileo’nin Katolik kilisesiyle karşı karşıya gelmesi tesadüfi değildir. Galileo’nun astronomik gözlemleri, onu Kopernikus’un “Güneş merkezli” hipotezindeki gibi evrenin merkezinde Dünya’nın değil, Güneş’in olduğu görüşünü ifade etmeye sevk etmiştir. Ancak Güneş merkezci hipotez, Kilise’nin II. yüzyılda yaşamış İskenderiyeli astronom Klaudyos Batlamyus’tan alınarak benimsenmiş olan, Tanrı’nın en önemli yaratımı olduğu düşünülen yerin evrenin merkezinde olması gerektiği görüşüyle kesin bir

çatışma¹ içinde olmuştur. Aydınlanma da aklın ürününün olanının tüm boyutlarıyla yeryüzüne inmesi ve mevcut düzenin kurguladığı gerçekliği reddetmesiyle birlikte de doğal olarak kendini “eski rejimle” radikal veya ılımlı bir çatışma içerisinde bulmuştur (West, 2005: 31-32).

Rönesans ve Reformasyondan sonra Batı Avrupa’da çıkan en büyük düşünsel hareketin temelini, hümanizm, felsefe ve 17. yüzyılda fen bilimlerindeki dünya görüşü oluşturmuştur. Bunların getirdiği sonuçlar, genişletilerek genel dünya görüşünü teşkil etmiş, bütün yaşam alanlarına uygulanmış; refah ve liyakatle özgüven kazanmış olan burjuvaziye aktarılmıştır (Kinder ve Hilgemann, 2012: 257). Burada oldukça dikkat çekici bir husus da Orta Çağ’dan ilk kopuşu simgeleyen Rönesans’ın hümanizmine² karşılık, (onu reddetmeyip kabul etse de) Aydınlanma’nın natüralizminin ağır basmasıdır (Kılıçbay, 1983: 56). Bunun yanında 18. yüzyılda bir yanda rasyonalizm diğer yanda da ampirizm güçlenmiştir.

Aydınlanma da Rönesans gibi ne getirmeye çalıştığının bilincinde olan bir entelektüel akımdır. Rönesans düşünürleri, kendilerinin klasik dönemin yeniden canlanmasının bir parçası olduğunu; Aydınlanma düşünürleri ise akıl yoluyla ulaşılan bilimsel bilginin onları artık eski (ve dolayısıyla kötü) çağlardan kurtaracağını düşünmüşlerdir. Buna göre, “aklın ışığı” batıl düşüncenin, önyargının, kör taasubun, cehaletin, zulmün ve adaletsizliğin karanlığını aydınlatmak ve insanlar için daha iyi bir dünya meydana getirmek için kullanılabilirdi. Bunun yanında klasik dönem toptan reddedilmemiş, Antik Yunan ve Roma dönemi filozofların öğretileri alınmış ve yeni bir bakış açısıyla yorumlanmıştır (örneğin karma anayasa-kuvvetler ayrılığı gibi). Ancak yeni ortaya çıkan bilgiler daha değerlidir, bunlar din alanında da yayılmıştır ve düşünürler, kilisenin kültürel ve kurumsal otoritesini sarsmaya ve birçok inancı ve uygulamayı “batıl itikat” olarak tanımlamaya başlamışlardır (Wiesner-Hanks, 2021: 511-512). Aydınlanma, yeni bir kültür olarak zuhur ederken,

¹ Kilise yetkilileri, 1633’te gökbilimci ve fizikçi Galileo Galilei’yi engizisyon karşısına çıkmak üzere Roma’ya çağırmışlardır. “Tehlike” büyüktü. Bilimsel sorgulamanın erdemlerini yüksek sesle savunduğu için dinden çıkmakla suçlanmış bir İtalyan Dominiken keşişi olan Giordano Bruno, yeni yüzyılın ilk yılında Roma’da kitaplarıyla birlikte yakılmıştır. Kilise ileri gelenlerinin birçoğu, Galileo’nun fizik üzerindeki çalışmalarına şiddetle karşı çıkmışlardır. Bkz: John Merriman (2018), **Rönesans’tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, S.329.

² Romalılar, büyük saygı duydukları akıl ile erdemin birleşimini tanımlamak için “humanitas” kavramını kullanmışlardır. İnsanı merkeze almayı amaçlayan bu terim (zaman zaman Tanrımerkezciliğin yerine olarak da anlatılır) entelektüel açıdan özgürleştirmeci incelemeleri, yani Antikçağ’da yedi temel bilim sayılan dilbilgisi, mantık, aritmetik, geometri, müzik, astronomi ve retorik sanatlarını ifade eder hale gelmiştir. Rönesans hümanistleri, Kilise’ye sırt çevirmeksizin Orta Çağ skolastizmini reddedebilmişlerdir. Hristiyanlığın gerçek kökenlerini aramakta olduklarını öne sürmüşlerdir. Bir hümanist: “Bu dersler, insanı hür kıldıkları için özgür (liberal) olarak nitelendiriliyor, bunlar insanidir, çünkü insanı mükemmelleştirir... bu dersler sayesinde erdem ve bilgelik kazanır ve pratiğe uygularız; beden ve zihnin o en yüksek melekelerini ortaya çıkaran, eğiten ve geliştiren öğretim insanı soylu kılandır.” Giovanni Pico della Mirandola şöyle sesleniyordu: “Ey insanın en yüce ve en harika nimeti! Her neyi seçerse ona ulaşması, her neyi dilerse o olması için (insan) bu nimet bahşedilmiştir.” Pico, bireyi kendi ahlaki seçimlerini yapabilen ve Hristiyanlık bağlamında “kendi kendisinin kalıpcısı ve heykeltraşı” olabilen bağımsız ve özerk bir varlık olarak tanımlamıştır. Bkz: Merriman (2018), a.g.e., s.86-88.

aslında doğulu bir din olan Hristiyanlıkla da hesaplaşması gerekmiştir. Bu hem doğanın yücetilmesi (physis), hem de “laisite”nin ortaya çıkışıyla olacaktır. Bu iki kritik kavramın gelişmesi, dini toplumsal, siyasal ve ekonomik belirleyiciliğinden çıkararak, tümellikten tikele yani, bireysel ve özel vicdan alanına göç ettirecektir. Böylece insanlık tarihinde ilk kez din belirleyici bir öğe olmaktan çıkacaktır (Kılıçbay, 2001: 101). Aydınlanan bir laikleşme söylemi, dini-mitolojik anlatının yerini almaya başlamış, giderek daha rasyonel, ampirist ve laik bir anlatıya doğru evrilmiştir. Bu bir nevi antik Yunandaki “aletheia” ile başlayan dini-mitolojik anlatının ilerleyen dönemde duyu organlarıyla algılanan bilgi olan “doxa”ya geçişine benzemektedir (Akay, 2021: 13).

Tüm entelektüel ve kültürel hareketler gibi Aydınlanma da kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. David Hume’un “insan bilimi” dediği şeyi yaratmakla filozoflar, doğayı ve evreni incelerken bilimsel yöntemi benimseyenlerin savundukları Bilimsel Devrim’in etkisini yansıtmışlardır. İngiliz bilim insanı Sir Isaac Newton’ın vurguladığına göre, bilim -akıl ve deney- doğayı anlamanın anahtarını elinde tutar ve insanlık, dinsel öğretimle değil, “gözlem, analiz ve deney” yoluyla bilgiyi keşfedebilir (Merriman, 2018: 355-356). Bu yeni dönemle birlikte entelektüel çaba ve bu düzlemde yeni gelişen felsefeler, dini etkilenimlerden sıyrılarak yapılmaya başlamıştır. Bu dönemde insan, dini, aristokratik vb. otoritelerin etkisinden kendisini kurtararak, bağımsız bir biçimde ve yalnızca akla dayanarak var oluş amacını belirlemeye çalışmıştır. Bu temel motivasyonla birlikte din ve devletle ilgili değişmez olduğu iddia edilen kuralları eleştirel bir gözle ve yeni bir bakış açısıyla ele almıştır. Orta Çağ’da üzerinde hiç durulmayan bir konu olan insanın bu dünyadaki yerinin ve öneminin ne olduğu sorunu Yeni Çağ’ın gündemi olmuştur. Buna göre özgür ve mutlu bir insanlık, dogmaların ve geleneklerin belirlediği kuralların aklın süzgecinden geçirilerek eleştirilmesi, yeniden incelenmesi ve akıl yoluyla yenilerinin ortaya konmasıyla birlikte olanaklı olacaktır. İnsan karşılaştığı türlü sorunları aklıyla açacak ve bu yolla özgürleşecektir. Böylece akıl, insan ilerlemesinin ve gelişmesinin temeli olarak belirmektedir. Zira bu çağın en belirgin özelliği akla ve ilerlemeye duyulan inanç olmuştur (Aysevener, 1999: 106). Bütün bunları ortaya koyan aydın, daha önceki yüzyılları “geri” görmek zorundadır. Aksi takdirde ortaya koyduğu yeni ideallerinin daha değerli olduğunu kanıtlaması olanaklı olmayacaktır (Kılıçbay, 2003: 214). Aydınlanma felsefesi, eski hayat ve toplum görüşü yerine, insan zekasının ve ilmi bilginin ilerlemesine dayanan bir sosyal saadet ideali getirmiştir. İnsan, hukuki ve yönetsel kazanımlarıyla birlikte vatandaş olmuş ve haysiyetine kavuşmuştur. İktisadi ve siyasal bütün alanlarda teşvik edilen insan, edilgen konumdan etkin konuma geçmiş, genel refahı arttırmaya, tabiata daha iyi hâkim olabilmek için onu öğrenmeyi hedef olarak göstermiştir. Böylelikle toplumlar tam bir şekilde gelişebilecektir (Soboul, 1969: 14).

Aydınlanma, insanları bizatihi ahlaki olarak iyi yapmamakta, yalnızca neyin iyi olduğunu anlamalarını sağlamayan yolu göstermektedir (Erhard, 2021: 79). Nitekim, insanların o zamana kadar hakikatinden mahrum olduğu varsayılan şeylerin hakikatine ulaştıkları düşünüldüğu için (Lessing, 2011: 20), Aydınlanma döneminde, doğa bilimlerindeki başarılar artık insan bilgisinin ve aklının sınırlarından çok, fiili ve potansiyel başarılarını göstermiştir. Böylelikle insanlar artık ne

vahye dayalı olduğu iddia edilen bilgiyle ne de kurumlaşmış otoriteyle uzlaşma ihtiyacı duymaya başlamışlardır (West, 2005: 31). Yön verici ilke tabiat ilkesi olmuştur. Dünyanın düzeni ve yapısı ondan (tabiattan) kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de Aydınlanma, bütün akılcılığı yanında iyiden iyiye bir natüralizm hüviyetindedir (Ewald, 2010: 15-16).

Aydınlanma felsefesine göre insan, akıl yoluyla her şeyi sorgulayabilmeli, yenisiyle değiştirebilmeli ve evrensel yasaları keşfederek bunları yeryüzünde uygulayabilmelidir. Kantçı düşünür Ernst Cassirer de Aydınlanma'yı, kamusal alanın batıl itikat, inanç veya din tarafından değil de akıl tarafından yönetilmesini; aklın toplumu geliştirerek değiştirme, bununla birlikte bireyi gelenek ve keyfi otoritenin baskı ve tehditlerinden koruma, kurtarma ve nihayetinde dogma ya da gelenek yerine bilimsel olarak geçerli kılınan ve meşruluğunu akıldan alan bir dünya görüşü olarak tanımlamaktadır (Cevizci, 2020a: 16). Bu anlamıyla Aydınlanma sadece dünyayı anlatma değil aynı zamanda onu değiştirme kararlılığı olarak ortaya çıkmaktadır. Zira Kant'a göre de akıl kendi ilkelerini belirlemenin yanında devletin kendine özgü ilkelerini -anayasalarda yer alan özgürlük ve eşitlik gibi- belirleme gücüne sahiptir (Beiser, 2019: 58). Dolayısıyla her alanda hürriyet, ferdi hürriyetlerden, iktisadi hürriyetlere kadar bütün hürriyetler istenmektedir. Filozoflar bu amaç doğrultusunda müsamaha ve din hürriyeti mücadelesine girişmişlerdir. Eşitlik meselesi çok daha fazla tartışılır hale gelmiştir (Soboul, 1969: 68).

İlk Aydınlanmacı ansiklopedinin yazarlarından Pierre Bayle, 1700'lü yılların başında (Hof, 2017: 83): "Ben bir dünya vatandaşım ne imparatorun ne de Fransa kralının, aksine hakikatin emrindeyim" yazmıştır. 18. yüzyılın devletler dünyası henüz milliyetçi değildir. Aydınlanma yüzyılı, Diogenes'in "kozmopolis" kavramını³ hatırlatır biçimde (Leung, 2009: 376) kendini "kozmos" olarak tanımlamış ve dünyayı böyle kavramıştır (Hof, 2017: 83). Zira insanla sadece insan olarak ilgilenen Aydınlanma, evrensel söylemlerle gelmektedir (Mendelssohn, 2021: 22). Ancak bu dönemde kent halkı kozmopolit olarak yapılanmamıştır, kentlerde kendi aralarında yaşayan ve kendi aralarında evlilik yapan kapalı bir yapıdadır. Başka bir yerden evlilik yapmayı bile "kirletilmek" olarak görmüşlerdir. Klasik devletler dünyası da öteden beri var olan bir "doğallık" olduğundan Aydınlanma hareketi için gerçek bir örnek sayılmamaktadır. Bunun dışında soyluların olası kozmopolitliği, onların insanlar arası eşitliği kabul etmemesiyle de çelişmektedir (Hof, 2017: 83-84). Bu dönemden sonra güçlenen milliyetçilik ise kozmopolitliği konjonktürel olarak ikinci plana itecektir. Ancak bu dönemin güç kazanan unsuru yalnızca milliyetçilik değildir, en az onun kadar liberalizm, laiklik, demokrasi, eşitlik, hürriyet gibi kavramlar da güçlüdür ve yeniyi temsil etmektedir. Aydınlanma bunlara hem fikir ebeveynliği yapmış hem de onlarla birlikte hareket etmiştir. Zira Aydınlanma filozofu ve Leibniz ekolünden gelen Herder'in ilerleme bilgisiyle, halkların ruhuna dair bilgiyi (volkgeist) bağdaştırmasından beri, akıl ve ulus artık birbirinin karşıtı

³ Kynik felsefesinin öncü filozofu Diogenes'e bir gün nereli olduğunu sorarlar. O da "cosmopolis" cevabını vererek, bir çeşit dünya vatandaşlığına vurgu yapar. Bkz: Gilbert Leung (2009), "A Critical History of Cosmopolitanism", **Law, Culture and the Humanities**, 5, 370-390, s. 376.

konumunda değildir (Touraine, 2002: 330). Bu çalışmalar da Fransız monarşisinin otoritesine duyulan saygının zayıflamasında etkili olmuş ve böylece, dolaylı olarak, Fransız Devrimi'ne katkıda bulunmuştur (Merriman, 2018: 354). Nihayetinde bu fikirler güçlenerek Amerikan Devrimi'ni ve Fransız Devrimi'ni gibi devrimlere yol açmıştır. Bu idealler ve insan hakları bildirileri dünyanın her köşesine yayılmaya başlamıştır. Aydınlanma evrensel seslenen bir mahiyettedir. Bu ideallere göre, dünyaya aklın aydınlattığı epistemolojik doğrular ve bilginin ilerlemesiyle temellenen entelektüel bir kültür egemen olmalıdır ve bu kültür insanlığı devamlı iyileştirici bir şekilde ilerlemelidir. Böylece "ilerleme" ideali, insanın, geleneğin karanlığından, adaletsizliğinden ve kötü hayat şartlarından kurtularak, mutluluk ve özgürlük yolunda gelişeceği düşüncesine dayandırılmıştır. Bu hareket, ilerleme gerçeğine inanan bir kültür yaratmıştır (Roberts, 1996: 328).

Aydınlanma, bilginin toplumsal eğilimi içinde özünde iyi ve ilerlemeci, bu yüzden de bilgiye güvenilmesi gerektiği düşüncesini yaymıştır. Bu fikirlerin hepsinin derin politik imaları da bulunmaktadır (Roberts, 2016: 687). İlerleme aynı zamanda evrim kavramıyla da bağlantılıdır zira her canlı zamanla kendini daha da geliştirmektedir.

Aydınlanma felsefesini oluşturan ayırt edici ilkelerden birisi de ilerleme düşüncesidir. İlerleme fikri, toplumsal ve felsefi düşünce tarihinde en üst noktasına Aydınlanma yüzyılında kavuşmuştur. Özellikle Fransız Aydınlanması'nda somutlaşan ilerleme fikrinin kurucusu Turgot'dur. Buna göre insan türü, tabiata bağımlılık-avcılık, tarım ve kentsel-ticari olmak üzere üç dönemli bir ilerleme göstermektedir. Bu üç dönemin ifade araçları ise sırasıyla dil, matematik ve sanat olmaktadır. İlerleme, Turgot'a göre, bilimsel, teknolojik, ahlaki ve sanatsal alanlardaki yapıtlarda gözlemlenebilmektedir. Condorcet ise ilerleme düşüncesine ikinci büyük katkıyı yaparak bu fikri, insan zihninin tarihsel süreç içerisindeki işleyişine bağlamıştır. Condorcet'in yaptığı önemli katkılardan bir tanesi de ilerlemenin özgürlük gibi bir ölçüte dayandırılması (daha ileri bir dönem, özgürlüğün arttığı bir dönem olmaktadır ve bu hürriyet ortamı, iktisadi faaliyetlerin de özgür bir şekilde yapılmasını ihtiva etmektedir) ve dünyevi (seküler) bir karakter kazandırılmasında yatmaktadır. Ekonomik, ahlaki ve entelektüel olarak beliren bireysel hürriyet, medenileşmiş toplumlarda; gelenekselin baskısı altında kalan ya da bir despotun tahakkümü altına yaşayan toplumlara göre daha fazladır. Bu toplumlarda, düşünce, bilim ve sanat daha gelişmiştir (Çiğdem, 1993: 41-43). 18. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da ve Amerika'da Aydınlanmış çevrelerde, ilerleme kavramı yaygın kabul görmüştür ve genel görüş haline gelmiştir (Israel, 2020: 18). Düşüncenin ilerlemeci yapısı 18. yüzyılda ortaya çıkmış ve hızlı bir şekilde önemli sonuçlar ve başarılar da sağlamıştır. Bunlar arasında okuryazarlığın önemli ölçüde toplumda yayılması, insanlık adına yapılan büyük bilimsel buluşlar, daha adil toplumsal normlar, kadın hareketleriyle ilgili ilk kıvılcımlar, hukuk reformu vb. tüm bunlar aklın önderliğinde insanlık için dünyayı daha yaşanabilir ve mutlu bir yer olarak kılmaya yönelik olmuştur (Roberts, 1996: 329). Bireyin özgürlüğünün yanı sıra mutluluğunu da en temel değerlerinden biri olarak ifade eden Aydınlanma, her bireyin kendi

hayat telakkisine uygun olarak mutluluğunun peşinde koşma hakkının kutsallığını vurgulayarak, merkeze yerleştirmiştir (Cevizci, 2020a: 38).

İlerleme, toplumun iyileşmesi vb. Aydınlanma için son derece değerlidir (Israel, 2020: 16). İlerleme düşüncesinin temelinde amaç kavramı yer almaktadır. Örneğin Leibniz, tarihi aklın gitgide olgunlaşması; karanlıktan aydınlığa doğru adım adım yükselişi olarak tanımlamaktadır. Kant için ilerleme kavramı ahlaki bir değer olmanın yanı sıra daha özgür bir insanlık özlemine dayalı hedefler taşımaktadır. Bu doğrultuda Kant, ilerlemenin, insanın akıl aracılığıyla kendisini yönetme, bu doğrultuda yasalar koyma vb. yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir. Buna göre ilerleme, insanın özgürleşmesi sürecidir (Aysevener, 1999: 107).

“İlerleme”, “toplumun gelişmesi” ve “insanlığın durumunun iyileştirilmesi” söylemlerinin Aydınlanma’nın merkezinde yer alması pek de şaşırtıcı değildir (Israel, 2010: 1). Zira Orta Çağ’ın gerek coğrafi gerek düşünsel sınırları içine hapsolmuş, geleneklerle kısıtlanmış tarımsal uygarlığının tersine bu yeni uygarlık evrenel nitelikleriyle dışa açılmak gayesindedir. Zihniyet olarak laik düşünceli ve yenilikçi, bilimsel bilgiyle birlikte sanayileşme ve şehirleşmeye yönelik, tesir olarak da evrensel olması yönünde evrilmiştir (Roberts, 1996: 288). O halde Aydınlanma’nın ilerleme fikri, her zaman “felsefi” bir zihin devrimi olarak değil; yasal, ahlaki, eğitici ve estetik olmanın yanı sıra şüphesiz ekonomik, teknolojik, politik, tıbbi ve idaridir. Aydınlanma’nın “ilerlemesi” bu nedenle çok geniş kapsamlı ve çok yönlüdür (Israel, 2010: 8). Aynı zamanda insan doğasının kusursuzluğu varsayımına dayanmaktadır (Lessing, 2011: 31). O yüzden Aydınlanma’nın ilerlemeci düşüncesi, değişmez bir biçimde felsefi bir düşünce, bir zihin devrimi olarak kavranmıştır. Ama kuşku götürmez bir biçimde ekonomik, teknolojik, siyasal, tıbbi ve yönetsel olmanın yanı sıra aynı zamanda yasal, ahlaki, eğitsel ve estetikdir. Bu yüzden Aydınlanma’nın ilerlemesi oldukça geniş boyutludur (Israel, 2020: 23). İlerleme fikri, Aydınlanma için bilginin giderek gelişmesi ve insanın doğadan bilim aracılığıyla maddi zenginlikler üretmesini sağlayacak araçların gelişmesiyle mümkün hale gelen ve daha iyiye yönelik kaçınılmaz olan bir süreci işaret etmektedir. Bu durumda ilerleme, akıl yoluyla elde edilen yeni değerlerin yaygınlık kazanmasıyla birlikte, insanlara daha mutlu, daha ahlaki, daha yaşanabilir ve medeni bir yaşamı vaat etmektedir. Bu, tarihsel süreç içerisinde kötü ve yanlış olarak görülen yapıları tedricen ortadan kalkarak, yerlerini, iyi olarak nitelendirilen şeylere terk edileceği inancını ve bu düşüncenin yine tarihsel süreç içerisinde daha iyisi adına sürekli devam edeceği umudunu ihtiva etmektedir (Çiğdem, 1993: 44). Lessing’e göre bir insanı değerli kılan şey, kişinin sahip olduğu veya sahip olduğuna inandığı mevcut hakikati olduğu gibi kabul etmesi değil, hakikati araştırmasıyla gelişir ki, bu kişinin sürekli artan yetkinliğini de oluşturmaktadır (Lessing, 2021: 73-74). Dolayısıyla Aydınlanma, erişilebilecek bir durumdan öte sürekli bir süreci ifade etmektedir (Lessing, 2011: 131).

Aydınlanma güçlenirken bağımsızlaşmaya, diğer bir ifade ile eski düzenden kopuş yaşamaya başlamıştır. Roma Hukuku’nda velayetten çıkarma anlamına gelen “emancipatio” kavramı 18.

yüzyılda kullanıldığı anlamıyla geleneksel bağlardan kurtulma yerine geçmektedir; körü körüne itaatten kurtulmak ve davranışlarımızın esasını kendi içimizde taşımak gibi. Kurtuluş, yani geleneksel dünyadan kopuş anlamlarını taşımaktadır (Hof 2017: 201). Dogmalar, geçmiştir, karanlıktır; modernlik, aklın aydınlanmasının, inançların akıldışılığı karşısındaki utkusudur (Touraine, 2002: 338). Bu gelişmelerin başında da din merkezli dünya görüşünün zayıflayıp yerini evrenin natüralist, laik yorumuna bırakması, yerleşik geleneksel otoritenin gerilemesi, akıl yoluyla gelişen yeni tarzlar ve bağlılıkların ortaya çıkması gelmektedir (Roberts, 1996: 326).

Immanuel Kant Aydınlanmayı, evvela aklını kullanmaya cesaret etmek (sapere aude) olarak açıklamaktadır (Kant, 2015: 311). Bu nedenle Aydınlanma, “akıl çağı” ya da “eleştiri çağı” olarak da adlandırılmaktadır; onun merkezi ve ayırt edici ilkesi ise “aklın egemenliği”dir. Bu ilkeye göre, akıl yegâne kaynaktır, diğer hiçbir otorite ondan yüksek değildir. Ne kutsal olduğu iddia edilenler ne kilise ne de gelenek aklın otoritesine sahip değildir (Beiser, 2019: 47). Böylece Aydınlanma akla dayanmayan her kaniya ve öncüllerini haklı gösteremeyen her düşünce sistemine hücum etmiştir (Crampe-Casabet, 2005: 305). Ancak kendisinden Aydınlanma diye söz edilen entelektüel ve kültürel hareket, muhalifi olmayan bir hareket değildir. Onun dengeli ve hatta çoğunlukla ahlaki bir bakış açısına sahip özgür düşünürleri sıkça “dinsizler” ve “toplumun ahlakını bozanlar” olarak mahkûm edilmişlerdir. Dinin muhafazakârları ve geleneksel düzen savunucuları onun tam karşısında yer ala gelmişlerdir. Eski düzenin bu savunucuları, Aydınlanma’ya göre ilerleme ya da gelişmeye boşu boşuna (toplumu zaman kaybına uğratarak) karşı koymaya çalışan muhafazakârlar ya da hatta “gericiler”dir (West 2005: 56).

Aydınlanma’nın akılcılığını tamamlayan şey, insana olan inanç ve iyimserlik olmuştur. Bu iyimserliğin temelinde, evrenin her boyutuyla rasyonel olduğu inancı bulunmaktadır. Evren rasyonel olduğuna göre, onda bir düzen bulunmaktadır ve bu düzeni belirleyen şey de bir takım nesnel ve rasyonel ilkelerdir (Cevizci, 2010: 166). Bu iyimserlik duygusunun bariz sonuçlarından birisi de rasyonel, genel geçer, objektif ve dolayısıyla da mutlak bir niteliğe sahip gerçekliklere ulaşma inancı olmuştur (Somel, 1998: 43). Aydınlanma’nın bu iyimserliği insanın giderek artan zenginlik yaratma, üretimi arttırabilecek teknolojiler icat etme, nesnel ve adil bir hukuk düzeni ve istikrarlı siyasal kurumlar geliştirme kapasitesine vb. dayanmaktadır (Israel, 2020: 18). Aydınlanma felsefesi, insanın doğasına inanmaktadır (Touraine, 2002: 329). Bu durumda insan da akıllı bir varlık olarak, bu ilkeleri keşfedebilme ve evrendeki düzeni anlamlandırabilme kapasitesine sahip bir varlık olarak belirmektedir (Cevizci, 2010: 166). Aydınlanma, insanın dogmatik bir takım inanç ve bağlılığına ilişkin düşüncelerden ve bu düşüncelerin geliştirerek biçimlendirdiği otoritelerin belirlediği yaşam tarzından kendisini kurtararak, akıl ve bilim önderliğindeki gerçeklikler nezdinde toplumsal yaşamı doğru bir şekilde anlamlandırmaya, düzenlemeye ve yaşamaya çalışması anlamına gelmekte ve insanın Aydınlanma’daki iradesinin rasyonel olma kararıyla belirginlik kazanmaktadır (Urhan, 1999: 130).

Aydınlanma için önemli olan, doğal bir dine ve ahlaka olan inançtır (Beiser, 2019: 50). Tam da bundan dolayı insan, akıl yoluyla sadece kendisini değil, içinde yaşadığı toplumsal düzeni de doğru bir şekilde geliştirip yetkinleştirebilir. Bu minvalde Aydınlanma’da beliren bir diğer özellik de rasyonaliteye ve evrenselliğe duyulan inanç olmaktadır (Cevizci, 2010: 166). Aklın tarafsızlığı ve evrenselliğine yönelik Aydınlanma gayesi (Beiser, 2019: 55), herkesin rasyonelliğe sahip olabileceği gerçeğinden hareketle, bilimsel bir eğitim sürecinden geçtikten sonra doğru sonuçlara ulaşabileceği potansiyeline olan inancı taşımaktadır (Cevizci, 2010: 166). Zira Aydınlanma, eski vehimlerden kurtulmuş ve rasyonel bir şekilde donatılmış eğitime inanmaktadır (Sonnet, 2005: 106-107). Aydınlanma felsefesine göre insanın ergin olmayıştan kurtulması, yani aklını kullanabilmesi için doğru bilgilerle temellendirilmiş olması gerekmektedir; bunu sağlayacak olan ise eğitimidir. Dolayısıyla toplumun mevcut durumu, iyiliği veya kötülüğü, doğuştan değil verilen eğitimin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Filozoflar eğitimin değeri konusunda hemfikirdirler (Ağaoğulları, 2014: 530-531). Aydınlanmış bir halk, sivil toplumun kökeni ve sonucu olan halk ile soylu arasındaki ayrımın, aynı zamanda kendisinin aydınlanmasının kaynağı olduğunu asla unutmayacaktır, çünkü sivil toplum olmadan eğitim mümkün olmamaktadır (Erhard, 2021: 81). Voltaire, bizzatıhi Aydınlanma için bir hedef koymuştur: “Toplumsal seçkinlerin entelektüel açıdan meraklı ve okumuş olanlarının yanı sıra, toplumsal merdivenin daha aşağı basamaklarındaki insanları da eğitmek.” (Merriman, 2018: 363-364).

Aydınlanma, bir eleştiri ve reddiye şeklinde hurafelere, dogmalara, batıl inanç, din ve metafiziğe ve bunun ardından da bir inşa faaliyeti olarak, doğa bilimleri, beşerî bilimler ve toplum bilimlerini akıl yoluyla elde ettiği bilgiler doğrultusunda uygulama etkinliği olarak değerlendirilebilir (Cevizci, 2020a: 12). Aydınlanma hem 18. yüzyılın sonundaki devrimlere yol açan özgürleştirici hem de ırkçılığı ve Avrupalı imparatorlukların egemenliğini haklı kılan otoriter bir akım olarak görülmüştür. Bu yönüyle Aydınlanma mirasının oldukça karmaşık olduğu söylenebilir. Birçok Aydınlanma düşünürü siyasal bir devrimi savunmamış, ancak değişimi, daha çok din özgürlüğü ve ifade özgürlüğü gibi bazı yurttaşlık haklarının uygulamaya geçmesiyle ilgilenmiştir (Wiesner-Hanks, 2021: 544). Tüm bunlarla birlikte Aydınlanma’nın, insanlığın gelişmesindeki en önemli dönüm noktalarından biri olduğu söylenebilir. Zira temelde insanın kendisine güvenmesini sağlayan bir inançla başlamaktadır. Bu güvenin birbirini besleyen iki önemli yönü vardır. Bunlardan biri insan aklına olan güvendir. İnsan aklının, doğal ve toplumsal gerçeklikleri gözlemleyerek onun kurallarını çözümleyebileceğine ve elde edeceği veriler kanalıyla toplumun daha iyiye götürebileceğine inanılmaktadır. Güvenin ikinci yönü ise insanın kendi kendisini yönetebileceği hususudur. Başka bir deyişle Aydınlanma, insanı dogmaların karanlığından ve gelenekselin baskısından kurtararak özgürleştirmiş, kaderini kendi belirleyiciliğine vermiştir (Tekeli, 1995: 399). Dolayısıyla birincisi akılcılığı ikincisi ide demokrasi düşüncesini geliştirmiştir denilebilir.

Genel bir niteleme ile Aydınlanma üç ana kavrama dayandırılabilir. Bunlardan ilki akıldır. Akıl, her türlü dogmadan uzak olarak evrenin gizlerini, yaşamın kurallarını (doğa yasaları) bulmayı

sağlamaktadır. Bunun için akıl ışığında davranmak gerekmektedir (Turan, 1995: 464). Zira aydınlar, mücadeleyi yaparken akla, aklın zaferine inanmışlardır (Meriç, 1999: 34). İkincisi bireydir. Cemaat, topluluk vb. kolektivizminden, bireye/kişiyeye yönelme, kişiyeye ve bireye önem verme, onu yüceltme söz konusudur. Üçüncü olarak da bilgi, her türlü bilginin olabildiğince yaygınlaştırılması, bireylerin bilgi ile aydınlanmasıdır. Bu amaçla da dilin geliştirilmesi, okuma yazma oranının artması (eğitim) ve her kesimden halkın anlayabileceği bir içeriğe kavuşturulması önem kazanmaktadır (Turan, 1995: 464). Gerçekten de Aydınlanma, kamuya ulaşabilmek için mektuplar, sözlükler, felsefi anlatılar kullanmıştır. Anlatım ve sözceleme alanlarındaki bu icatlara, meşruiyet arayışı da eşlik etmiştir. Aydınlanma insanı, hakikatle ilişkisini ve sözün haklılığını sorgulamaktan vazgeçmeyen bir karakterdedir (Goulemot, 2007: 433-434).

Entelektüel enerjinin ve coşkulu bilgi arayışının her yeri sardığı bu dönemde, Aydınlanma filozofları, entelektüel özgürlüğü ve ilerleme arayışında aklın kullanılmasını benimsemişlerdir. Önceki dönemlerin aksine fikirlerinin genel okur kitlesine ulaşmasını istemişlerdir. Bu nedenle de eğitim-öğretimin toplumda büyük ağırlığının olması gerektiğine inanmışlardır. Ancak onların eğitim-öğretime yaklaşımı yalnızca resmi okullaşmayla sınırlı değildir; bireyin gelişimini ve yaşam boyunca sürekli eleştirel sorgulamayı da kapsamaktadır (Merriman, 2018: 354). Kendi dönemi içinde her ne kadar orta sınıfa kadar ulaşabilmiş olsa da Aydınlanma'yı kendinden önceki "bilginlerden" ayıran önemli özelliklerden biri de bu olmuştur. Önceden, bilgiyi elinde bulunduranlar ayrıcalıklı bir sınıf haline gelmişlerdir. Bu sınıf, bilgiyi kullanarak toplumda hiyerarşik bir konum elde etmiştir. Aydınlanma ile birlikte ise elde edilen bilgileri topluma yayma ve bilgiyi aklın hakikatiyle değiştirme misyonu üstlenilmiştir (Goulemot, 2007). Entelektüeller, düşünmeyi tekellerine alma eğilimi göstermemişlerdir (Chomsky, 1988: 7). Filozofların amacı bilgiyi tekelinde tutmak değildir, toplumu bilgilendirmek ve fikirleri yaymaktır. Diderot ve d'Alembert "Encyclopedie"yi tam da bu yüzden yazmıştır (bu bilgi kitabı aynı zamanda kilise bilgisi (dini bilgi) yerine aklın bilgisini getirmeyi amaçlamıştır). 19. yüzyıla doğru geldikçe önceleri elitlerin ilgilendiği bu tür fikirlerin, kitlelerin okuryazarlığının arttığı ve basımın ucuzladığı bir dönemde, etkileri giderek yayılmaya başlamıştır (Goulemot, 2007). Özellikle eğitilmiş insanların zihniyeti derinden değişecektir (Roberts, 1996: 326). Böylece Orta Çağ'ın içine kapalı, değişime açık olmayan toplumsal yapısı, zamanla yerini aklın ve doğanın sağlamış olduğu nesnel kavramlara dayalı bir toplumsal düzene bırakmaya başlamıştır. Bu yeni düzende, çeşitli yer ve zamana göre değişen hukuk anlayışına karşılık, insanların doğuştan bazı haklarının olduğunu öngören bir hukuk anlayışı olan (evrensel) "doğal hukuk" gündeme gelmiştir. Nasıl ki matematik, doğayı anlamak için değişmez ve nesnel bir ölçüt oluşturuyorsa, doğal hukukun da insanlar arası ilişkilerde bir nesnellik ölçütü oluşturabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle, bireyler doğuştan (Tanrısal olarak) sahip oldukları eşit haklara dayanarak bir sözleşme yapmalı ve bu özgürlüklerini koruyucu yasal bir düzende yaşamalıydılar. Bu yeni toplumsal düzenin devlet anlayışı, meşruiyetini gökyüzünde değil yeryüzünde bulan bir devlettir. Bu yeni devlet modeli, milletin egemenliğine dayanan cumhuriyettir. Bu görüşe göre devlet gücünü millettten alacak (monarşi yerine demokrasi) ve üzerinde kilise vb. gibi başka bir güç bulunmayacaktır. Aynı biçimde hukuk da dinsel

birtakım bilgilerden değil doğal hukukun da açtığı yolla (bir anlamda natüralizmin ve felsefenin) aklın ürünü olan kurallar tarafından belirlenecektir. Çünkü devlet öte dünya için değil bu dünya için vardır (insanlara hizmet etmesi için oluşturulmuş bir yapıdır, bir kutsaliyeti de yoktur). Bütün insanlar yasa önünde eşittir ve bu eşitlik yönetenin keyfine göre tek taraflı değil, bir sözleşme mantığı ile anayasayla güvenceye aldığı bir haktır. Halk kendisini yönetecek kişileri de demokrasi aracılığıyla kendi özgür iradesiyle seçecektir. Bu yeni devlet modeli, özellikle 18. yüzyılda, Fransız aydınlarından Rousseau, Voltaire, Montesquieu ve Robespierre tarafından şekillendirilmeye başlanmıştır (Aysevener, 1999: 108).

Aydınlanma bilimsel buluşlarla daha da güçlenmiştir. Bilimsel buluşlar, yalnızca imanı referans alan dinsel otoriteden daha çok kişinin şüphe duymasına yol açtıkça, bilim ile din arasında gerilim noktalarının ortaya çıkmaya devam etmesi hiç de şaşırtıcı olmamaktadır. Ancak bunun yanında reform hareketlerinden sonra kurumsallaşan yeni din anlayışı çerçevesinde, gerçekten de birçok Protestan, bilimsel buluşların insanları daha iyi bir dünyaya götüreceğine, doğa harikalarının keşfedilmeyi beklediğine ve böylece Tanrı'ya daha çok şükredileceğine inanmıştır (Merriman, 2018: 350). Bu ifade de görüldüğü üzere din ile bilim Protestanlık nazarında -en azından belli konularda- çatışmamış hatta uyum göstermiştir.

Bilimsel devrim, teolojiiyi arka plana itmiştir. Bilimsel yöntemin ilk savunucuları evreni Tanrı'nın yarattığından asla kuşku duymasalar bile, insanlığın bir gün doğaya egemen olabileceği düşüncesi, Kilise yetkililerinin birçoğunu allak bullak etmiştir. Bilimsel devrim, en sonunda 18. yüzyıl Aydınlanması'nın filozoflarını, düşünürlerini ve yazarlarını etkileyerek, mutlakiyete de kuşkuyla bakılmasına yardımcı olacaktır. Filozofların özgürlüğün fitri değerine olan inançları ve insanların hükümdarlarca değil, hukukla yönetilmesi gerektiği yolundaki tezleri, mutlakiyetin de temellerine meydan okuyacaktır (Merriman, 2018: 353). Bilim, insanların yaşadığı dünyanın gelişmesini sağlayabilir; teknikleri doğanın gizemlerini çözebilir ve bu gizemlerin mantıksal, akılcı dayanaklarını fizik ve kimya yasalarıyla ortaya koyabilirdi (Roberts, 2016: 682).

Aydınlanma, Paris'te başlamıştır ama Alman devletleri, Felemenk Cumhuriyeti, Büyük Britanya da dahil Batı Avrupa'nın çoğuna ve Kuzey Amerika'ya kadar yayılmıştır. Entelektüellerin çalışmaları Lehistan'a ve Rusya'ya ulaşmıştır. Ortodoks Hristiyan aydınlar, Aydınlanma'nın bilimi ve hümanizmi yüceltici anlayışını Balkanlar'a taşımışlardır. Filozofların yazıları, 18. yüzyıl Avrupa'sında Fransızcanın yüksek kültür dili kabul görmesine yol açmıştır (Merriman, 2018: 354).

Entelektüel bir hareket, bir felsefe olarak Aydınlanma, klasik din anlayışına, dogmalara ve hurafelere savaş açmıştır. Pek çok Aydınlanma düşünürü din adamlarına, rahip ve papazlara ve bunun öğretilerine karşı çıkarak bunun yerine çoğunlukla deizmi, bazen ateizmi ya da akıl yoluyla reformdan geçirilmiş bir dini geçirmeye çalışmışlardır. Aydınlanma, inşa etmeye çalıştığı yeni dünyada, insanı merkeze alan, hümanizme bağlı olarak mutlak bir akılcılıkla, natüralizm ve doğa

yasalarıyla, insan davranışının yegâne rehberinin, gelenek ya da dinde değil de akılda olduğuna olan inançla karakterize olmaktadır. Akıllı şiar edinen Aydınlanma açısından bilim, Aydınlanma'nın bir ölçütü, gerekli zihniyet değişiminin de anahtarıdır. Çünkü bilim, doğa ve toplumu anlamlandıran işlevsel bir araç olarak akıllı; bilimsel dünya görüşü de dogma ve hurafelerden arındırılmış rasyonel bir bakış açısını cisimleştirmektedir. Bilime ve akla dayanan düzendeki bir toplumun üyelerinin mutlu yaşayan, gerçekten özgür ve rasyonel bir yapıda olabileceğine; dünya hakkında ne kadar çok şey bilinirse insanın da aynı ölçüde daha özgür ve iyi bir hayatı olacağına inanılmaktadır. Zira dünyada yaşanan sefalet, acı ve mutsuzluğun nedeni bilgisizliktir. Aydınlanma'nın liberalizmi bireyi sadece politik bakımdan değil, entelektüel ve ahlaki bakımdan da özgürleştirmeyi amaçlamaktadır (Cevizci, 2020a: 29-39). Bu durumda Aydınlanma'nın beş boyutu belirlemektedir: akıl, bilim, laiklik, ilerleme ve özgürlük. Aydınlanma'nın en büyük politik önemi, geleceğe bıraktığı miraslarında yatmaktadır. Sonradan “liberalizm” olarak adlandırılacak anahtar taleplerin çoğu, Aydınlanma döneminde açıklığa kavuşturmuş ve formüle edilmiştir (Roberts, 2016: 687).

Aydınlanma'nın, entelektüel bir hareket olarak Batı dünyasının Orta Çağ'dan bu yana geçirdiği en önemli ve en derin entelektüel, sosyal ve kültürel dönüşüm olduğunu söylenilebilir (Israel, 2011: 3). Nihayetinde Aydınlanma, böylesi kökten bir kopuş yaşadığını ifade edip bunu savunan, özellikle Fransız ve İskoçyalı düşünürlerin, aklın önderliğindeki entelektüel faaliyetlerini içeren bir mefhumdur (Callinicos, 2022: 38).

1.2. Aydın Kavramı ve Aydınlanma Dönemi Düşünürlerinin Fikirleri

Aydınlanma kavramından sonra aydın kavramına ve Aydınlanma dönemi düşünürlerinin fikirlerine bakmak, tüm bu kavramları daha da netleştirmek adına isabetli olacağı düşünülmektedir.

1.2.1. Aydın Kavramı

Aydın, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde: “Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse); münevver, ziyalı, entelektüel” olarak tanımlanmaktadır. Aydınlanma'dan esinlenerek üretilen “aydın” kelimesi Batı'da entelektüel kelimesine denk düşmektedir.

Latince “intellectus” (anlamak) kelime kökeninden gelen, zekâsını ve analitik düşünme yeteneğini kullanarak doğru bilgiye erişebilen kişi entelektüel olarak tanımlanmaktadır. Sözlüklerde “faaliyeti esas olarak düşünce üretimine dayanan kişi” olarak tanımlamakta olan (Chomsky, 1998: 1) “entelektüel” kelimesinin Fransızca'daki kaynağında, düşünce ve kültür ürünlerine derin ilgi duyan, bunlardan haz alan ve zihinsel yaşantısıyla beliren kişi anlamına gelmektedir. Türkçe'de de karşılık olarak; 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olan “münevver” ve daha sonra onun yerini alan “aydın” sözcükleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (Hilav, 2008: 11).

Entelektüel terimi, Aydınlanma Çağı'ndan hemen önce 17. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte 17. yüzyılın bu terime yüklediği anlam ile Aydınlanma Çağı'nın verdiği anlam arasında fark bulunmaktadır. Zira 17. yüzyıl “entelektüel”i zihinsel faaliyetlerden hoşlanan, dünyadaki gelişmelerden mümkün olduğunca haberi olan, kişiliğini ve dünyaya bakış açısını genişletmeye gayret gösteren bir insan olarak tanımlanırken, Aydınlanma ona daha iyi bir toplum ve daha gelişmiş insanlık adına düşünce üretme ve gerektiğinde politik söylemde ve faaliyette bulunma misyonunu da getirmiştir. Bu entelektüel, teorik çerçevedeki misyonunda evrensel hakikati akıl yoluyla bulup ortaya çıkarmak, pratikte ise daha iyi bir dünya kurma faaliyetine katkıda bulunmak olarak belirlemiştir (Özlem 1995: 207). Nihayetinde bu anlamıyla “entelektüel” sözcüğünün ilk kullanımı belirmeye başlamıştır. Clemenceau, “Dreyfus”u genel söylemin tersinde cesurca savunan yazarların saygıdeğer niteliklerini ifade etmek için onları kamuya “les intellectuels” olarak takdim etmiştir (Mardin, 1991a: 256). Dolayısıyla “Dreyfus Davası” ile entelektüel yeni bir mana kazanmıştır. Kelime 1896 yılında “L’aurore” gazetesinde çıkan bir yazıyla bu zümreyi ifade etmektedir: “Bütün cemiyet hâdiseleri karşısında uyanık bir vicdan.” Entelektüelin ayırıcı vasfı türlü otoriteleri akıl yoluyla ulaştığı gerçeklikler doğrultusunda cesurca tenkit edebilmesi ve hiçbir siyasi hizbin insanı olmayışında yatmaktadır (Meriç, 1999: 287). Kendi rollerini eleştirmen ve reformcu olarak görmeleri o günden beri kullanılan entelektüel teriminin ilk defa toplumsal bir ideal olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ahlakçılar, filozoflar, alimler, bilim insanları zaten vardır. Tanımlayıcı özellikleri, uzmanlaşmış olan yetkinlikleridir. Aydınlanma ise genellenmiş eleştirel aklı yaratmıştır. Bağımsız, akılcı, devamlı ve evrensel eleştiri ilk defa kurumsallaştırılmış ve sonucunda modern “entelektüel” olmuştur (Roberts, 2016: 684-685). Aydın olarak tanımlanan bu entelektüellerin etkili olabilmesi için muhakkak ki geniş ölçüde serbest olması ve düşüncesini özgürce ifade etmekten çekinmemesi gerekmektedir (Karpas, 2006: 62). Hatta Kant, Aydınlanma için hiçbir şey yapılmasına gerek bile olmadığına, özgürlüğün onu (kaçınılmaz bir son olarak) bu aşamaya taşıyacağını söylemektedir.

Aydınlanma hareketini gerçekleştiren ve felsefesinin oluşumuna katkıda bulunan 18. yüzyıl filozofları, Aydınlanma projelerinin tamamının yanında olmuşlardır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de Avrupa'nın ilk ve en etkili entelijansiyasını meydana getiren düşünürlerinin, dünyayı anlamaya ve yorumlamaya çalışmış olan kadim düşünürlerden farklı olarak, dünyayı kavramanın yanında aklın önderliğinde değiştirme, dönüştürme azim ve kararlılığında ortaya çıkmış olmalarıdır (Cevizci, 2020a: 19-20). 18. yüzyıl Fransız Devrim'i ve 19. yüzyıl Endüstri Devrim'i dünya tarihindeki iki büyük dönüşümdür, bu iki dönüşümde de aydınların önemli katkıları olduğunu görülmektedir. Zira artık toplumu fikirlerin düzenlediği ya da düzenleyebileceği, böylelikle insan aklının sosyal yaşama egemen olacağı fikri gelişmiştir. Akla ve bilime böylesine önem verilen bir çağda, ideoloji dünyasının baş aktörü durumunda olan aydınların da prestij kazanması oldukça doğaldır (Belge, 1983: 122-123). Bu durumda aydın, kültürel üretimin alanına ve siyasi alana rasyonel değerlerle ve kendi özerkliği ile müdahale etmeye çabalayan kimsedir (Akay, 1995: 436). Aydınların faaliyetlerinden en önemlilerinden birkaçının kültür değişime ve gelişime öncülük etmek;

akıl yoluyla ulaşılan gerçekliği daha popüler ve yaygın hale getirmek; yeni bir gelişmenin ve üslubun öncülüğünü yapmak; halkın politik ve sosyal tercihlerini objektif niteliğiyle etkilemek olduğu söylenilebilir (Edward Schills'in sıralaması ile: "yüksek kültür yaratmak ve yaymak", "milli ve milletlerüstü modeller kurmak", "ortak kültürler geliştirmek", "sosyal gelişmeleri etkilemek", "politik roller oynamak") (Ülgener, 1983: 67).

Aydınlar yeknesak bir sosyal sınıf meydana getirmemektedirler (Schumpeter, 1974: 225), aydınlar diye ayrı ve tam olarak homojen bir sınıftan bahsetmek mümkün değildir (Ülgener, 1983: 66), aydın diploma ile veya meslek icrası ile belirlenmemektedir (Meriç, 1999: 289). Onlar, toplumun bütün köşelerinden çıkma potansiyeline sahiptirler. Aktivitelerinin bir bölümünü hakikate çıkan yolda mücadele ve gerektiğinde kendileri dışındaki sınıfların haklarını savunmak da teşkil etmektedir. Ancak savundukları çıkarlar yönünden aydınlar, belli sosyal sınıflara da katılabilmektedirler (Schumpeter, 1974: 225). O halde aydınlar, fikir ürünleri ve değer anlayışları ile toplumu etkileme gücüne sahip kişilerin dağınık ve gevşek gruplanışlarıdır. Onları birleştiren çizgi ise entelektüel vasıfları ile, çoğunlukla tenkit ve оппозиция biçiminde, söz sahibi olmayı statülerinin vazgeçilmez bir parçası olarak gören bir grup olmasında yatmaktadır. Nitekim Edward Shils'e göre de aydınlar ifade biçimlerinde, toplumun diğer üyelerinde nazaran, tabiat, evren ve toplum üzerine genel ve soyut biçimde söylemler geliştiren kişilerin toplamıdır (Ülgener, 1983: 67-68). Bunun yanında yüksek tahsil görmüş herkesi aydın olarak nitelendirmek hatadır ancak buna rağmen potansiyel bir aydınlardır ve akıl yoluyla ulaştıkları bilimsel bilgiyle; sözle ve yazıyla kamuoyunu aydınlatmaya çalışıyorlarsa, bu niteliğinin ön plana çıkmaya başladığı söylenilebilir (Schumpeter, 1974: 226). Aydın, bunu yaparken toplumun çoğunluğunu da karşısına alabilir; örneğin Zola'nın Dreyfus davasında yaptığı gibi (Zola, 2014). Nihayetinde, bir otoriteden bağımsız olarak akla dayalı bilimsel bilgi içeren bir fikir üretebiliyorsa veya bir olguyu akla uygun olarak dönüştürmeye katkı verebiliyorsa bu kimselere aydın denilebilir.

Eleştirel süreçte aydınların oldukça önemli bir rol aldıkları açıktır. Ancak bu işlevleri onların ayrı bir sınıf olarak değerlendirilmesi anlamına gelmemektedir. Zira onlar bir sınıfın ötesinde ideolojik ve kültürel hegemonyanın kırılmasında ve kurulmasında, üretim alanının, siyasal, toplumsal, yönetsel alanın örgütlenmesinde ve yönlendirilmesinde önemli işlevler üstlenmişlerdir (Yıldız, 1995: 358).

Aydın bir diğer özelliği de olaylara çok defa gözlemci olarak bakması ve dışında kalabilmesidir (Schumpeter, 1974: 226). Bunun yanında entelektüel çalışma iki karşıt nitelik gerektirir: "Yalnızca konsantrasyonla başarılabilecek olan dağılmaya karşı mücadele, ama aynı zamanda kişinin çalışmasına uzaktan bakabilmesi" (Guitton, 1951: 16). Emtelektüelin kamuya olan hizmeti ve eleştirel faaliyeti ilk olarak kendi organik bağlarını sorgulamasıyla başlamaktadır (İrem, 2006: 217). Zira tüm bunlar ona objektif değerlendirebilme yeteneği kazandırmaktadır. Bunun yanında aydının hiç kimse tarafından görevlendirilmemesinin (aydın olması için, yoksa bu vasfıyla

sonradan görev alabilir) ve statüsünü hiçbir otoriteye borçlu olmamasının, onun en önemli özelliklerinden biri olduğunu söylenilebilir (Sartre, 2010: 37).

Çağının ve yaşadığı toplumun durumu ve sorunları hakkında derin bir bilgi birikimine sahip, bu birikim temelinde analiz yapabilen, sorgulayan, akılcı düşünce üreten, objektif değerlendirme yapan, daha iyi bir toplum ve iyi bir insanlık ideali için çabalayan ve bunu çeşitli yollarla kamuoyuna deklare eden kişi olarak “entelektüel” önemli ölçüde Aydınlanma Çağı’nın bir ürünüdür (Özlem, 1995: 207). Olması gereken idealle, var olan gerçeklik arasındaki uçurum aydını derinden yaralamaktadır. Bu durumda Meriç’e göre karşısında iki yol belirmektedir: kurulu düzenin mevcut yalanlarını ilmileştirmek, yani bir hakikat çarpıtıcısı, ya da bir manipülatör, bir bekçi köpeği olmak veya hakikatin yanında, haksızlığa uğrayanların karşısında yer almak, haksızlığa karşı gelmek, yalanları ifşa etmek. Demek ki namuslu aydının, içinde yaşadığı çevreyle pek de uyumlu olamayan kişi olması doğaldır, zira o hoşla gitmese de gerçeklikleri dile getirmektedir (Meriç, 1983: 132). Aydın yalnızdır, çünkü onu hiç kimse görevlendirmemiştir (Sartre, 2010: 47). Sokrates örneğinde olduğu gibi “parrhesia”, yani özgürce doğruyu söyleyen kişi, iktidar tarafından bastırılmış, mahkûm edilmiş ve dışlanarak ölüme yollanmış durumdadır (Akay, 2021: 86). O halde aydın, kendi çelişkisini nesnel çelişkilerin tekil ifadesi gibi algılayarak gerek kendisi gerek başkaları için bu çelişkilere karşı mücadele eden herkesin yanında olan kişidir (Sarte, 2010: 47).

Sartre’ye göre aydın, nesnel gerçeklikle (gerektirdiği bütün normlarla) egemen ideolojinin gerçeklikleri (geleneksel değerler sistemiyle birlikte) arasındaki çelişkinin ve karşıtlığın bilincine varan insandır (Sarte, 2010: 34). Dolayısıyla aydın olan veya olabilecek kişi, belki de en temelde hayret edebilen kişidir. Felsefe, Platon’a göre bilinçli bir hayretle başlamaktadır. Zira hayret etmeyen insan ise sıradan insandır, onun felsefeye gereksinimi yoktur; o kendisine sunulmuş bir takım hazır düşüncelerle, anlayışlarla değer yargılarıyla yetinmektedir. Aydın kişi ise en başta yetinemeyen kişidir, o yaşadığı toplumdaki yaygın birtakım normlar nezdinde yersiz, yurtsuz, uyumsuz ve rahatsızdır. Aydın, gerektiğinde toplumda normalleşen mevcut kavramları bir kenara atabilmeye cesaret edebilmek kavramak, gerektiğinde mevcut algının çerçevesini kırabilecek iradeyi gösterebilmek anlamak, kurulu değer ölçülerinden kurtulmayı göze alabilmek değerlendirmek ister. O, yargılamak ister ancak mevcut yargıları da yargılayarak ve önce kendinden başlayarak. Nihayetinde aydın kişi hiçbir zaman tam olarak aydın olamayacağını bilen; ama her zaman aydın olmaya çalışan biridir (Aruoba, 1995: 215-217).

Batı aydınının hayat karşısındaki tutumuna ve ürünlerine bakıldığında, aydın niteliğinin yalnız eleştiri ahlakı nezdinde toplanmadığı, bu eleştiri geleneğinin temelinde insanın ne olduğu konusundaki bazı temel düşüncelerin yer aldığını belirtmek gerekir. Batı aydınının toplum-birey ilişkilerine bakıldığında onun “invidüalizm” olarak tanımlanabilecek bir özelliğe merkezi değer verdiği görülmektedir. Bunun bir anlamı da onun eleştirel tutumunun grup değerlerinden soyutlanmasını, aydının eleştirisini grubun “içinden” biri olarak değil, onun kolektif niteliğinin

ağırlığını üzerinden atarak yapabilmesidir (Mardin, 1983: 52). Tarih boyunca her zaman, her toplumda genel halk kitlesinin ortalamasına nazaran daha zeki, daha bilgili insanlar, hatta bilgi tekeline sahip sınıflar ve gruplar olagelmıştır. Ancak, Batı'daki adıyla "intellectuel" terimine karşılık gelen ve Türkçe ifadesiyle "aydın" olarak zuhur eden insan profili tarih boyunca her zaman var olmamıştır. Bu toplumsal oluşum, Batı Avrupa'nın 18. yüzyıldan itibarenki değişiminin ürünüdür (Kılıçbay, 1983: 55). Aynı zamanda bu değişimin de nedenidir.

18. yüzyıl Batı Avrupa'sına gelinceye kadar bilgi (bilim değil) tekeli, birtakım bilgilerle okumuş din adamları-rahipler (clericus) sınıfının tekelinde olmuştur (Kılıçbay, 1983: 55). Bu sınıf din ideolojisini, yani o dönemin bilimini ve felsefesini, eğitim, ahlak, yargı, hayırseverlik ve yardım işleri gibi bir dizi görevleri uzun süre tekellerinde tutmuşlardır (Gramsci, 1983: 19-20). Bu kastın hemen tüm kritik oluşumlarda bilgi ve ideoloji üretme konusunda tekele sahip olduğu görülmektedir. Fakat, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Batı Avrupa'da kendisinden öncekine göre değişik düşünüş biçimine sahip yeni bir bilgili insan grubu gelişmeye başlamıştır. Bu insan artık devlete bağımlı değildir, zaman zaman soyluların yanında "misafir edilmekten" kaçmayan, fakat arada sırada yazdıklarına veya bestelediklerine ya da resmettiklerine soylular dışında da ilgi gören bu kimseler, nisbi bir bağımsızlık ve güven kazanmaya başlamışlardır. Bu özgüvenin neticesinde Diderot ve d'Alembert'in girişimleriyle yayımlanan "Encyclopedie" önemli etkiler yaratıp, değişimlere gebe anlayışlar bırakacaktır. Zira bu tip artık "clericus" evrenselciliğinin yerine kendi evrenselcilik anlayışını getirmektedir. Bu, bilginin meşruiyetini kilise uhrevi bilgisinden; akıl temelli bilgiye getiren bir evrenselciliktir. Bu anlayış belki de tarihsel bir kırılma noktasına tekabül etmektedir. Nihayetinde 18. yüzyılda ortaya çıkan ve bu döneme damgasını vuran Aydınlanma hareketi, entelektüeli yaratmıştır (Kılıçbay, 1983: 55-56).

1.2.2. Aydınlanma Dönemi Düşünürlerinin Fikirleri

Aydınlanma hareketi içinde yer alan entelektüeller, düşünce ve ifade özgürlüğü, dini eleştiri, akla ve bilime verilen değere duyulan inanç, ilerleme, gelişme ve bireycilik gibi birtakım ilerici fikirlerin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Öyle ki bu gibi fikirlerin gelişmesi ve toplumda yerleşmesiyle birlikte modern toplumlar ortaya çıkmıştır. Aydınlanma felsefesi ilk olarak İngiltere'de belirmiş, Bacon, Hobbes ve Locke gibi düşünürlerin ampirizmiyle başlamış ve daha sonra natüralizmle birleşmiştir (Cevizci, 2010: 165). Newton'un yaşadığı zamanlarda bilimin artık önemli bir faaliyet olarak kamu otoritesinden himaye görmesi, kazandığı saygınlık ve değerın göstergesi niteliğindedir. İlk bilimsel dernek olan "Accademia del Cimento" 1657'de Floransa'da, Grandük'ün himayesinde kurulmuştur. İngiliz Kraliyet Derneğı, kraldan beratını 1662'de almıştır. Birkaç yıl sonra, 14. Louis "Fransız Bilimler Akademisi"ni vakfetmiştir. II. Charles'ın 1675'te Greenwich'te Kraliyet Gözlemevi'ni kurması gibi adımlar da atılmaya başlanmıştır. Bunlar, bilime karşı artan kamu ilgisinin ilk örnekleri ve sonraki yüzyıl boyunca bütün Avrupa'ya yayılacak olan gelişmelerin ilk işaretleri niteliğinde değerlendirmek mümkündür (Roberts, 1996: 325-326).

Aydınlanma Fransa’da daha çok mevcut siyasi yapı ve dinsel düzene yönelik radikal birtakım eleştirilerle gelişmiştir (Cevizci, 2010: 165). Bu Aydınlanma düşünürleri, pratik ifadesini 1789 Fransız Devrimi’nde bulacak olan Kilise karşıtı, liberal ve cumhuriyetçi görüşleri savunmuşlardır. Almanya’da Kant Aydınlanma’yı, çocukluk ve bağımlılıktan, özgürlük ve özerkliğe geçiş, kişinin kendi aklını başkalarının rehberliği olmaksızın kullanabilme kabiliyeti olarak tanımlamamıştır. Aydınlanma düşünürleri, geleneksel ahlaka ve Kilise’ye karşı daha kendinden emin ve bariz bir hücum yöneltmişlerdir. Bunun yanında bu entelektüellerin tipik inanç biçimi, akıl tarafından kabul edilemez nezdinde olan batıl itikatlerden ve taassuptan arındırılmış deizmin (doğal din) bir türüdür. Rasyonel biçimde olgunlaşan insanlık bundan böyle ne mucize olduğu düşünülenlerin işe karışmasına ne de cehennem ve lanetleme kuruntularının kaba güdülemelerine gerek duyma ihtiyacı hissetmeye başlamıştır (West, 2005: 37-38).

Aydınlanma düşünürleri -ki Fransa’dakiler kendilerine “philosophes” diyordu- bilimde yaşanan gelişmeleri entelektüel özgürlükleri sağlayan en önemli menba olarak görmüşler ve Rene Descartes ve John Locke gibi, eskiden kalma görüşlerin karşısında aklın ve gözlemin rolünü vurgulayan bazı 17. yüzyıl düşünürlerinin yapıtlarına başvurmuşlardır. Doğa biliminden aldıkları düşünceleri ve yöntemleri toplum bilimine uygulayarak, fiziksel dünyada geçerli olan yerçekimi kanunu ve diğer doğa kanunları gibi, insanlara da uygulanacak kanunlar ve kurallar bulmaya çalışmışlardır. Kurulmaya çalışılan bu düzen çabası yeknesak tek bir ideolojiye götürmemiştir, çünkü birden fazla konuda pek çok düşünce mevcuttur ama genel olarak bazı değerler üzerinde fikir birliği oluştuğu görülmüştür. Bunlar akıl, dini hoşgörü, ilerleme, özgürlük ve fayda ile geleneklere ve dogmalara karşı duyulan kuşkuculuktur (Wiesner-Hanks, 2021: 512). Aydınlanma Çağı’nın pek çok düşünürü, bu çağı tarihin zirvesi olarak gören iyimser insanlardır, insanlığın doğaya hâkim olarak ve aklın, insanın kalbine yazdığı doğruları ortaya çıkararak gelişeceğine inanmışlardır (Roberts, 2016: 684). Filozoflar, bu yeni akıl, hoşgörü ve ilerleme ruhunu yansıtmışlardır. Voltaire moral verici, onları birleşmeye çağıran konuşmalar yapmıştır. Fakat akımı esas örgütleyecek deha, taşralı bir bıçakçının oğlu olan Denis Diderot olmuştur. Aydınlanma’nın en karakteristik ürünü (ansiklopedi) olan, “Encyclopedie”nin oluşturulması aşamasında, entelektüellerin yazıp çizdiklerini d’Alembert ile birlikte derlemişlerdir (Spencer ve Krauze, 2012). Bu da bilginin kaynağını aristokratik ve metafizik öğretiler yerine akıl ve ampirik bilgi yoluyla anlamlandırmak demektir. Yani bilgiyi laikleştirme ve dünyevileştirmektir. 18. yüzyılda Diderot, Voltaire, d’Alembert gibi aydınlanmacı felsefecilere göre toplumsallığın içinde kendi kendini ve herkesi değiştirme eylemini başarmak önemlidir (Akay, 2021: 119). Aydınlanma, Paris’te o denli güç kazanmıştır ki Aydınlanma’nın dili, yani onun “lingua franca”sı Fransızca olmuştur. Fransızca yayınlanmış olan tüm eserler Avrupa’nın dört yanındaki eğitilmiş kişilere kolaylıkla ulaşmıştır. Fransızca, bu dönemde adeta evrensel bir dil olmuştur (Spencer ve Krauze, 2012: 4).

Birçok Aydınlanma düşünürü toplum sözleşmesindeki insanın doğa durumuna bakma mefhumunu paylaşmaktadır (Callinicos, 2022: 45). Dolayısıyla Aydınlanma'nın siyasal düşüncesi ile devlet arasındaki ilişkiyi anlamak için toplumsal sözleşmeyi bilmek gerekmektedir (Chaunu, 2000: 152). Zira oraya bakıldığında insanın doğası keşfedilebilmekte, doğasında olanlar da toplumsal yaşamda akıl ile belirlenen kurallar olarak belirlenebilmektedir. Bu, örneğin Locke'a göre özgür birey, özgür bir toplum "liberal" bir devlet; Hobbes'a göre güvenlik peşinde koşan insana uygun olarak bir "leviathan", otoriter bir devlet; Rousseau'ya göre de eşitliği yeniden tesis edecek, ya da kamusal yararı sağlayacak bir "genel irade"dir. Bu toplumsal sözleşme teorisyenlerinin her biri insanın doğasına vermiş olduğu yanıtla bir siyasal sistem geliştirmişlerdir. Zira doğa Tanrı'nın kusursuz düzenidir, insan de akıl yoluyla bu doğayı keşfettiğinde doğru düzeni bulmuş olacaktır.

Rousseau'nun "genel iradesi", proto-milliyetçi bağlılığı, küçük, kendi kendine yeten cumhuriyetleri tercih etmesi ve kozmopolitizm ve enternasyonalizmden olumlu anlamda hoşlanmaması ile beslenmiştir. Tüm devletleri herkesin çıkarına olacak şekilde adaleti, huzuru ve iyi niyeti korumaya çağıran yalnızca "Radikal Aydınlanma"nın "genel iradesi"dir. Elbette bu dönemde prensleri ve halkları saldırganlıktan ve birbirlerine karşı adaletsiz davranmaktan caydırabilecek ya da engelleyebilecek bir otorite henüz mevcut değildir. Prensler ve uluslar bir tür süper toplum oluşturmaktaydılar ama ne yazık ki başsız, sabit ilkeleri ve yasaları olmayan bir toplumdular. Bu nedenle, insanların savaş ve anarşinin korkunç sonuçlarından acı çekmeye devam etmesi şaşırtıcı değildir. Demokratik cumhuriyetlerin yayılmasıyla birlikte durum hızla düzelecektir. Bu yazarlar, güçlerin uluslararası bir mahkemesini, gerçek ahlaki ilkelerin, gerçek düzenin ve hukukun, sınırsız rekabetin ve kibirli imparatorluk monarşilerinin ve hırslı prenslerin kontrolsüz açgözlülüğünün yerini alabileceğini öne sürmüşlerdir. Kant da buna katılmıştır ama bunu başarmak için monarşi ve aristokrasiyi ortadan kaldırmanın ve temsili demokrasiyi evrensel olarak benimsemenin gerekli olduğunu düşünmememiştir (Israel, 2010: 150).

Aydınlanma gelenekselden ve dini öğretilerden sıyrılırken tam olarak Tanrı'dan ayrılmamaktadır. Bir çeşit natüralizmle birlikte deizme ve doğaya yönelmektedir. Buna, cevapları evrenin işleyişinde olan (bu yüzden Tanrısal) doğal hukuk denilmektedir (Ağaoğulları, Akal ve Köker, 1994: 85-86) Doğal haklar, insanın doğuştan getirmiş olduğu, tanrısal, başkasına devredilemez nitelikte olan ve bir başkası tarafından verilmemiş olan haklardır. Bunlar, yaşam hakkı, özgürlük, mutlu bir yaşam peşinde koşma gibi haklardır. Aydınlanma filozoflarından liberal düşünür Mill, doğal haklar konusundaki özgürlüğe, ifade özgürlüğünü de ekleyerek onu adeta demokrasi için elverişli hale getirmiştir (Mill, 2019: 50). Locke ve başka siyaset kuramcıları tarafından tanımlanan doğal haklar kavramı, 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürleri için son derece önemli bir yerdedir. Bu düşünürler, türlü çeviriler, yorumlar yaparak, siyaset kuramına ilişkin yapıtların popüler biçimlerini hazırlamışlardır; böylece haklar, akıl ile birlikte akademilerde, salonlarda ve cemiyetlerde tartışılan bir konu haline gelmiştir. Dev bir bilgi derlemesi olan "Encyclopedie"nin editörlerinden biri olan Denis Diderot köle ticaretinin eleştirisine katılmış, Fransız matematikçi ve filozof Condordet Caritat ise daha geniş bir

siyasal temsil sağlanması ve kadınlara ve Avrupalı olmayanlara insani hakların tanınması gerektiğini savunmuştur. Aydınlanma düşünürlerinin etkilediği Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilk cümlesinde Thomas Jefferson: "Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır, yaratan tarafından verilmiş bazı belli vazgeçilmez haklara, yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme haklarına sahiptirler" demiştir (Wiesner-Hanks, 2021: 535-536). Yani Aydınlanma dönemi düşünürlerinin fikirleri, insan hakları bildirilerinde yer almış, anayasalara girmiş, hatta onları meydana getirmiştir. Aydınlanma, sadece bir felsefi akım olmakla kalmamış, getirdiği fikirler aynı zamanda toplum teorilerini ve politik örgütlenme biçimlerini derinden etkilemiştir.

18. yüzyıl Fransa'sı, siyasal liberalizmin öncülüğünü yapan birçok filozof ve aydının yayınlarına sahne olmuştur. Montesquieu "Kanunların Ruhunu" adlı eserinde, sosyal, siyasal ve dini müesseseleri, mutlakîyetçi monarşinin prestijini sarsar biçimde tahlile tabi tutmuştur. Rousseau ise "Toplum Sözleşmesi" adlı eserinde, siyasal eşitliğin bulunduğu bir toplumun, özgürlüğün ve demokrasinin savunmasını yapmıştır. Diderot yayınlamış olduğu "Encyclopedie"da nesnelere bilimsel tanımlamalar getirmenin yanında esaret, adaletsizlik, vergi adaletsizliği, gibi kavramları da halka izah etmeye çalışarak aydınlatmaya çalışmıştır. Voltaire ise, özellikle kiliseye hücum ederek, fikir ve vicdan hürriyetini savunma çehresiyle, kralın iktidarının bir çeşit "ilahi hakka" dayanmadığını göstermiştir. Bu fikir insanların hepsi toplumda yaşanan büyük değişimleri sağlayan ihtilali görmeden ölmüşlerdir ve hiçbir zaman da söylemlerinde bir ihtilal olması gerektiği geçmemiştir. Fakat ne olursa olsun, bu aydınların eserleri, mevcut düzenin adil olmadığını, doğru ve nesnel değerler üzerine kurgulanmadığını belirterek daha iyi bir toplum düzeninin mümkün olabileceğini göstermişlerdir. Bu aydınlar, özellikle küçük burjuvazi (orta sınıf) tarafından okunma fırsatı bulunarak tanınmıştır (Armaoğlu, 2021: 54-55).

Montesquieu'nun temel ilgi alanı insanların yaptığı kanunlar olmuştur, başka düşünürler ise Tanrı yasalarıyla doğal yasalar arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Buna göre Tanrı evreni yaratırken önce fizik ve ahlak yasalarını oluşturmuştur. İnsanlar da akıl yoluyla bu yasaları keşfetmeli ve ona uygun yaşamalıdır. Deizm (doğal din) adı verilen bu düşünce Descartes'in ve Newton'un fikirlerinden yola çıkmaktadır ama Tanrı'ya onların verdiklerinden çok daha az aktif rol vermektedir; çok yaygın bir benzetmeye göre Tanrı saat yapımcısıdır ve yarattığı saat o kadar mükemmeldir ki, hiçbir şekilde ayarlanması gerekmemektedir. Birçok Aydınlanmacı yazar doğa yasalarının eninde sonunda keşfedileceğini düşünmüşlerdir; çünkü insanlara akıl vermiş olan Tanrı, anlamayacağı kadar karışık bir evren yaratmış olamazdır. Hume, daha da ileri giderek dünyanın büyük ve karmaşık bir şey olarak algılanmasının, onun zeki bir varlık tarafından yaratılmış olduğunun kanıtı olmadığını; çünkü dünyanın rastlantısal olarak da ortaya çıkmış olabileceğini söylememiştir (Wiesner-Hanks, 2021: 537-539). Aydınlanma filozoflarından Thomas Paine "Akıl Çağı" adlı kitabında dinle ilgili olarak şöyle demektedir (Paine, 2013: 3-4):

İnsanların eşitliğine inanırım ve dini görevlerin doğru olanı yapmakla, merhametle ve insanları mutlu etmeye yönelik çabalarla ilgili olduğunu düşünürüm... Yahudiliğin, Katolikliğin, Ortodoksluğun, Müslümanlığın, Protestanlığın ve bildiğim tüm din kurumlarının öğretilerine inanmıyorum. Benim din kurumum aklımdır... Bunu söyleyerek inananları suçlamak istemiyorum; herkesin en az benim kadar kendi inancına sahip olma hakkı vardır...

Bir diğer Aydınlanma filozofu Diderot'un dine bakışı ise şu tespitlerinde özetlenebilir (Cresson, 1984: 32):

Her insanın dini yalnızca filân tarihte falan ülkede doğuşundan gelme bir rastlantıya bağlıdır. Birtakım dinlerin gökten indiklerine inanılır. Oysa, onlar hem birbirine uymaz hem de birbirini dinsizlikle suçlar ve mahkûm ederler. Herkes elini vicdanına koyarak sorsun: Acaba, başka bir çağda ve başka bir ülkede doğsaydı hangi dine, hangi tanrıya inanacaktı? Jüpiter'e, Odin'e ya da Tanrı'ya inanmayacak mıydı? Her yerde dinsizlikten yakınıldığını duyuyorum. Asya'da Hristiyan, Avrupa'da Müslüman, Londra'da Papa'cıya, Paris'te Calvin'ciye, Saint-Jacques sokağının üstünde Janseniste'e Saint Medar mahallesinin aşağısında Moliniste'e dinsiz deniyor. Öyleyse, kimdir dinsiz olan? Herkes mi, yoksa hiç kimse mi?

Filozofların din konusunda da görüşleri farklı olduğu görülmektedir. Montesquieu, Voltaire ve Rousseau, deist idiler. Tanrı'yı koymuş olduğu doğa yasaları uyarınca harekete geçirdikten sonra bilgiyi ve insan ilerlemesini insanlığın akıl ve buluşlarına bırakmış bir Tanrı olarak tasvir etmişlerdir. Bir bakıma onun yasalarını ve düzenini akıl yoluyla keşfedip sosyal alanda da uygulamanın Tanrısal olduğunu düşünmekteydiler. Diderot ise ateistti (Merriman, 2018: 358-359). Birkaç filozof kiliseye olan hücumlarını kurumların ötesine geçirerek dinin kendisine yöneltmiştir. Tam anlamıyla ateizm (deterministik materyalizmle birlikte) ilk ciddi ifadesini 18. yüzyılda bulmuş ama fazla taraftar bulamamıştır. Aydınlanma döneminde bu tür şeyleri düşünenlerin çoğu Kilise'nin dogmaları hakkında kuşkuçudur ama belirsiz bir teizmi devam ettirmişlerdir. Dinin, toplumsal bir güç olarak önemine kesinlikle inandıkları görülmektedir. Örneğin Voltaire dahi, insanların dine sahip olması gerektiğini söylemiştir (Roberts, 2016: 688). Aydınlanmanın okült olana yönelik hücumu, dini alanla sınırlı kalmamış, metafiziği de kapsamıştır. Bilgi ve gerçeklik sorunsalında ampirik yaklaşım dışındaki diğer yaklaşımların potansiyel olarak hatalı olabileceğini düşünen Aydınlanma düşünürleri, metafiziği dinin bir kalıntısı, dindeki hastalıklı tavrın rafine biçimdeki bir devamı olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla en başta Hume ve Fransız filozoflar olmak üzere, Aydınlanmacılar, özlerin ve ereksel nedenlerin bilgisinin olamayacağını, insanın ancak fenomenler arasındaki düzenli ve yasal ilişkileri bilebileceklerini dile getirdikleri için bir anlamda Comte'un pozitivizmini öncelemişlerdir (Cevizci, 2020a: 31). Entelektüeller bununla da kalmayarak doğa, insanlık, toplum, hükümet ve özgürlüğün fitri değeri konusunda Avrupalıların yüzlerce yıldan beri benimsedikleri en temel öğretilerden bazılarını meydan okuyan görüşleri savunmuşlardır. Örneğin kölelik, insan özgürlüğü ilkesini çiğnemektedir. Aydınlanma düşüncesinin ima ettiği fikirler devrimcidir, çünkü feylesofların tezine göre, insanlığın doğal iyiliğini, maddi ve ahlaki gelişim yeteneğini yansıtmayan

toplumsal ve siyasal kurumlar ilerlemeye ayak bağı olmuşlardır. Feylesofların birçoğu bilim ile din arasında hiç bağdaşmazlık görmemesine ya da pek az görmesine rağmen, kuşaktan kuşağa aktararak benimsenmiş hakikatlere kuşkuyla yaklaşmışlardır. Bu nedenle, yerleşik kiliselerin doktriner otoritesine meydan okuyarak siyasal kurumların laikleşmesi için yoğun bir seferberlik başlatmışlardır (Merriman, 2018: 355). Aydınlik devri, ilim, inanç, ahlak ya da siyasi veya sosyal teşkilat olsun her alanda tahakküm ve gelenek yerine akli koymuştur (Soboul, 1969: 61).

Aydınlanma'yla beliren entelektüelin temel hassalarından birisi de yasa egemenliğine sarılması olmuştur (Kılıçbay, 1983: 56). Dolayısıyla Aydınlanma sınırsız bir özgürlük talep etmemektedir. O, gücünü akıl yoluyla ulaşılan yasadan almaktadır (Riem, 2021: 60-63). Burada oldukça dikkat çekici bir husus da Orta Çağ'dan ilk kopuşu simgeleyen Rönesans'ın hümanizmine karşılık, (her ne kadar içinde barındırsa da) Aydınlanma'nın natüralizminin ağır basması olgusudur. Çünkü 19. yüzyıl aydını aynı zamanda doğal hukuka, doğal düzene ve insan doğasına inanmış, gerçekliği orada aramıştır. Başka bir ifadeyle Tanrısal düzeni orada aramıştır. Zira doğa ve evren, değişmez kanunlara göre işleyen rasyonel bir yapıdadır. Entelektüelin görevi de bu yasaları keşfetmek ve insanlık adına uygulanmasına katkı sağlamaktır. Aydın'ın burada önemli bir diğer görevi de eleştirerek (zira eleştiri kültüründen yoksunluk onu karşı çıktığı dogmatizme götürür) hataları bulmak ve daha doğrusu ve yenisiyle değiştirmektir. Aynı zamanda toplumu düzenleyen normları içeren pozitif hukukla doğal hukuk arasındaki çelişkileri bulmak ve bu keşiflerle birlikte insanlık için pozitif hukuku daha rasyonel hale getirmek entelektüelin adeta görevi niteliğindedir (Kılıçbay, 1983: 56). Bu, aynı zamanda aklın ilerlemesini modernleştirici merkezi bir istençle özdeşleştiren aydınların düşündüklerine de tekabül etmektedir. Filozofların 18. yüzyılda Prusya ve Rusya'daki mutlakiyetçi aydınlara danışmanlık yapması ve devrim sonrası Fransız Devleti'nin akılla özdeşleşip, nüfusun önemli büyüklükteki bir bölümünü -ilk olarak da memurları- evrenselci amacına inandırmayı başarmış olmasını açıklayan da budur (Touraine, 2002: 341). Aydınlanma filozoflarının bazılarının kral ya da prenslerin danışmanları olarak politikaya angaje olmaları, gelenek karşısında bilime biçtikleri yüksek değer, deneyimcilikleri ve metafizik karşısında pratik felsefeye dönük net tercihleri, teoriyle pratiğin birlikteliğine duydukları derin inancın bir sonucudur (Cevizci, 2020a: 20).

Erhard'a göre; bir halk devrimi, halkın güç kullanarak erginlik hakkını savunmasından ve kendileriyle soylular arasındaki yasal ilişkiyi sona erdirmeyi istemesinden başka bir şey değildir. Bu nedenle bir halk devriminin amacı anayasayı halkın lehine değiştirmektir. Ancak genel olarak bir devrim, onun aracılığıyla insan hakları ve dolayısıyla bir halk devrimi gerekçelendirilirse, ahlaki olarak onaylanır. Diğer taraftan kolektif olarak halka ait olan insan hakkı, Aydınlanma hakkından başka bir şey değildir. O halde, insanların kendilerini aydınlatmasına engel oluyorsa, ayağa kalkmak ve bu engeller anayasadan kaynaklanıyorsa anayasayı feshetmek doğru olmalıdır. Her halk durdurulamaz bir şekilde kendi erginliğine yaklaştıkça, aynı zamanda o halk bir devrime hazırlanmaktadır. Dolayısıyla Erhard Aydınlanma'yı eyleme geçmeye; nihai bir son anlamında Aydınlanma ve devrim arasında halk lehine bir meşruiyet oluşturmaya çalışmıştır. Yani Kant nasıl

Aydınlanma'yı insanın kendi erginliğine erişmesi olarak görüyorsa Erhard da Aydınlanma'yla gelen devrimi, toplumun ergin hale gelmesi olarak işaret etmektedir (Erhard, 2021: 75-77).

Aydınlanma ile birlikte fikirlerin paylaşılmasını ve yazarlara, sanatçılara ve düşünörlere destek verilmesini sağlayan yeni toplumsal ve kültörel kurumlar da gelişmiştir. Bu kurumların bazıları, bilim ve edebiyat dernekleri, dergiler, gazeteler, üye olmak için para ödenen kulöpler ve localar gibi resmî kurumlar olmuştur. Çoğu ise salonlar, kahvehaneler ve tavernalar gibi gayri resmî kurumlardır. Bu gibi yeni kurumlar genellikle sarayların, kiliselerin ve üniversitelerin geleneksel entelektöel çevrelerin dışında gelişmiş ve yeni fikirlerin dinleyici bulduğu ve bu fikirlerin genellikle doğduğu yeri, Alman filozof Jürgen Habermas'ın "kamusal alan" adını verdiği alanı oluşturmuşlardır. Bunlar Aydınlanma'nın işlerinin göröldüğü yerlerdir. Habermas'ın tanımladığı anlamdaki "kamusal alan" tam olarak 18. yüzyılda gelişmiştir (Wiesner-Hanks, 2021: 513). Özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru dikkati çeken husus, aydının kamuoyunu etkileyebilecek kudrete sahip olduğunu göstermiştir (Schumpeter, 1974: 229). Bu dönem, aynı zamanda sosyal grupların iletişiminin arttığı ve fikirlerin basın yoluyla yayıldığı bir dönemdir. Bilimsel, sanatsal veya politik olarak her tür ilgiye hitap eden kulüp ve derneklere büyük rağbet olduğu görölmüştür. Basın ve yayın organlarının da hızla gelişmesiyle birlikte, aydın kişinin kamuoyunu etkileyebilecek kudrete sahip olduğunu göstermiştir (Spencer ve Krauze, 2012: 9). Bu tarz cemiyet ve ortamlar Aydınlanma'nın entelektöel mekanları konumuna gelmişlerdir.

Aydınlanma filozofları 17. yüzyılın sonlarında yaşamış bilimsel yöntem savunucularına olan minnet borçlarını kabul etmişlerdir. Voltaire, bilim insanlarına ve filozoflara "irdelemeleri, tartmaları, hesaplamaları ve ölçmeleri ama asla farz etmemeleri" çağrısında bulunduğu için Newton'u selamlamıştır. Hume, tüm bilginin eleştirel sorgulamadan ve bilimsel keşiften geldiğini ve akıl yürütme yeteneğinin insanları diğer hayvanlardan ayırdığını ısrarla vurgulamıştır. Bilimsel Devrim'in etkisini yansıtan filozofların birçoğunun düşüncesine göre, kökeni akılda değil imanda ve görenekte buldukları din, bilimsel olarak incelenen diğer her bir olgu gibi toplumsal bir olgudur. İlkelerinin bizatihi tümel (evrensel) olması nedeniyle, feylesoflardan bazıları, ahlak -neyin yanlış, neyin doğru olduğu- duygusunun dinsel öğretimden değil, insanın doğasından kaynaklandığı için kültürden kültüre değişiklik gösterebildiğini öne sürmüşlerdir. Locke'dan etkilenen Diderot'un savunduğuna göre duyusal uyarım -ya da kör insanlar örneğinde olduğu gibi duyusal yoksunluk-bireysel ahlaki yanıtları şekillendirmektedir ve kör bir insanın ahlaki ilkeleri, görebilen bir insanınkinden biraz farklı olabilmektedir. Diderot, uzaklardaki Tahiti'de yaşayan insanların, herhangi bir dinsel öğretilen yararlanmaksızın, akılcı bir toplumsal düzeni oluşturduklarını anlatmıştır. Filozofların reform çağrıları bazen incelikli, bazen de dobradır ama bu çağrılarda - insanların düşünüş tarzını değiştirmeye çalışırken- kullandıkları tek silah kalemleridir. Onlar mektuplarla, kitaplarla, yayınlanmamış el yazmalarıyla, risalelerle, broşürlerle; romanlar, şiirler, piyesler, edebiyat ve sanat eleştirileri yazarak ve siyaset felsefesi yaparak fikirlerini iletmışlerdir (Merriman, 2018: 357-358).

Filozofların, Aydınlanma'nın temel fikirlerini paylaşmış oldukları söylenilebilirse de aralarında önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Zira farklı toplumsal sınıflara, kuşaklara ve milletlere mensuptular. Örneğin ideal devletin aydın ve iyiliksever bir monarşi mi, bir parlamenter organın dengelediği bir monarşi mi, yoksa bir doğrudan demokrasi mi olduğu konusunda farklı fikirler öne sürmüşlerdir (Merriman, 2018: 358-359). Voltaire, Montesquieu, Rousseau; her biri kendi tarzı içinde, bu üç 18. yüzyıl Fransız düşünürü, birçok Fransız -özellikle de orta sınıf entelektüellerini- "ancien regime"nin çürümüş olduğuna ve geliştirdikleri söylemlerle birlikte daha iyi bir organizasyon inşa etmenin mümkün olduğuna ikna etmişlerdir (Roskin, 2013: 110). Papa'dan daha "Katolik", kraldan daha "kralcı" olarak tanımlanan Fransız hezarfen Joseph de Maistre ve benzerlerine göre devrimin (Fransız Devrimi) kanlı aşırılıklarının sorumlusu Voltaire ve Rousseau'nun ilkeleri olduğunu ve devrimin asıl liderleri olduğunu söylemiştir. Zira otoriteye eleştirel bakmayı ve başkaldırı ruhunu her yere saçmışlardır. Robespierre de dahil devrimin önde gelen liderlerinin, kendilerini Rousseau'nun takipçileri olarak görmüşlerdir (Gottlieb, 2021: 328).

Aralarında -doğal olarak- çeşitli farklılıklar bulunsa da Aydınlanma düşünürlerinin bir takım belirleyici ve ortak özellikleri vardır. Birincisi, ortak akılsallık modellerini 17. yüzyılda modern fiziğin kuruluşunda etkin olduğunu düşündükleri ilkelerden almışlardır. Bu nedenle örneğin Voltaire'in "Philosophical Letters" adlı eseri, aynı zamanda İngiltere'de keşfettiği Newton ve Locke'un yeni bilim ve felsefesini Fransız okuyucusuna tanıtmaya girişimidir. İkincisi olarak ise entelektüeller, bu bilimsel metodu, en başta ahlak olarak tasarladıkları şeyin, geniş anlamıyla insan tutkularını ve toplumsal kurumları kapsayan normların sistematik olarak incelenmesi için genişletmeye çalışmışlardır. Bu nedenle örneğin Hume, "Treatise of Human Nature" kitabında, deneysel yöntemi ahlaki konularda kullanma girişimi konusunu işlemiştir. Bugün asıl olarak epistemoloji ve metafiziğe katkıları açısından incelenen bu yazı, yazarı tarafından "insan bilimi"ne katkıda bulunmak üzere yazılmıştır (Callinicos, 2022: 39).

Önceki Avrupalı entelektüeller, klasik geçmişe yönelmişlerdir, şimdi ise geleceğe yönelindiği görülmektedir. Bu, aynı zamanda bir çeşit eski-yeni çatışması yaratmıştır. Çeşitli Fransız ve İngiliz yazarlar; Galileo, Boyle, Descartes ve Newton geliştirilen yeni fizik biliminin antik dönemdekilerden daha üstün olduğunu savunmuşlardır. Özellikle bilimsel bilginin ilerlemiş olmakla kalmayıp sonsuza dek ilerlemeye sürdüreceğini öne sürmüşlerdir. Turgot, insanlık tarihinin devamlı olarak az ya da çok ileri gittiğini öne sürecek biçimde genişletmiştir. Onu iletilebilir ve sürekli artan bir miras olarak gelecek nesillere aktarılabilir olarak görmüştür. Bu Akıl Çağı, meşruluğunu tam olarak gelecekteki potansiyel sonsuz gelişme vaadinden almaktadır (Callinicos, 2022: 36-37). İngiltere'de radikal eğilimin önde gelen temsilcilerinden Richard Price, ışık ve bilginin güç kazandığını, şimdiki insan yaşamını eskiyle karşılaştırıldığında, bir bebeğe kıyasla yetişkinliğe yaklaşmakta olan bir genç gibi olduğunu ve ilerlemenin devam etmesi gerektiğini söylemiştir. Onun yakın arkadaşı Joseph Priestley ve en ünlü öğrencisi, feminist teorisyen Mary Wollstonecraft, Tanrı'nın doğrudan ilahi eylemle ya da mucizevi olaylarla olmasa da doğanın ve toplumun olağan süreçleriyle dünyanın iyileşmesi

yönünde bir planı olduğunu ifade etmiştir (Israel, 2020: 17-18). Peter Gay, Aydınlanma düşünürlerinin son derece iddialı olan laiklik, insanlık, kozmopolitlik ve özgürlük programında birleştiklerini göstermektedir; her şeyden önce, birçok biçimiyle özgürlük; keyfi iktidara karşı özgürlük, ifade özgürlüğü, ticaret özgürlüğü, kişinin yeteneklerini gerçekleştirme özgürlüğü, estetik tepki özgürlüğü, tek kelimeyle, ahlaki insanın dünyada kendi yolunu çizme özgürlüğünü ifade etmektedir (Israel, 2011: 3).

Aydınlanma filozofları, tutkuları tanımakla birlikte aklı yücelterek saf imana kuşkuyla bakmışlardır. Bilime ve akla son derece saygılı olan, doğanın gerçeklerini insanlığın keşfedeceğine güvenen Aydınlanma düşünürleri, insanın potansiyeli konusunda son derece iyimserdirler. Onlar düşüncenin, incelemenin, öğrenimin ve eylemin bir araya gelmesinin daha iyi bir geleceğe götüreceğine inanmışlardır. Devletlerin Tanrılar tarafından değil, insanoğlu tarafından yaratıldığını ve diğer olgular gibi eleştirel irdelemenin doğal olduğunu düşününüp ifade etmişlerdir. Onların insan onuruna duydukları inanç, doğal olarak tüm despotizm biçimlerine karşı çıkmalarına yol açmıştır. Hemen hepsi, dinsel hoşgörüsüzlüğe, işkenceye, keyfiliğe ve köleliğe karşı sesini yükseltmişlerdir. Ayrıca bazı Aydınlanma düşünürleri ve yazarları, kadınların erkeklerle eşit olmadıklarına ilişkin tezleri, doğal hukuk öğretileri neticesinde yadsımışlardır. Bireysel özgürlüğe olan bağlılıklarıyla bu düşünürler pek çok yerleşik inancı derinden etkilemişlerdir. 18. yüzyılda insanların çoğu hala monarşiyi, kamu yararının hazinesi olarak gördüğü halde, Aydınlanma düşünürleri kamunun kendine ait haklarının bulunduğunu ve özgürlüğün başlı başına iyi olduğunu ilan etmişlerdir. Aydınlanma düşüncesi, mutlakliyetin temellerini sarsacak olan ilkeli muhalefet söyleminin yaratılmasına yardım etmiştir. Düşünürlerin kendileri devrimci değildir, ancak fikirlerinin birçoğu gerçekten devrimci niteliktedir (Merriman, 2018: 391-392).

“Encyclopedie” (Ansiklopedi), Aydınlanma dönemi düşünürlerinin en önemli ürünüdür. Eserin basımına öncülük eden ve Aydınlanma filozoflarını bir araya getiren Diderot ve d’Alembert olmuştur. Aynı zamanda Ansiklopedi’nin tanıtımını da yüklenmişlerdir (Cresson, 1984: 9-10). Böylelikle Fransa’da, Diderot, d’Alembert, Voltaire, Quesnay Rousseau, Montesquieu, Helvetius, d’Holbach ve pek çok entelektüelin de katkılarıyla, çağdaş sanatlarla bilimlerin etkili bir sözlüğü (ansiklopedisi) ortaya çıkmıştır (West, 2005: 37). Filzofların yayınladıkları bu ansiklopedi, bilginin kaynağını duyu organlarına ve akla (yeryüzüne) temellendirmekle kalmamış, aynı zamanda özgürlük, meşruti monarşi vb. liberal fikirlerin de işleyicisi misyonunu üstlenmiştir (Diderot ve d’Alembet, 2000). Aydınlanma döneminin büyük düşünsel anıtı “Encyclopedie” o çağda insan elinden çıkan en büyük Aydınlanma ürünü olmuştur (Snow, 2005: 5). Ansiklopedistlerin amacı bir yandan pratik ve insanlığın yararına olan birtakım bilgiler sunmak, diğer yandan ise makalelerinde ironik kıyaslamalar ve örnekler vererek ima yoluyla okuyucuyu çıkarsama yapma imkânı tanımak, o çağda çok doğal karşılanan bağınazlığı, akıl dışılığı ve zalimliği reddetmeye sevk etmektedir. Bu eser, her türden reform için entelektüel bir cephanelik, hazırlayanların ifade ettiği gibi bir “savaş makinesi”dir. Bu dönemde Avrupa’daki bütün entelektüeller kendilerini reform, yenillik, adalet,

devlet, ekonomik kalkınma gibi konuları yazmaya başlayıp, hükümdarları, uyruklarının maddi ve hukuki durumunu düzeltmek için akıllarını kullanmaya çağırmışlardır (Roberts, 1996: 328). “Encyclopedie”, zamanında mevcut olan bilginin bir özeti olmasının yanı sıra, bilginin hem politik hem de ekonomik yönünün canlı bir örneğidir (Burke, 2008: 11). İşte bu dönemde bilginin yegâne kaynağı olarak görülen ve kutsal olduğuna inanılan metafizik metinler yerine Diderot ve d’alembert gibi aydınların önderliğinde “akıl ürününü” olan bir ansiklopedi (Encyclopedie) hazırlanmış ve böylelikle bilginin kaynağı akıl ile ulaşılan gerçeklikler olmuştur. Böylelikle hakikat yeryüzüne “indirilmiştir.”

Ansiklopedi’nin içindeki makalelerden birinin de söylediği gibi Aydınlanma’nın önündeki bir başka önemli engel (özellikle tartışma ve yayın özgürlüğü konusuna müdahale ettiği zamanlarda) hoşgörüsüzlüktür. Yazarlarından bir tanesi “Encyclopedie”nin, zihinleri bilgiyle doldurmak kadar değiştirmeyi de amaçlayan bir “silah” olduğunu söylemiştir. Zira dar kafalılık mutluluğun (ve mutlu bir toplumun) önündeki bir diğer engeldir. Aydınlanma değerlerinin, tüm uygar toplumların değerleri olduğu farz edilmiştir. Bu anlamda evrensel değerlerdir. Avrupalı entelektüel elitler, belki Orta Çağ hariç hiçbir dönemde bu kadar dünya vatandaşı olmamış ya da ortak dili bu kadar paylaşmamışlardır. Aydınlanma, öğrenmek için olağanüstü bir heves gösterdiği için diğer toplumlar hakkında edinilen bilgiler, dünya vatandaşlığı kavramını geliştirmiştir. Bunun nedeni kısmen samimi meraktır. Seyahat ve keşifler, toplumların daha önce bilmedikleri fikirler ve kurumlarla tanışmalarını sağlayarak toplumsal ve etik göreliliklere olan ilgiyi artırmıştır (Roberts, 2016: 684) İşte 18. yüzyılda yayımlanan “Encyclopedie” Aydınlanma döneminin tam olarak tasviri niteliğindedir. Bu eser “eskinin” bilgi metinlerinin yerine, insan aklından kaynaklanan bilimsel bilgiyi temsil etmiştir. Öyle ki Diderot “Encyclopedie”nin giriş kısmında amacını belirtirken, yeryüzüne yayılmış bilgiyi toplamak, çağdaşı olan insanlara bilginin genel sistemini açıklamak ve bunları gelecek nesillere aktarmak, böylelikle gelecek nesillerin iyi eğitim almasına, daha erdemli ve daha mutlu olmasına olanak sağlamak olarak açıklamakta ve şöyle demektedir (Wiesner-Hanks, 2021: 538): “Bütün o eski aptallıklarımızı ayaklarımızın altına almalıyız; akıl tarafından konulmamış olan bütün engelleri yıkmalıyız; bilim ve sanatı eski özgürlüklerine kavuşturmalıyız.” Teknik konulara her zaman ilgi duyan Diderot, “Encyclopedie”de tarım üzerine bir makale yazmış, örneğin İngiliz çiftçi Jethro Tull’ın yeniliklerini tartışmış ve böylece bunları daha geniş bir kitlenin dikkatine sunmuştur (Burke, 2008: 151).

Aydınlanma’nın sözlüğü ve anıtsal eseri kabul edilen “Encyclopedie”, geniş bir alana yayılmış ve etkisini de en iyi şekilde yansıtmıştır. Diderot’un yirmi beş yıl çalıştığı ve beş bin maddesini kaleme aldığı bu eser, Aydınlanma’nın en büyük değerlerinden biri olarak bilinmektedir. Bu projenin özünde, feylesofların bilginin akılcı olduğu ve doğa yasalarından çıktığı yolundaki fikirleri yatmaktadır. Buna göre Toplumsal ve siyasal kurumlar da bu akılcılık ölçütlerine tabi kılınmalıdır. Diderot’un ifadesiyle her şey eşit derecede eleştiriye tabi olmalıdır. Dolayısıyla insanlığı, insani sorgulamanın merkezine yükselterek, genel düşünüş tarzını değiştirmeye çabalamakta olduğu

söylenilebilir (Merriman, 2018: 363). Düşünce tarihinde pek büyük yeri olan bu Ansiklopedi'nin birinci cildi Temmuz 1751'de çıkmıştır (Cresson, 1984: 12). Tamamlanması 1772'yi bulan bu eser sosyal ve siyasi alanda mutedil olarak, ilimlerin durmadan ilerleyip gelişeceğine inandığını kuvvetle belirtmiştir (Soboul, 1969: 65). Pek çok Aydınlanma düşünürünün katkı verdiği bu eser Aydınlanma'nın temel ilkelerini de içeren bir eser olma özelliğini kazanmıştır (Çiğdem 1993: 37). Örneğin “Encyclopedie”da Vatandaş (Citoyen); çeşitli ailelerden oluşan özgür bir toplumun üyesi olan, o toplumun haklarına katılan ve ayrıcalıklarından yararlanan kişi olarak tanımlanmaktadır (Diderot, 1992: 14). Bu ifadenin gücünü hafife almamak gerekir zira insanların kralların kulları olarak görüldüğü bir zamanda, insanı bu şekilde yüceltmektedir. Diderot kuşku yok ki Fransız Devrimi'nin hazırlanmasına yardım eden en önemli filozoflardan biridir (Cresson, 1984: 24).

Eğitim, Aydınlanma için oldukça merkezi öneme sahiptir. “Encyclopedie” işte bu ereğe hiç olmazsa kısmen ulaşmayı başarmıştır. Ucuz kopyalar üreterek orta sınıfa ulaşabilmiştir. Adeta Aydınlanma'yı ve insan aklıyla üretilen bilimsel bilgiyi tüm dünyaya yaymıştır. Eserde her kavram laik bir anlatıyla bilimsel olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. “Encyclopedie” monarşik otoriteye de tanımlamalarındaki söylem aracılığıyla üstü kapalı bir şekilde meydan okumuştur. Rousseau orada, temsili yönetim ve hatta halk egemenliği hakkında coşkulu satırlar kaleme almış ve cumhuriyeti savunma noktasına yaklaşmıştır (Merriman, 2018: 363-364). Diderot'un söylemlerinde gizlediği bir amacı daha vardır. Diderot, Ansiklopedi'nin batıl inançlara, dini taasubun getirdiği baskılara ve doğurduğu kötülöklere, adaletsizöklere, siyasi birtakım haksızlıöklere, kısacası yaşadığı çağda toplumu yalnızca sevk eden her şeye karşı kuvvetli bir “silah” olmasını arzu etmiştir. Elbette, bir ansiklopedik sözlökle toplumda yerleşmiş tüm önyargılara aleni bir şekilde hücum edilemezdi. Ama zekice ve ustaca yıpratılabilir, hırpanabilirdi. Bu doğrultuda, bir yazıdan (maddeden) ötekisine göndermeler yapılmıştır (Cresson, 1984: 27). Diderot, “Encyclopedie”nın siyasetini epeyi temsil etmektedir (Chaunu, 2000: 153).

Aydınlanma'nın bir diğör önemli filozofu ise Voltaire'dir (Espinasse, 2018: 57-58). Aydınlanma Hareketi'ne biçim veren birçok kişi arasında Fransız düşünür Voltaire oldukça ön plana çıkmaktadır (Roberts, 1996: 327). Voltaire'in İngiltere'ye gelişinden önce deizm ve Ortodoks düşünce arasındaki gerilim, düzensiz de olsa güçlü bir şekilde ortaya çıkmış durumdadır. Çalışmalarında Toland, Tindal, Collins ve Chubb gibi “doğal din” kavramıyla ilgili eserler vermiş isimlere atıfta bulunması, bunlara aşına olduğunu göstermektedir. Voltaire'in İngiltere'de etkilendiği şeylerden biri de lisanssız basın özgürlüğü olmuştur (Espinasse, 2018: 57-58). Voltaire, bir süre Almanya ve İsviçre'de yaşadıkdan sonra, “insanların zihninde büyük devrimin, her tarafta tezahür etmekte” olduğuna ikna olmuştur. 1766'da Jean le Rond d'Alembert'e yazan Voltaire, filozof arkadaşının “aklın” Almanya'da (Prusya'da) ne kadar muhteşem bir ilerleme kaydettiğine zor inanacağını öne sürmüştür. Ama bunun evvela küçük bir çevrede gerçekleri anlamaya hazır olan bir azınlık tarafından gerçekleştiğine de işaret etmiştir. Zira ona göre pek çok kişi kendi başına düşünmek yerine otorite tarafından yönlendirilmeyi tercih etmektedir (Israel, 2020:19-20).

Voltaire, kolay kızan alaycı bir insandır; güzel söz söylemek zevkinden kendini alamayan ama yanlışlığa düşen kimseleri hiç bağışlamadan eleştirebilen bir karakterdedir (Cresson, 1984: 24). Etrafında gördüğü mantığa uymayan her şeyden kuşku duyan ve bunlarla alay eden Voltaire, adeta Aydınlanma'nın simgesi olmuştur. Başlıca hedefi ise, akıl dışı, iki yüzlü ve hoşgörüsüz bulduğu Katolik kilisesidir (Roskin, 2013: 110). Ancak bir ateist değildir, Tanrı'ya inanmıştır. Ona göre dünya kendi başına var değildir. Ancak yaratılışın kendisini, bir inanç nesnesi olarak görüp, felsefenin konusu olmadığını ifade etmiştir (Delbos, 2012: 43).

Fransız Devrimi'nin hazırlanmasına katkısı olan en önemli filozoflardan biri olan (Cresson, 1984: 24) zeki, nüktedan ve alaycı Voltaire, feylesofların en yaygın okunanı, iktibas edileni ve yüceltilenlerinden biridir. Bir tiyatroc ve şair olarak kendisine isim yapmıştır. Bir kılıç kadar keskin bir kalem geliştirmiştir. Erken dönem yapıtlarından bazıları Fransa'da yasaklanmıştır, İspanya'da ise yazdığı her şey yasaklanmıştır. Montesquieu gibi Voltaire de erken ve yüksek Aydınlanma feylesoflarının anglofilisini (İngiliz severliğini) yansıtmıştır. Voltaire, Britanya'nın kurduğu ticaret imparatorluğunu, nispi dinsel hoşgörüsünü ve basın özgürlüğünü adeta göklere çıkarmıştır. Buradaki Avam Kamarası'nı Fransa için önermiştir. Voltaire, Tanrı'nın evreni yarattığına ve sonra bilimsel yasalar uyarınca kendi işleyişine bıraktığına inanmaktadır. Akla dayanan doğal bir dini benimsemiştir (Merriman, 2018: 360-361). Bir yazar olarak ün kazanmasına karşın, Newton'un fikirlerini yaygınlaştırarak bunlara dikkat çekmektedir. Voltaire nihayetinde bütün Avrupa'da Aydınlanmacı düşünce ve davranışların somutlaştığı bir isim haline gelmiştir. Bu rolü üstlenebilecek onlarca isim arasında onun öne çıkarılması adil bir değerlendirme gibi görünmektedir. Tanrı'ya inandığını ifade eden ve -en azından resmen- Roma Katolik kilisesiyle barışık olarak ölen Voltaire, Kilise'nin otoritesinden ve bağınazlıktan kaynaklandığına inandığı türlü kötülöklere karşı hayatının büyük bir bölümünde ciddi hücumlar yürütmüştür. Kuşkuculuk konusunda haklı bir ün kazanan Voltaire, siyasal bir devrimci olmamasına rağmen çağının toplumundaki mazur görölemez bozukluklarla mücadele içerisinde kalmıştır. Hümanizm ve rasyonalizm umdelerinin önde gelen neferi olarak, çağının yeni kültürünün yayılmasında öncü bir konumda olmuştur (Roberts, 1996: 327).

Aydınlanma dönemi düşünürlerinin bu dönemdeki mücadelesi daha çok ifade özgürlüğü, keyfiliğin kaldırılması, doğal yasalar ve dinsel hoşgörü üzerine olduğu görölmektedir (Voltaire, 2017: 100-109). Voltaire'e göre hoşgörü doğal bir haktır. "Hoşgörü Üzerine İnceleme" eseri Avrupa düşünce tarihinde oldukça önemli bir dönüşümü göstermektedir. Voltaire'in Protestan bir aileyi desteklemek için tavır aldığı sırada kaleme aldığı bu kitap, Locke'un "Hoşgörü Konusunda Mektup" kitabından hemen sonra, ona benzer bir tarzla; taasubu ve bağınazlığı kınayarak ve insanlara din ve vicdan özgürlüğünün doğal bir hak olduğu düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Voltaire'e göre toplumsal hukuk normları, hangi koşul altında olursa olsun, yalnızca doğa hukukuna dayanmalıdır, buna göre de insan kendisine yapılmasını istemediğini başkasına yapmamalıdır. Hoşgörüsözlüğün hukuku vahşi ve saçmadır (Kriegel, 2010: 156-157). "Evrensel hoşgörü" için verilen mücadelede

Voltaire, kuşkusuz, öne çıkmıştır. Zira o Aydınlanma'nın “insanlık partisinin başı” ve “insanlığın ön saflarında yer alan” bir figür olarak anılmaktadır (Israel, 2010: 52).

Montesquieu ise 1748 yılında yayımlanan “Kanunların Ruhu Üzerine” başlıklı kitabıyla adeta yüksek Aydınlanma dönemini başlatmıştır. Bilimsel sorgulamanın kalbinde yer alan gözlem, deney ve analiz ilkelerini, devletlerin toplumsal ve siyasal temellerine uygulamıştır. İklim, din ile gelenek arasındaki ilişkiyi ve bir ulusun siyasal yaşamının tarihsel evrimini tanımlamaya çalışan Montesquieu, zaman içinde geliştikleri için yasaların eleştirel sorgulamaya ve tarihsel incelemeye tabi olduğunu söylemiş, kralın hükümranlılığının Tanrı'dan değil, halktan geldiğini savunmuştur (Merriman, 2018: 360-361). Montesquieu, insanın eşsiz varlığının oluşumundan kaynaklanan doğa yasalarını bilmek için toplumların kurulmasından önceki varlığının düşünülmesi gerektiğini söylemiştir. Bu durumda pozitif yasalar doğanın yasaları olacaktır (Callinicos, 2022: 45). Bilim, aynı zamanda felsefi yapıtlar için de hazır bir model oluşturmaktadır. Birçok bilim insanının en etkili Aydınlanma yapıtlarından bir olarak gördüğü “Kanunların Ruhu” eserinde Montesquieu, sosyal bilimleri deney yapma, gözlem ve tümdengelim gibi doğa bilimleri üzerine oturtmaya çalışmıştır. Dünyada doğayı düzenleyen kanunlar vardır, bu durumda insanların da kanunlarının olduğu düşünülmelidir. Kanunlar olmadan ne özgürlük ne de hakların güvencesi olacağını ileri süren filozof (çünkü Aydınlanma kanunun üstünlüğüne inanmaktadır, diğer şekilde keyfilik ve adaletsizlik olmaktadır), en iyi sistemin yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrılıp dengede tutulduğu bir yönetim biçimi olduğu sonucuna varmıştır (Wiesner-Hanks, 2021: 538). Montesquieu yasama, yürütme ve yargının devlet yönetimindeki üstünlüklerinin yanı sıra bireysel hak ve özgürlükleri nasıl koruduğunu anlatmaktadır. 18. yüzyıl sonlarından başlayarak hız kazanan anayasacılık hareketlerinde, bu kitap hemen hemen bütün kurucu parlamentoların kürsülerinden ismini duyurur hale gelmiştir (Oktay. C, 2007: 411). Montesquieu'nun eserinde öne sürdüğü bu fikirler, Birleşik Devletler Anayasası hazırlanırken etkili olmuştur. Siyasal sistemlerin yaratılmasında temel alınan “Kanunların Ruhu”nun, Aydınlanma döneminin oldukça etkili bir metni konumunda olduğu söylenilebilir (Wiesner-Hanks, 2021: 538).

Condorcet ise anayasal hükümet, liberal bir ekonomi, parasız ve eşit eğitim, kadınlar ve tüm diğer ırklardan insanlar için eşit haklar kavramlarını dile getirmiştir. Rönesans'ta, insan ve toplum ilişkilerine olan yaklaşımlarda öncekilerden farklı eğilimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Aydınlanma Çağı'nda en yüksek noktaya ulaşmış olan bu eğilimler, Condorcet tarafından “İnsan Aklının İlerlemesinin Tarihsel Bir Resmi İçin Taslaklar” adlı çalışmasında en bariz bir biçimde kendisini göstermiştir. Bu kitapta cennet gökyüzünden yeryüzüne indirilmiş, insanın hayat gayesinin mutluluğu bu dünyada elde etmek olduğu ifade edilmiştir. Condorcet, insanın bilim ve akıl aracılığıyla bu dünyayı er ya da geç kendi cenneti yapacağını öne sürmüştür. Condorcet bunu aşamalı bir dizgede kurgulamıştır; onun “gelecekteki insan aklının ilerleme dönemi” diye adlandırdığı son dönem, uluslar arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılmasıyla görülecektir. Mükemmel insanlık özlemi, Condorcet için, savaşın anlamsızlaşarak ortadan kalktığı, eğitimin bilimsel ve eşit olduğu,

insanların evrensel bir dil oluşturduğu (insan ırkı düzleminde), bilimsel ilerlemeyle birlikte bütün insanların ekonomik gereksinimlerini rahatça karşılayabildikleri, sanatlar, bilimler ve ahlaklardaki süregiden ilerleme anlamlarını ifade etmektedir (Aysevener, 1999: 107).

Condorcet'e göre insan aklı henüz hür değildir, ama bu dönemde (Aydınlanma) hür olmak için hazırlandığını söylemiştir (Condorcet, 1966a: 157). Condorcet, Aydınlanma'yla birlikte insanın artık yetkeleri tartmayı, karşılaştırmayı bilmeye başladığını; işi, doğrudan doğruya bu yetkeleri aklın mahkemesine gitmeye kadar vardırıldığını ifade etmiştir. Böylelikle konuları, metotları yahut istedikleri zekâ özellikleriyle birbirinden ne kadar farklı olursa olsun, insanların bütün zekâ uğraşları, insan aklının ilerlemesine yönelmiştir (Condorcet, 1966b: 60-61). Condorcet, tüm bu gelişmelerle birlikte artık yeryüzünde güneşin, akıllarından başka efendi tanımayan hür insanları, yalnız onları aydınlatacağı günün geleceğini söylemiştir (Condorcet, 1966b: 64). Condorcet, oldukça büyük umutlar taşıyan ilerlemelerden ortaya çıkacak hakiki iyiliklerin, doğrudan doğruya insan soyunun mükemmelleşmesinden başka bir sınırı olmadığını, çünkü türlü eşitlik çeşitlerinin, bu mükemmelleşmeyi, ihtiyaçlarımızı giderecek daha tam bir hürriyetle birleştirdikçe bu eşitliğin daha gerçek olacağını ifade etmiştir (Condorcet, 1966b: 81). Condorcet, eğitim yolu ile eşitsizliğin ortadan kaldırılabilmesine inanmaktadır. İnsanı doğuştan iyi ve sonsuz bir gelişmeye açık sayan düşünür, aranılan mutluluğa aklı iyi kullanmak yolu ile varılabileceğini, büyük iyiliğin ferdin değil, insanlığın ahlaki gelişiminde bulunduğunu ve Fransız Devrimi'nin "aklın egemenliği çağını" açacağını ifade etmektedir (Tütengil, 1977: 15).

Condorcet'e göre evrensel dilin durmaksızın gelişip her geçen gün daha geniş bir sahaya yayılarak insan zekasının kavradığı bütün nesnelere, gerçeğin bilgisini kolaylaştıran, hatayı neredeyse imkânsız kılan bir kesinlik, bir sarıhlik vereceğini işaret etmektedir. Bu durumda bütün bilimlerin elde ettiği veriler matematiğin gibi sağlam olacak, bilim sistemini kuran önermeler tam bir geometri kesinliğine, yani her bilimin konusu ile metodunun imkân verdiği ölçüde bir kesinliğe kavuşacaktır (Condorcet, 1966b: 101).

Aydınlanma'nın bir diğer önemli filozofu Hume'dur. Din hakkında yazılar yazan Hume, dinin insanın tarihindeki kaynağına ilişkin akıl yürütmelerle, genel olarak bütün dinler hakkında değerlendirmelerde bulunarak Aydınlanma yazını içerisinde geleneksel hale gelen "doğal din" akımına katkıda bulunmuştur (Taşkın, 2018: 148-154). Hume'un cazibesini arttıran en önemli şeylerden biri de natüralizmin yükselişi olmuştur. Hume, doğanın geri kalanına ışık tutan yöntemlerin insanlığı incelemek için de kullanılması gerektiğini savunmuştur (Gottlieb, 2021: 276). Hume, akıl yürütmenin temelde tecrübeye bağlı olduğunu öne sürmektedir; ona göre fikirler, izlenimlerin soluk yansımalarıdır; asıl olan ise görülenler ve deney yoluyla öğrenilenlerdir. Bunun yanında olayların peş peşe gelmesinde bir neden sonuç bağı gibi en az onlar kadar tesadüfi etmenlerin de olduğunu öne sürmektedir. Şüpheciliğiyle ve hoşgörüyü çağrısıyla ön plana çıkan Hume önemli bir Aydınlanma dönemi filozofu olmuştur (Hume, 1986: 42-43).

18. yüzyılda iki karşıt felsefe hüküm sürmüştür: Biri Leibniz'in mantığı, optimizmi ve dogmatizmi, öteki ise Hume'un şüphecilidir. Birincisi ilmin temeli olan fikirleri, sebeplik ve determinizmi mutlak ve sarsılmaz prensipler olarak kabul etmiş, çıkarımlarını ampirik kanıtlarla değil, geçerli sebeplerin ilk prensipleri ve öncel (apriori) tanımları ile oluşturmuştur. İkincisi ise bu fikirlerin nasıl doğduğunu ararken bunların kökünü tabiatta veya sarsılmaz akıl prensiplerinde değil, ruhun alışkanlıklarında bulmuştur. Bundan dolayı onların sarsılmazlığından şüphe ederken, herhangi bir şeyin insan zihninden bağımsız bir biçimde var olduğunu öne süremeyeceğimizi ifade etmiştir (Ülken, 1972: 72). Buna göre usumuz, doğal sonucu doğruluk olan bir tür neden olarak görülmelidir (Hume, 2015: 129).

Hume felsefesi, Kıta Avrupası Aydınlanma'sının rasyonalist ve katı yaklaşımına ampirist bir tavır olma özelliği taşımaktadır (Çiğdem, 1993: 69). Hume'a göre nedensellik ilkesinin zorunlu olma durumu "a priori" olarak kavramsal bir takım analiz veya tümenden gelimci akıl yürütme aracılığıyla bilinmemektedir (Vatansever, 2021: 147). Felsefenin bir epistemoloji olarak işe başlaması anlamında Locke'un bıraktığı yerden devam etmiştir. Zira Hume de bütün bilginin duyu deneyimlerine bağımlı olduğunu ileri sürmüştür. Ancak duyu deneyimlerinin rasyonel temellendirilmesinin mümkün olmadığını, aksine nedensellik ve determinizm konularında olduğu üzere, bilgilerimizin rasyonel öncüller yerine, psikolojik kavramlarla izah edilebilecek zihni bir süreç ve işlemlerin neticeleri olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla rasyonel olarak temellendirilmiş bilgi kavramı Hume'un anlatısı nezdinde geçersiz ya da güvenilir değildir. Hume, etik konusu alanında da benzer bir tavır alarak, ahlaki yargılarımızın ve buna bağlı olan tutumlarımızın rasyonel birtakım ilkelere ve buna bağlı bir davranış örüntüsüne göre işlemediğini, bunların bir deneyim süreci içerisinde diğer insanlarla kurulan ilişkilerden elde edilen izlenimlere göre yönlendiğini söylemiştir (Çiğdem, 1993: 68).

Aydınlanma felsefesinde en çok konuşulan ve tartışılan konuların başında insan doğası gelmektedir. Hume da bu konuyu ele alan filozoflardan biridir. Hayran olduğu Newton'un bilimsel yöntemini, insan doğasının bilimi olarak moral konulara uygulamayı denemek (Taşkın, 2018:154), böylelikle de bir "insan bilimi" yaratmak istemiştir (Merriman, 2018: 355-356). Hume'a göre hakikatin insan kapasitesinin ulaşabileceği bir şey olsa bile çok derin bir yerde yattığı açıktır. Dolayısıyla bu gereksiz tartışmaları bir kenara bırakıp işi temelden çözücü bir yönetime dayandırmak gerekmektedir. Bu da insan doğasının biliminden başka bir şey değildir. Hume'un görüşüne göre akıl yürütmeye dayanan ve aralarında matematiğin de bulunduğu, ahlak, mantık, doğal felsefe ve doğal din ve politika gibi bilimlerin insan bilimi olarak bahsettiği bilime bir biçimde bağlıdır. Hume'un vazgeçilmez yöntemi deneyim ve gözlemdir. Hume'a göre zihnin özü, bizim için diğer dışsal cisimlerin özü kadar bilinmez olduğundan, zihnin gücünün ve yeteneğinin için bir bilgi oluşturmak için, değişik zaman ve koşullardaki durumunun deneyler ve gözlemler yoluyla belirlenmesi gerekmektedir (Taşkın, 2018: 154-157).

Hume'un kanısı, din için ortaya konan herhangi bir sözdeki akılcı temel ile dinin insan doğasındaki ve onun tarihteki gerçek kökenleri arasında büyük bir uçurum olduğunun kanısıdır (Hume, 1995: 18). Dinin yanı sıra batıl inançlara da değinen filozof "Siyasi Denemeler" adlı eserinde durumu şöyle ifade etmektedir (Hume, 2017: 148):

Ayinler, tarikatlar, çileler, kurbanlar, hediyeler, ne kadar saçma veya anlamsız görünürse görünsün, ahmaklık veya sahtekarlığın beslediği kör ve korkmuş bir saflıkla yapılan uygulamalar, hepsi bu yatışma yöntemleri arasındadır. Bu nedenle, batıl inancın asıl kaynağı zayıflık, korku, melankoli ve cehalettir.

Hume metafizik üzerine olan düşüncelerini, "İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma" adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir (Hume, 2020: 9-10):

Metafizik gerçek anlamıyla bir bilim değildir ve anlama yetisi için tamamen erişilmez olan konulara giren insan kibrinin beyhude çabalarından ya da kendini açık alanda savunamadıkları için zayıflıklarını örtüp korumak adına bu sık çalılıklara sığınmış, halk hurafelerinden doğar. Açık alandan kovalanan bu hırsızlar ormanın derinliklerine kaçır ve zihnin korunmasız her dehlizine sızmak ve zihni dini korku ve önyargılara esir almak için erketeye yatar. En sıkı düşmanları bile, bir an olsun gözlerini kırparlarsa bozguna uğrarlar. Zaten birçokları da korkaklıktan ve aptallıktan ötürü kapılarını düşmanlarına açar ve onları yasal vasileri olarak hürmet ve itaatle kabul etmekten memnuniyet duyarlar... Sonrasında ilelebet rahat yaşamak için bu yorgunluğa katlanmak, sahte ve yozlaşmış metafiziği yok etmek için gerçek metafiziği geliştirmek zorundayız... Doğru ve sahil muhakeme yegane evrensel ilaştır, her insana, her bünyeye uygundur ve halk hurafeleriyle birleştğinde gairesiz muhakemeciler için nüfuz edilemez bir hale getirip bilim ve bilgelik havası kattığı girift felsefeyi ve metafizik jargonu sadece bu muhakeme dize getirebilir.

Metafizik ögelere karşı sistematik olarak güvensizlik duyan, karşı çıkan; deney ve gözlem, ampirizm, doğal din, şüphecilik ve ahlak alanlarında önemli tespitleri bulunan Hume, Aydınlanma Dönemi'ne önemli katkılar sunmuş, İskoç Aydınlanma'sının kilit isimlerinden biri olmuştur.

Hume, sadece İskoçya ile sınırlı kalmamıştır. Hume'un adının geçtiği yerde, bir biçimde Aydınlanma ve Paris ifadeleri de geçmektedir, çünkü Hume için Paris, Paris için de Hume çok büyük önem taşımıştır. Hume'un ikinci vatani olarak kabul edilen Paris'te onun ününü bilmeyen yok gibidir (Taşkın, 2018: 172-173). Hume, Aydınlanma'nın politik boyutunun özünü teşkil eden doğal hukuk ve toplumsal sözleşme teorilerinin altında yatan rasyonalist bakış açısına da karşı çıkarak, siyasal kurum, kural ve davranışların belli bir toplumsal yapı içerisinde var olan insanların ihtiyaçlarına göre biçimlendirildiğini savunmuştur (Çiğdem, 1993: 69).

Adam Smith ise çoğunlukla iktisat alanında tanınsa bile felsefe, etik, hukuk ve politik alanda da önemli eserler vermiş bir Aydınlanma filozofudur. Entelektüel yaşamında Fransa'ya gittiği

yılların da önemi olan Smith, büyük bir yenilik yaparak o zamana kadar okullarda okutulmakta olan salt mantık ve metafizik yerine, daha ilginç ve yararlı olduğuna inandığı, doğaya, insan doğasına, insan zihninin gücü ve yetenekleri konusuna ve bunların araştırılmasına yönelik çalışmalara yönelmiştir (Taşkın, 2018: 164-170). Ekonomi yazınları daha fazla ön plana çıkan Smith, piyasa ekonomisini devletler serbest bırakıldığı sürece ana toplumsal sınıfların adil biçimde ödüllendirildiği, zenginleştiği bir düzeye ulaşma eğiliminde olan ve kendi kendini düzenleyen (laissez faire) bir sistem olarak görerek, Aydınlanma'nın en yaygın biçimde ifade edilen özgürlük varsayımlarından birini yansıtmıştır. Smith'e göre göre özgürlük hem birey için hem de piyasa için olmalıdır. Bu durumda o, kendi doğasını ve dengesini bulur. Kuşkusuz bu konuda, Galileo ve Newton'un ortaya koyduğu, bir nesnenin başka bir nesne tarafından etkide bulunulmadığı sürece, (doğal biçimde) belli bir yönde ilerleyeceği hususundaki fizik ilkelerinden etkilenmiş olduğu söylenilebilir (Callinicos, 2022: 43).

Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau ise Paris'te Diderot'la tanışarak Aydınlanma'nın ünlü eseri "Encyclopedie"ya katkı vermiştir (Erenuluğ, 1999: 9-13). Rousseau, hakikatin aklın sonucu veya Tanrı ilhamıyla ortaya çıkacağını düşünmek bir yana, felsefi söylemin konumunu ahlaki açıdan tanımlamaya çalışmıştır. Filozofu, "kitap kurtları", "mürekkep yalamışlar" veya "küçük düzenbazlar" diye adlandırdığı insanların karşısına koymaktadır. Filozof, içsel bir zorunluluğun itimiyle yazmaktadır. "Lettre a M. de Malesherbes"de: "birdenbire, bin halenin zihnime aksederek beni aydınlattığını hissettim; bir yığın canlı fikir, güçle ve karmaşayla sökün ederek beni açıklaması güç bir heyecana sürükledi" demektedir. "Kitap yazıcıları", dünya başarısının peşinde koşar. Kibirle, zafer açlığıyla hareket ederler. Modaya boyun eğer, umumi efkara yaltaklanırlar. Muktedirlerin köle ruhlu hizmetkarları haline gelirler. Sadece sosyete için yaşarlar ve hareket ederler. Kamusal alan onları belirler ve yabancılaştırır. Jean-Jacques Rousseau'nun anladığı manada aydın filozof ise, tersine, ancak özgür ve bağımsız biri oldukça var olabilir. Onun özgürlüğü esastır; çünkü özgürlük, onun hakikate erişiminin şartıdır. Filozofun dünyevi çıkarların -özellikle de soyluların ve zenginlerin çıkarlarının- dışında oluşunu sağlayan ve ona söylemini üretme imkânı veren şey bu özgürlüktür. Hakikat, sosyal ve ahlaki bir çilecilikten geçilerek ulaşılabilecek bir şeydir. Demek ki sosyal bağlamın reddi hakikate ulaşmak için zorunlu koşuldur (Goulemot, 2007: 434-435).

Rousseau, bir Aydınlanma filozofu olduğu kadar bir ahlak filozofu olarak da değerlendirilebilir. İnsan doğasına atfettikleri ve siyasi olanın, özgürlükten ve ahlaki olandan bağımsız bir şekilde ele alınamayacağını söyleyen düşünür, "Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev" kitabında ahlak üzerine şu ifadeleri kullanmıştır (Rousseau, 2022a: 60):

Ahlak üzerine düşünürken, ilk çağların sadeliğini hasretle anmamak mümkün değildir. O devir yalnız tabiatın eliyle süslenmiş bir kıyıdır. Her an biraz daha uzaklaştığımız bu kıyıya dönüp yeisle bakarız. Her işlerini tanrıların gözü önünde yapmaktan zevk alan insanlar, o zaman kulübelerinde, tanrılarla birlikte yaşarlardı. Kötülükler başlayınca insanlar, bu rahat kaçırın seyircilerden

usandılar ve onları heybetli mabetlere koyup kendilerinden uzaklaştırdılar. En sonunda tanrıları bu mabetlerden de attılar ve içlerine kendileri yerleştiler... İşte o zaman ahlak bozukluğu son haddine vardı...

Rousseau, insanın özgürlüğünü vurgulayarak, akılla birlikte insan doğasının asli unsurları olduğuna inandığı coşkuyu, içgüdüyü ve kendindenliği, diğer filozofların hepsinden daha fazla ölküleştirmiştir. Rousseau'nun birincilik ödülü kazanan denemesindeki yargıya göre, ilkel ya da doğal insan, insan soyunun temeldeki iyiliğini cisimleştirmektedir ve insanlığın mutlu olması için yeni toplumsal ve siyasal kurumlar gereklidir. Rousseau, siyasal düşüncenin “temel ilkesi” dediği insanın doğal iyiliğini, uygarlığın yozlaştırmış olduğunu savunmuştur. Doymak bilmez mal mülk arayışı, bir zenginlik hiyerarşisi yaratarak, eskiden ilkel haliyle insanlığın ayırt edici olan uyumunu bozmuştur. İlkel toplumlarda özgür insanların karşılıklı korunma amacıyla bir araya gelmeleri gibi, Aydınlanmış insanlar da bir tür doğrudan demokraside kendi karşılıklı gelişimleri için birlik kurabilirler. Rousseau, temsili hükümete hep kuşkuyla bakmıştır, çünkü temsilci seçmek ona göre demokrasinin ve özgürlüğün ruhuna pek de uygun düşmemektedir, eninde sonunda oylarıyla kendilerini köle edebilecekleri kanısındadır. Voltaire ve diğer feylesoflar hükümdarların aydınlanacaklarını umut ettikleri halde, Rousseau, egemenliğin krallardan, oligarşilerden ve Tanrı'dan gelmediğini, özgürlüğe yönelik müşterek bir arayıştan kaynaklandığını söylemiştir (Merriman, 2018: 366-367). Rousseau'ya göre toplumsal sözleşme, boyun eğme biçiminde değil de bir ortaklık antlaşması biçimindedir. Böylece Hobbes'un bir “boyun eğme” antlaşması söylemine karşı çıkmakta olduğu görülmektedir (Kriegel, 2010: 142). Rousseau, “Toplum Sözleşmesi” kitabında şöyle demektedir (Rousseau, 2022b: 4):

İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur. Falan kimse kendini başkalarının efendisi sanır ama, böyle sanması, onlardan daha da köle olmasına engel değildir. Bu değişme nasıl olmuş? Bilmiyorum. Bunu yasallaştıran nedir? İşte bu soruya karşılık verebilirim sanıyorum. Sadece kaba gücü ve bu güçten çıkan sonucu düşünmüş olsaydım, şöyle derdim: Bir ulus boyun eğmeye zorlanır da boyun eğerse iyi eder; boyunduruğunu silkip atabilecek olur da atarsa daha iyi eder. Çünkü özgürlüğünü kendisinden hangi hakka dayanarak almışlarsa, yine o hakka dayanarak geri almasında ya bu davranışı haklıdır ya da özgürlüğünün elinden alınması haksızdı. Ama toplum düzeni bütün öbür hakların temeli olan kutsal bir haktır: Bununla birlikte, hiç de doğadan gelme değildir, sözleşmelere dayanmaktadır. İş, bu sözleşmelerin neler olduğunu bilmektir.

Burada insanın özgürlüğünün önemine değinen Rousseau, devletin bir sözleşme sonucu insan iradesiyle oluştuğunu, dolayısıyla onun kutsal/tanrısal bir öge olmadığını etmektedir.

Rousseau'nun egemenliği ulusa vermesi, modern demokratik düşüncenin temel başlangıç noktalarından birini oluşturmaktadır. Rousseau, “cumhuriyetçi erdem” anlayışının yurttaşlar tarafından geliştirmesi için, yurttaşların özel arzu ve çıkarlar yerine ortak çıkarlara odaklanmasının teşvik edilmesini sağlamaya yönelik çeşitli araçlar önermiştir. Örneğin cumhuriyetin ilk anayasasını

(genel iradeye uygun bir biçimde) oluşturacak olan bir yasa koyucu, bölgesel çıkar hiziplerinin ortadan kaldırılması ve devlet denetimindeki sivil din bu önerilerin önde gelenleridir (Callinicos, 2022: 57).

Rousseau belki de en etkili olan aydınlardan biridir (Delbos, 2012: 32). Zira kuşku yok ki Aydınlanma'nın bir ürünü olarak görülen Fransız Devrimi'nin oluşumunu ve aktörlerini etkileyen en önemli filozofların başında gelmektedir. Örneğin Fransız Devrimi'nin önde gelen lideri Maximilien Robespierre, Rousseau'nun fikirlerinden etkilenmiştir (Cresson, 1984: 24). Rousseau'nun karmaşık fikirlerini okuyanlar onu Aydınlanmacı, Aydınlanma karşıtı, modernlik düşmanı, demokrasinin kararlı bir savunucusu, demokrasiyi ayaklar altına alan biri, burjuva liberal devriminin hazırlayıcısı ya da sosyalizmin öncüsü olarak görmüşlerdir. Ama bir özgürlük tutkunu olduğu konusunda herkes hemfikirdir. O, Aydınlanma'nın özgürlük tarafıdır. Kendisi bunu şöyle ifade etmektedir (Rousseau, 2022b: 9):

Özgürlüğünden vazgeçmek, insan olma niteliğinde, insanlık haklarından, hatta ödevlerinden vazgeçmek demektir. Her şeyden vazgeçen insanın hiçbir zararını karşılama olanağı yoktur. Böyle bir vazgeçme insanın yaradılışıyla uzlaşmaz. İnsanın isteminden her türlü özgürlüğü almak, davranışlarından her çeşit ahlak düşüncesini kaldırmak demektir.

Burada aynı zamanda hakiki ahlakın da ancak özgürlükle oluşabileceğini de ifade etmektedir.

“İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni ve Temelleri Üzerine Konuşma”da Rousseau, insanı hayvandan ayıran şeyin, anlama yetisinden çok özgür niteliğinin olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre bir hayvan sadece itaat eder; bir insan gönüllü olarak boyun eğebilir ya da direnebilir. Eğer “özgür doğan” insan bugün her yerde “zincirli” ise, bu, toplumun bozulmasının bir sonucudur; ancak, bu durum bile insanın özgürlüğünü, doğası gereği ona ait olan, onun özünün temel bir bileşeni olan özgürlüğü ortadan kaldıramaz (Crampe-Casnabet, 2005: 304).

Bir diğer Aydınlanma filozofu Locke, ahlak, eğitim, yönetim, siyaset ve ekonomi alanlarında önemli eserler vermiştir (Tektaş, 2019: 5-16). Locke, İngiltere ve Avrupa’da, bütün 18. yüzyılı kapsayan Aydınlanma Çağı’nın başlatıcıları arasındadır. Geleneğin kırılma noktası olan Aydınlanma Çağı’nın entellektüel temellerini oluşturan felsefenin kurucularından biridir. Bugün bile hala tartışılmaya devam eden demokrasi, insan hakları, özgürlük ve eşitlik gibi problemlerin çözüme kavuşması adına fikirler öne sürmüştür (Toku, 2003: 17). Locke, döneminde eğitim-öğretim reformunun, basın özgürlüğünün, dinsel hoşgörünün ve siyasal güçler ayrılığının önde gelen bir savunucusu olmuştur. Bilimsel Devrim ve Aydınlanma düşüncesini birbirine bağlayan düşünürlerden biri olan Locke, gökbilim kadar felsefenin de bilimsel yöntemin ve eleştirel sorgulamanın ölçütlerine tabi bir bilim dalı olduğunu öne sürmüştür. Locke, toplumun incelenmesinde bilimsel yöntemin uygulanabileceğine inanmıştır. 1690’da yayınladığı “İnsan Anlığı

“Üzerine Bir Araştırma” adlı yapıtında her bireyin doğduğunda bir “tabula rasa” yani hiç yazılmamış boş bir sayfa (levha) olduğunu öne sürmüştür. Tüm bilgilerin duyu organları aracılığıyla edinildiğini anlatan Locke, Katolik Kilisesi tarafından savunulduğu üzere, insanlığın ilk günahla lekelenmiş olduğu fikrini reddetmiştir. Öngördüğüne göre, daha fazla doğa yasasının keşfedilmesi, toplumun üzerine kurulması gereken laik yasalara temel oluşturacaktır. Locke, insanlığın böylece toplumsal koşulları iyileştirebileceğini söylemiştir (Merriman, 2018: 356).

Locke’un “tabula rasa” öğretisine göre doğuştan getirilen hiçbir fikir, hiçbir kavram yoktur. İlimleri kurmaya yarayan genel fikirler ve ilkeler olduğu gibi, bütün fikirler ve hayaller de dıştan gelmiştir ve tecrübeden çıkarılmıştır (Ülken, 1972: 61). Locke bunu tam olarak şöyle ifade etmektedir (Locke, 1996: 85-86):

Bütün ideler duyumdan ya da düşünümünden gelir. Öyleyse zihnin, bütün özniteliklerden yoksun, hiçbir idesi olmayan, özel deyimiyse, beyaz kâğıt olduğunu düşünelim; bu zihin nasıl donatılacaktır? İnsanın o devingen ve sınırsız imgeleminin, hemen de sınırsız bir değişiklik içinde ona işlediği bu geniş birikim nereden geliyor? Zihin, usun ve bilginin bütün gereçlerini nereden edinmiştir? Bunu tek sözcükle deneyden diye yanıtlayacağım. Bilgimizin tümünün temelinde deney vardır ve o gereçlerin hepsi de oradan türetilmiştir. Anlığımızı düşüncenin bütün gereçleriyle donatan şey ya dışsal duyulur şeyler üzerinde ya da zihnimizin algıladığımız ya da düşündüğümüz şeylerle ilgili olarak yaptığı içsel işlemler üzerinde yaptığımız gözlemlerdir. Bunlar hem edinmiş olduğumuz hem de doğal olarak edinebileceğimiz bütün idelerin kendilerinden fişkırdığı iki bilgi kaynağıdır.

İnsanın kendi aklında yarattığı varsayımları kanıtlamaktan başka bir şey yapmayan metafizik önermelere karşılık, dışımızda var olan şeylerin gerçekliği hakkında olan önermeler üzerine fikir yürüten Locke, insanın buradaki olumlamalarının kendi idelerine dayanmadığını, söz konusu nesneyle ilgili olarak duyuların devamlı alıştırma yapmasına, yani deneyim ve gözlem denilen şeylerin gerçekleşmesine dayandığını söylüyordu. Bu önermelerin başka türleri de vardır ki bunları duyularımız haricinde bir yolla bilmemiz kesinlikle mümkün değildir (Woolhouse, 2011: 117).

Locke, her kişinin yaşam, hürriyet ve mülkiyet hakkının olduğunu savunurken, bireyin onurunu da vurgulamış, monarşilerin hükümetler ile halk arasındaki bir toplumsal sözleşmeye dayandığını savunmuştur. Bu, aynı zamanda kralların meşruiyetini gökten ve gaipten (yukarıdan) değil (aşağıdan) halktan aldığı anlamını içermektedir (Merriman, 2018: 356). Ona göre mutlak monarşi uygar toplumla bağdaşmamaktadır (Kriegel, 2010: 109) Locke insanlığın hürriyetinin ve haklarının doğa yasalarından kaynaklandığını söylemiştir. Onları doğal haklar arasında görüp bu şekilde deklare etmiştir (Merriman, 2018: 356-357). Yöneticilerin yetkilerini Tanrı’dan aldıkları fikrine de karşı çıkan Locke, siyasi gücün meşruiyetini bir toplumsal sözleşmede aramıştır. Bir araya gelerek bir topluluk oluşturmak üzere anlaşma yapan insanlar, siyasi gücün temellerini atmakta, bu güç de onlar

adına bir hükümdar veya hükümet tarafından kullanılmaktadır. Bu yüzden yöneticinin yetkisi halkın özgür iradesinden kaynaklanmaktadır. Bu, -doğal olarak- görevden de alınabilecekleri anlamına gelmektedir (Gottlieb, 2021: 184-186). Bunun yanında Locke, doğal haklara özel mülkiyeti de eklemiştir (Locke, 2012: 25).

Aydınlanma'nın en temel öğelerinden biri olan "insanın özgür ve özerk olması" kavramını derin felsefesiyle anlatmaya çalışan Immanuel Kant'a göre ise Aydınlanma, insanın kendi kabahatiyle düşmüş olduğu bir çeşit ergin olamama durumundan kurtulması anlamına gelmektedir. Bu ergin olamayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışdır. Yeterli kararlılığı ve yürekliliği gösteremediğinden dolayı bu, insanın kendi suçudur. Bu nedenle "Sapere aude!" (aklını kullanmaya -bilmeye- cesaret et, -başkasının aklını ödünç alma-) Aydınlanma'nın parolası olmaktadır (Kant, 2015: 311). Kant, bu zihinsel özgürleşme sürecinin insanın kendi yaşamı boyunca aktif olarak çalıştığına inanmıştır. Bilginin ilerlemesi -doğayı anlamak, ancak insanın kendini bilmesinden daha az olarak değil- bu büyük atılımı ileriye götürecektir. "Sapere aude" Kant'ın, Romalı şair Horatios'dan aldığı parolasıdır⁴ (Porter, 2001: 1). Kant bu ifadesiyle, kimsenin vesayeti altına girme, aklını kimseye ipotek etme, düşünceni hiçbir şeyin boyunduruğu altına sokma. Sorgulamaksızın hiçbir kavramın afsununa kapılma, ihtiyatsızlık edip aklını hiçbir büyümlü sözcüğün tehsirine bırakma, tuzağına düşme, akli uyuşturup felç eden düzmece felsefelerin, sureti haktan görünen sahte öğretilere kulak verme, korkma cesur ol, sunulanla yetinme, aslını öğren demektedir (Lessing, 2011: 21).

Kant'ı asıl etkileyen şey, yaptığı çalışmalarla ekonomik, sosyal, dini ve entelektüel yaşamı dönüştürmeye çalışmış filozoflar tarafından ileri sürülmüş bilgi iddialarının içeriği değil, araştırma sürecindeki tutum ve ruhtur. Önemli olan bilgiye bir şeyler katmak veya bir şeyler ortaya koymaktan çok, dünyanın ve bilginin bir parçası olarak kişinin kendini sürekli geliştirmesidir. Aydınlanma'yı yapılandıran şey, yaratılan ve tadına varılan bilginin deneyimi; özellikle ortak düşüncenin sınırlarını zorlamaya cesaret ederken, sağduyunun sınırları boyunca sorgulamaktır. Tatmak ve cesaret etmek metafizik deneyimlerden uzaktır, kökleri kişinin ampirik farkındalığındadır, Aydınlanmış bilgi yaşamla ve yaşamdaki şeylerle kalmaktadır. Kant'a göre herhangi bir son nokta, Aydınlanmış bir çağ beklentisi bir oyalamadır, zira Aydınlanma çalışmanın tamamlanmasından ziyade girişilmesinde deneyimlenmektedir (Holt ve Hond, 2013: 1587).

Kant'a göre insan vesayet altındadır, rüştünü ispat edememiş, reşit olamamıştır. O, bu duruma tamamen kendi tercih ve eylemlerinin sonucunda düşmüştür. Çünkü tembelliğin rehabetine kapılmış,

⁴ Horatios şöyle der: "Nam cur, quae laedunt oculum, festinas demere, siquid est animum, differs curandi tempus in annum? Dimidium facti, qui coepit, habet; sapere aude, incipe. Viuendi qui recte prorogat horam, rusticus expectat dum defluat amnis; at ille labitur et labetur in omne uolubilis aeuum." Yani: "Gözüne ufak bir çöp batsa, onu oradan çıkarmak için acele edersin. Zihnin hasta olduğu vakit tedavisi için neden acele etmezsin? Başlamak, işin yarısını bitirmek demektir. Kendi aklınla düşünmeye/akıllı olmaya cesaret et, başla!" Bkz: Horatius (1931), *Ode'ler - Epod'lar - Hicviyeler – Nameler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

korkaklığa kolayca teslim olmuştur (Lessing, 2011: 20). Aydınlanma, insanın geleneksel görüşler, yetkeler, bağlılıklar, tasarım ve önyargılardan, kendini usuyla kurtarıp yalnızca usuna dayanarak yaşamı kavramaya ve düzenlemeye çalışması anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla Aydınlanma, inanmak değil bilmek istemekte; sorup soruşturmadan, körü körüne bir şeyi doğru saymamayı söylemektedir. Kant, Aydınlanma'yı "insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu yerden kurtulması" olarak tanımlarken, bunun yolunun da aklını kullanmaya cesaret etmek (separe aude) olarak açıklamaktadır. Aydınlanma felsefesine göre insan, akıl yoluyla her şeyi sorgulayabilmeli, yenisiyle değiştirebilmeli ve evrensel yasaları keşfederek bunları yeryüzünde uygulayabilmelidir (Hof, 2017: 138). Kant, bunu yapabilmek için özgür iradenin doğal bir zorunluluk olduğunu söylemiştir (Bronowski ve Mazlish, 2012: 662). 1783'te Kant, "Aydınlanma Nedir?" sorusuna verdiği ünlü yanıtında bir bilanço çıkarmıştır (Hof, 2017: 138-139):

Şimdi acaba aydınlanmış bir çağda mı yaşıyoruz? Hayır, ama büyük olasılıkla Aydınlanma Çağı'nda yaşıyoruz. Şimdilerde olduğu gibi, genel olarak insanların din konularında bir başkasının rehberliği olmaksızın iyi ve güvenilir bir şekilde kendi akıllarını kullanabilmelerinin ya da sadece akıllı olabilmelerinin eksikliği hala duyulmaktadır. Bununla birlikte şimdi özgürce işleyebilecekleri bir tarlanın açıldığına ve evrensel Aydınlanma'ya giden yoldaki ya da kendilerinin sorumlu oldukları ergin olmama durumundan çıkıştaki engellerin azaldığına ilişkin belirgin göstergelerimiz var; işte bu bakımdan bu çağ, Aydınlanma Çağı'dır.

Kant'a göre ergin olmama durumu rahattır. Benim yerime düşünen bir kitabım, vicdanımın yerini tutan bir din adamım, perhizim ile ilgilenecek sağlığım için karar veren bir doktorum oldu mu, artık hiçbir zahmete katlanmama gerek kalmamaktadır. Burada anlatmak istediği, insanın, neredeyse ikinci bir doğası haline gelen ve temel bir yapı oluşturan bu ergin olamayıştan kurtulmasının oldukça güç olduğudur. Hatta insanın bu duruma seve seve katlandığını söylemektedir (Kant, 2015: 312-313).

Kant, insanlığın "ilerleme" yaşadığından ve bu açık iyileşmenin aklın ilerlemesi tarafından yönlendirildiğinden şüphe duymamıştır (Israel, 2010: 6-7). Aydınlanma ile birlikte insanın çocuk halinden yetişkin hale gelmesi, yani minör halinden majör hale geçmesi, söz söyleme hakkına sahip olması demektir (Akay, 2021: 48). Kant, 1780'lere ait kısa mecmua yazılarında Aydınlanma'yı temel olarak; "kendi adınıza düşünün" ve "düşünceleriniz için evrenselleştirilebilir zeminler peşinde koşun" ilkeleriyle açıklayarak, onu yapılandırılmış ve çok çeşitli görüşlerle uyumlu, açık uçlu bir akıl yürütme süreci olarak tarif etmiştir (Fleischacker, 2023: 72).

Siyasetçilerin en çok sevdiği şey "boyun eğin, itaat edin; ama düşünmeyin" olsa gerek, düşünmeyin ama boyun eğin. Tam bu noktada Kant diyor ki, "hayır böyle bir askeri disiplinden bahsetmiyorum". Komutan ne derse onu yapacaksın anlayışı minör halde kalmaktır. Bu minör halde kalan insan doktor, papaz, asker, öğretmen, ne derse desin, ona koşulsuz itaat eden, Aydınlanmış halde değildir (Akay, 2021: 63). Ona göre yaşanan çağ asıl olarak eleştiri çağıdır ve her şey kendini

eleştiriye tabi tutmalıdır (Strathern, 1998: 64). Bu görüşün merkezinde otoritenin sorgulanması vardır (Roberts, 2016: 682). Bilindiği üzere Hegel'in köle ve efendi arasındaki diyalektik ilişkisinde efendi, cesareti sayesinde efendi olmaktadır. Aydınlanan insan ise ancak düşünerek -akıl yürüterek- boyun eğerek (Kant'ın II. Friedrich örneğinde olduğu gibi zira orada evrensel akla itaat ediyor) (Akay, 2021: 63-65-88). Kant dogmaların özgürce sorgulanmasından vazgeçmenin insanlığın kutsal haklarını ihlal etmek ve ayaklar altına almak olarak görmüştür. Kant için Aydınlanma ahlaki bir eylem, ahlaki bir zorunluluktur. Ayrıca hükümetin yanı sıra gönüllü grupların da bu zorunluluğa karşı gelebileceğini ve toplumsal mutabakat olsa bile haklı olan Aydınlanma'nın geçersiz kılınamayacağını söylemektedir. Daha ziyade bu, kabul edilebilir herhangi bir toplumsal sözleşme için bir koşul; onsuz hiçbir toplumun, mensuplarının tercihlerini gerçekten yansıtır gibi görülemeyeceği bir durumdur (Fleischacker, 2023: 43-44). Kant'a göre kimse kimsenin kendi tarzında (yani, diğer insanların mutlu olduklarını düşündüğü tarzda) mutlu olmaya zorlayamaz, zira herkes kendisine göre en uygun olarak düşündüğü yolda mutluluğu arayabilir; yeter ki başkalarının, benzer bir amacın peşinden koşmaya yönelik özgürlüğüne mümkün olan genel geçer bir yasa çerçevesinde başkalarının hakkına engel olmasın (Strathern, 1998: 60). Bu onun politik özgürlük tanımıdır. Aydınlanma düşüncesi bireyin kurtuluşuyla ya da özgür bir birey olabilme hakkının savunulmasıyla doğrudan ilgilidir (Timuçin, 2008: 15). Kant'a göre, özgür olmadığımız takdirde, -doğal olarak- eylemlerimizden sorumlu tutulamayız ve eylemlerimize ahlaki yargılar uygulanamayacağı (çünkü ahlak bir kararla ilgilidir) için, ahlakın temelinin özgürlük oluşturmaktadır (West, 2005: 52-53).

Kant liberalizme ve Fransız devrimine sempati duymuş ve demokrasiye inanmıştır (Russell, 1970: 331). Özellikle 1789 sonrası Kant, daha önceki daha muhafazakâr duruşunu terk ederek, her iki kampta da bir ayağıyla durmaya çalışmış, yaygın bir liberalizmin bayrağını açarak ve Fransız Devrimi'ne nitelikli destek verirken; felsefesinin antiaristokratik, antimonaşık ya da dine karşı olmadığına da ısrar etmiştir (Israel, 2010: 13-14). Kant "Aydınlanmış Katolikler ve Protestanlar"ın, inanç formalitelerinin mümkün olduğunca evrensel bir ahlak dinini ifade eden bir vasıtaya dönüştüğü inancını da ifade etmektedir, örneğin bir kimsenin, -Kant'ın arkadaşları Moses Mendelssohn ve Friedrich Jacobi gibi- hem aydınlanmış hem de dindar bir inançlı olabilmeleri mümkündür (Fleischacker, 2023: 73-76).

Aydınlanma'nın ana fikrini, yani insanın kendi suçu olan ergin olmayıştan çıkışını öncelikle neden dini meseleler için vurguladığını açıklarken Kant, yöneticilerin sanat ve bilimde tebaalarının gözeticisi rolünü oynamaya pek merakı olmadığını, ayrıca din konusunda ergin olamayışın, yalnızca en zararlı değil, aynı zamanda en onursuz olanı olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan sanatı ve bilimi himayesi altına almayı tercih eden bir hükümdarın zihniyetinin daha da ileri gittiğini ve tebaasının aklını kamusal biçimde kullanmasına ve daha iyi bir anayasa fikri ile ilgili düşüncelerini dünyaya sunmasına izin vermenin hiçbir tehlikesi olmadığını ifade etmektedir (Kant, 2021: 36-37). Yani öncelikle iki tema olduğu görülmektedir. İlki Aydınlanma'nın tersi, cehalet hali değildir -

malumat eksikliği- fakat duygusal bir zayıflıktır, hamlık hali; insan ise bu hamlığı sadece kendi bilişinin sorumluluğunu alarak tedavi etmelidir, dolayısıyla bu sadece malumat edinerek olmamaktadır. İkincisi, hamlık insanın kendisinden zuhur etmektedir ve bundan çıkış yolunu insanın bizzat kendi bulmak zorunda olduğudur. Diğer insanlar bizi aydınlatamazlar; biz kendimizi aydınlatmalıyız ve bunu da kendi aklımızı kullanarak yapmalıyız. Kant’a göre Aydınlanma’nın kaynağı bu anlamıyla sadece alimlerde değil, her birimizin içinde bulunmaktadır. Bu, her birimize Aydınlanma’ya ulaşmak mesuliyeti yüklemektedir ve bunu başarmamızı engelleyen hamlıktan dolayı bizi suçlamaktadır. Kant, böylelikle de Aydınlanma’nın herkesin erişebileceği mesafede olduğunu ima etmektedir (Fleischacker, 2023: 36-37).

Kant’ın eleştirel felsefesi, Aydınlanma’nın entelektüel başarısının doruğunu temsil etmektedir (Callinicos, 2022: 61). Kant, insanlığın ilerleme yaşadığından ve bu aleni iyileşmenin itici gücünün aklın ilerlemesi olduğundan kuşku duymamaktadır. Bu yüzden onun gördüğü şekliyle insanın iyileşmesi her alanda -yasal, siyasal, ahlaki, ticari ve teknolojik- bellidir ama sürecin itici gücü her şeyden önce insan zihninin ilerlemesidir (Israel, 2020: 21). Dolayısıyla, ona göre insanlığın gelişimi her alanda -hukuki, siyasi, ahlaki, ticari ve teknolojik- kendini gösterirken, süreci yönlendiren ilk etapta insan aklının ilerlemesi ve doğanın (ya da Takdir-i İlahi’nin) insanlık üzerindeki etkisidir. 1795’teki ünlü bir makalesinde, Avrupa devletlerinin meclisleri, yasaları ve kurumları aracılığıyla giderek daha “cumhuriyetçi” ve halklarının genel iradesini daha “temsil eder” hale geldiğini ileri sürmüştür. Siyasi olarak, insanlığın ilerlemesinin nihai sonu, anlaşmazlıkları çözmek için uluslararası bir “güçler federasyonu” olacaktır ve bu da nihayetinde “ebedi barış” a yol açacaktır. Ona göre insani ilerlemenin nihai hedefi ya da “telos”u, yalnızca cumhuriyetçi yasama ve daimî barış temelinde düşünülebilecek olan insan rasyonelitesinin ve ahlaki kapasitesinin tam olarak çiçeklenmesidir; ancak tüm bunlar, herhangi bir özel insan müdahalesi olmaksızın, “takdir-i ilahi”nin işleyişi yoluyla neredeyse otomatik olarak -özgürlük ortamında- gerçekleşecektir (Israel, 2010: 6-7). Tarihin karanlıkta bıraktığı doğa kanunlarını açığa çıkarmak her insanın görevidir. Aklın kamusal kullanımıyla özdeş olan bu cesaretin adı, özgürlüktür. Düşünebilmekle organik bağlantılı olan özgürlük, doğal olarak tüm sağduyulu varlıklara aittir. Kant böylelikle, aydınlanmış zihnin içerikleriyle ilgili bir teori öne sürmektedir: Özgür rasyonellik insanlığı özülle ve tarihiyle birlikte tanımlanmaktadır (Crampe-Casnabet, 2005: 304).

Kant’a göre insanları otoriteler tarafından manipüle edilmeye açık hale getiren sorgulama konusundaki isteksizlikten insanın kendisi sorumludur. Dolayısıyla kendi zihinsel köleliği için insanın kendisini itham etmektedir. Kant, bir bireyin kendini hamlık halinden çekip çıkarmasının zor olduğunu ifade etmektedir, zira kendi adına düşünmek yerine “kural ve kaidelere” uymak çok daha rahattır ve bir toplum ancak ifade özgürlüğüne olanak sağlarsa Aydınlanma’ya doğru ilerleyebilir (Fleischacker, 2023: 39-41). Her bir bireyin herkese ve herkesin her bir bireye borçlu olduğu saygı, aklın bir olgusuna dayanmaktadır. Kant, her insan, özgür, özerk bir varlıktır ve bu nedenle başka birinin iradesine tabi kılınamaz demektir (Crampe-Casnabet, 2005: 304). Dolayısıyla Aydınlanma

Kant için insanın kendi suçuyla düştüğü ergin olmayışından çıkması durumunu ifade etmektedir. Bu durum, kişinin kendi aklını başkasının kılavuzluğu olmaksızın kullanamaması durumudur. Bu ergin olmayış, eğer akıldaki bir eksiklikten değil de aklı başkasının kılavuzluğu olmadan kullanma konusunda kararlılık ve cesaret yoksunluğundan kaynaklanıyorsa işte bu insanın kendi suçudur. Kant, burada “sapare aude” der ve bu aynı zamanda Aydınlanma’nın en önemli sloganı olur (Kant, 2021: 27-28).

1.3. Aydınlanma’nın Biçimleri: Radikal Aydınlanma ve Ilımlı Aydınlanma

18. yüzyılın birinci yarısında iki büyük düşünce akımı gelişmiştir. Bunlardan ilki felsefi temellerini Montesquieu’nun “Kanunların Ruhu” adlı eserinde bulan “parlamentocular”dır. Zira, istibdat aleyhinde kullandıkları delilleri bu eserden bulup çıkarmışlardır (Soboul, 1969: 63). Rousseau’nun “Toplum Sözleşmesi”ndeki “cumhuriyet” ve “genel irade” söylemleri (Rousseau, 2022b) de buna fikir ebeveynliği yapmıştır. Bu eserlerde cumhuriyet, monarşi ve istibdat incelenmiş, kuvvetler ayrılığından bahsedilmiştir (yasama, yürütme, yargı) (Montesquieu, 2021: 198). Bu hususta hakikat, kuvvetlerle mücadelede zafer kazanacaksa, önce bizzat kuvvet haline gelmeli ve görüngüler aleminde kendisine kılavuzluk edecek bir itki oluşturmalıdır (Schiller, 2021: 84). Bu akım aklın önderliğinde tüm gelenekselliği ve monarşiyi yıkıp yerine parlamento önderliğinde bir cumhuriyet kurma gayesindedir. Bu yüzden Fransa’da olduğu gibi devrimcidir. Bu anlamda geleneksel düzeni yıkmak anlamında radikal bir Aydınlanma’yı içermektedir.

İkincisi ise rahiplere, kiliseye, bazen de dine karşı yayınlar yapan ama siyasette muhafazakâr kalan bir akımdır. Özellikle İskoç düşünürler vasıtasıyla yayılmıştır (Soboul, 1969: 63). Böyle bir durumda, başka ülkelerde devrimler (revolution) yoluyla olan şeyin, bilgeliğin getirdiği bir evrimle (evolution) gerçekleştirmeye çalışmanın doğru olduğunu söylemiştir (Erhard, 2021: 80).

Radikal Aydınlanma, büyük ve çok kapsamlı bir değişikliği arzu etme eğiliminde olmuştur; buna karşın Ilımlı Aydınlanma -özellikle İskoç aydınları- ise genel sistemi koruyan, yavaş ve dikkatli bir değişiklikten yana olmuştur (Roskin 2013: 110). Nihayetinde bir tarafta akıl ile gelenek arasında dengeyi varsayan ve görece statükoyu destekleyen “Ilımlı Aydınlanma” ve diğer yanda Tanrı ile doğayı bileştiren, zihin ile bedeni bir araya getiren, türlü mucizelerin ve bedenden ayrı tinlerin gerçek olmadığını öne süren, insanın hayatı belirlemesi hususunda yegâne rehber olarak akla başvuran, geleneği gereksiz bir ayak bağı olarak görerek başından savan “Radikal Aydınlanma” (Israel, 2020: 33).

1.3.1. Radikal Aydınlanma ve Fransız Aydınlanması

Fransız entelektüeller Kıta Avrupa’sındaki mutlak monarşilerin en güçlüsü ile karşı karşıyadılar. 18. yüzyılın sonlarına doğru ahlaki eleştirilerle başlayan süreç “ancien regime”in

politik kusurlarına dikkat çekmek için kullanılan dolaylı bir yol haline gelmiştir (Callinicos, 2022: 38). Fransız Aydınlanması'nın bakış açısı aklın oluşturduğu toplumsal düzenin insanlar için, özgürlüğü, genel ve evrensel bir iyiliği getirecek olduğu, dolayısıyla bu düzene geçmeyi engelleyen türlü güçlerden kurtulunması gerektiği düşüncesi üzerine bina edilmiştir (Çiğdem, 1993: 96).

Jonathan Israel'e göre Radikal Aydınlanma genel itibarıyla şu şekilde özetlenebilir (Israel, 2020: 7): “demokrasi; ırk ve cinsiyet eşitliği; bireysel yaşam tarzı özgürlüğü, dinsel otoritenin yasama sürecinden ve eğitimden silinmesi; din ile devletin tamamen ayrılması.” Yani devletin amacını, insanların dünyevi çıkarlarını geliştirerek adilleştiren ve ayrıcalıklı bir takım çıkar gruplarının yasama sürecinin denetimini ele geçirmesini önleyen tamamen laik bir devlet olarak görmektedir. Temel şiarı şudur (Israel, 7-8):

Bütün insanlar neye inandıklarından ya da hangi dinsel, ekonomik ya da etnik gruba mensup olduklarından bağımsız olarak aynı temel ihtiyaçlara, haklara ve statüye sahiptirler ve dolayısıyla ister siyah ister beyaz ister erkek ister kadın ister dindar ister dinsiz olsun herkes eşitlik temelinde aynı muameleyi görmelidir ve herkes kişisel çıkarlarına ve özlemlerine hukukun ve devletin eşit saygı göstermesini hak etmektedir.

Radikal Aydınlanma'nın evrenselliği, tüm insanların mutluluk arama, özgürce bir biçimde düşünme ve söyleme hakkına sahip olduğu ve başkalarını, onların efendileri, hükümdarları ya da manevi rehberleri olmak için ilahi olarak seçildiklerine inandıranlar da dahil olmak üzere, hiç kimsenin tüm erkeklere ve kadınlara ait hakların kullanılmasını önleme ya da inkâr etme hakkına sahip olmadığı iddiasına dayanmaktadır (Israel, 2020: 7-8). Bu kabuller “doğa yasalarının” ya da “aklın öyle emrettiğinden” dolaydır. Herkesin iyiliğine olan şeyleri (genel irade kavramında olduğu gibi) az bir kimse de uyguluyor olabilir. Bu yüzden Voltaire'in II. Friedrich ile yakınlığı tesadüfi değildir. Ancak tüm bu fikirlerin otoriteryanizmden çok burjuva demokrat evreninin kurulmasına yardımcı olduğu kesindir (Copleston, 1995: 10). Radikal Aydınlanma'nın bir parçası olan felsefi üniteryenizm şeklinde, akli tek rehber olarak ilan etme, geleneği bir otorite kaynağı olarak reddetme eğilimi ve mevcut düzeni aşağı yukarı bütünüyle kınamakta neredeyse aynı derecede acımasız bir varyant da vardır. Radikal Aydınlanma'nın hem ateist hem de “Hristiyan Üniteryen” modlarının özü, Nicolas-Antoine Boulanger tarafından radikal felsefi literatürün klasik bir metninde ifade edildiği gibi, “aklın ve akıl üzerine kurulu hukukun”, “ölümlüler üzerindeki tek egemen olması” gerektiğidir (Israel, 2010: 19).

Fransız Aydınlanması'nı oluşturan düşünce, ana hatlarıyla iki yorumda incelenmektedir. İlk yoruma göre, Aydınlanma'nın buradaki amacı bütüncül bir din eleştirisine varmaktır. Fransız Aydınlanmacıların arasında, dine karşı var olan tekil bir tavırdan söz edilememesine rağmen, ortak eğilim, dinin kurumsal işleyişinin toplumsal adaletsizliğin ve mutsuzluğun ana nedenlerinden birisi olduğu şeklindedir. İkinci yorum, Aydınlanma'nın politik karakteriyle ilgilidir. Buna göre,

Aydınlanma, “ancien regime”ın siyasal yapısına bir tepkiyi ve yeniden düzenleme istencini ihtiva etmektedir. Fransız Aydınlanması’nın başka bir yorumuna göre, Aydınlanma, aklın gücüne duyulan saf inancın felsefi ve toplumsal meşrulaştırmından başka bir şey değildir. Bu yoruma göre, aklın düzeniyle var olan toplumsal kurumların rasyonel bir eleştirisi mümkündür. Akıl, insanların tarihsel olarak bir zamanlar mecbur kaldıkları bütün sorunlardan kurtarabilir; “sonsuz barışa”, “ütopyan yönetime” ve “eksiksiz bir topluma” götürebilir. Akılla görüntülerin ötesindeki gerçekliğe ulaşılabilir, tabiatın ve toplumun işleyiş yasaları keşfedilebilir, uygulanabilir ve insan ilişkilerinin tabii niteliği ortaya konulabilir, böylelikle insan türünün yükselip ilerleyişi için gerekli olan şartlar yaratılabilir (Çiğdem, 1993: 34-36).

Fransa’da Aydınlanma’nın yolunu, bilim ve inancın özgürlüğünü kayıtsız şartsız savunan Pierre Bayle açmıştır. Hicivci ve göz kamaştırıcı bir üslupçu olarak ün kazanmış olan ve İngiltere’ye hayranlık duyan ve Prusya Kralı II. Friedrich’in dostu olan Voltaire ise inanca ve kiliseye hücum etmiştir. Diderot ve d’Alembert tarafından çıkarılan ve zamanın bütün bilgilerini Aydınlanmacı ruhuyla anlatması ve yayması öngörülen “Encyclopedie” metafizik bilgiyi yeryüzüne indiren bir Aydınlanma kitabı olmuştur. Kitabın üzerinde çalışanlar arasında materyalistler ile ateistler; Condillac, Doktor Lametirie (insanı biyolojik bir makine olarak görüyor) ve Holbach yer almaktadır. Holbach dini, korkunun ürünü ve rahiplerin saçmalığı olarak tanımlamıştır (Kinder ve Hilgemann, 2012: 257). Fontenelle, Dorthous de Mairan, Voltaire, Turgot, d’Alembert ve Condorcet tarafından icat edilen güçlü bir entelektüel yapı, bilimsel verilerin sunulduğu kavramsal bağlamın yeniden yapılandırılmasına neden olmuştur (Israel, 2010: 6). 18. yüzyılın ilk örnekleri, aralarındaki farklılıklara rağmen kısa süre içinde bir araya gelen ve “philosophes” adıyla anılan bir grup Fransız yazardır. Sayıları ve ünleri Fransa’nın Aydınlanma düşüncesinin orta dönemindeki üstünlüğünü göstermektedir (Roberts, 2016: 685).

18. yüzyılda siyasal kelime olan “devrim” yeni bir anlam kazanmıştır. Bu kelime uzun bir müddet sadece hükümetin yapısında meydana gelen bir değişiklik için kullanılmıştır. Üstelik bu değişimin şiddet içermesi gerekmemektedir. Sarayda bir bakan, yenisiyle değiştirildiği zaman insanlar bundan “devrim” diye bahsedebilmiştir. Ancak 1789’dan sonra bu anlam değişmiştir. Politikacıların dudaklarından düşmeyen bu kelime pek çoğunun düşüncelerini kışkırtmıştır. Devrim denince insanların zihinlerinde artık yeni bir anlam canlanmaya başlamıştır. Geçmişle olan geleneksel ilişkilerin koparıldığı, siyasal, ekonomik, kurumsal ve sosyal alanda köklü değişimlerin olduğu, ayrıcalıklı sınıfları lağvedebilmek için gerekirse şiddet kullanılabileceği bir hareket düşünülmüştür. Devrime karşı bu yeni bakış açısı ulusal sınırları aşmıştır; zira içinde bölgesel değil evrensel ve genel söylemler barındırmaktadır (Roberts, 1996: 413).

Aydınlanma’nın siyasal düşüncesi, karmaşık bir siyasal ve toplumsal gerçekliğin akılcı gözleminden kaynaklanan bir modelden yola çıkmaktadır. Rousseau, 1762’den sonra bir modeli

Cenevre şehir devleti olan “toplumsal sözleşme” hipotezini daha güçlü bir şekilde ele almıştır. Locke, Montesquieu ve Voltaire’in modelleri işlevsel modellerdir. Bu açıdan bakıldığında Rousseau’nun modeli 18. yüzyıl Avrupa’sına uygulandığında devrimci olmaktadır. Montesquieu’nun bilimsel titizliği sayesinde ulaşılan zirvelerden sonra, bu model Avrupa siyasal düşüncesini yararlı bir hedefe dönüştürmüştür (Chaunu, 2000: 152-153). Bu, Fransa’daki cumhuriyet fikrinde ve cumhuriyetin de her şeyden önce özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi evrensel ideallerin taşıyıcısı olması gerektiği kanaatinde güçlü bir biçimde mevcut olan bir fikirdir. Bu fikirler hem liberalizmin hem de akılcı ve toplumcu olacağından ötürü mutlak bir nitelik içerebilecek bir iktidarın kapısını açmaktadır; “Toplum Sözleşmesi”nin müjdelediği ve Jakobenlerin Fransa’da kurmaya çalıştıkları işte bu tür bir iktidardır: Tüm devrimcilerin amaçladığı, bilimsel olduğundan mutlakçı bir nitelik taşıyan, keyfiliğe, bağımlılığa ve gerici anlayışa karşı toplumun saydamlığını korumaya çalışan bir iktidar (Touraine, 2002: 26).

Pek çok kişi için Fransız devrimi, Aydınlanma’nın en üst mertebesi, bir çeşit “apotheosis” olarak görülmektedir. Bundan sonra toplumsal organizasyon rasyonel ilkelere göre yeniden kurulacak ve akılla çelişen tüm geleneksel kurumlar ve yasalar ortadan kaldırılacaktır. Aydınlanma’nın büyük vaadi, eğer siyasal ve toplumsal organizasyonda sadece aklın yolunu izlersek, cennetin gökte ve gaipte değil yeryüzünde kurulacağıdır (Beiser, 2019: 57). Tarih boyunca memnuniyetsiz yönetimlere karşı bir çeşit isyan vb. hareketler her zaman olagelmıştır. Örneğin, 17. yüzyılda Fransa’da çıkan ve “Fronde” olarak bilinen isyan sırasında kraliyete cephe alan risaleler, kralın bir baba olarak görevlerini yapmadığını söyleyerek muhalefetlerini gerekçelendirmişlerdir. Ancak burada kralın gücünde herhangi bir indirime gitmesini veya kurumsal bir değişiklik yapılmasını talep etmemişler, sadece onun daha sorumlu bir baba gibi davranmasını istemişlerdir (Wiesner-Hanks, 2021: 446) Ancak Aydınlanma’nın getirdiği fikirler devrim hareketlerine bambaşka bir boyut kazandırmıştır. O, yöneteni değiştirmenin ötesinde hem toplumsal hem de kurumsal olarak büyük bir zihniyet devrimini de çok boyutlu olarak düşünmektedir. Eğitim, bu açıdan bakıldığında son derece hayati bir yer teşkil etmektedir. Zira toplum için geçerli olan birey için de geçerlidir. Bireyin eğitimi, dar, bağınaz, ezberci, akılcı olmayan anlayıştan kurtarılıp, akılcı bilgiye ve aklın eylemiyle örgütlenen bir topluma yetenekleri doğrultusunda katılmayı sağlayan bir disiplin olmalıdır. Buna göre okul, bilgi üzerine koşullanmış akılcı ilkeler üzerine kurulu bir topluma katılma yoluyla ilerlemeyi temellendiren bir yer olmalıdır. Öğretmen, sadece öğrenci olmaları gereken çocukların özel yaşamlarına müdahale eden bir eğitimci değil, yalnızca, öğrenciler ile doğru, iyi ve güzele ilişkin evrensel değerler arasında bir aracı olmalıdır. Dolayısıyla onları eskide olduğu gibi dar kalıplarla biçimlendirmeye kalkmamalı, bilimsel bilgiyi vererek aklını kullanmanın önünü açacak bir şekilde hür olarak yetiştirmelidir. Okul, böylelikle toplumdaki ayrıcalıklı kişilerin yerine, tarafsız sınavlar aracılığıyla alınan bir eliti koyacaktır (Touraine, 2002: 26-27). Bu da toplumun akıl yoluyla ilerlemesinin önünü açacaktır.

18. yüzyıl Fransa'sı, birçok filozof ve aydının yayınlarına sahne olmuştur. Montesquieu, “Kanunların Ruhu” adlı eserinde siyasal, sosyal ve dini kurumları, mutlakiyetçi monarşinin prestijini sarsacak bir biçimde tahlil etmiştir. Bu tahlile göre hükümdarlık yetkisi Tanrı’dan kaynaklanmamaktadır. Kuvvetler ayrılığını da işleyen Fransız filozof, mutlak monarşi yerine meşruti monarşiyi, anayasalı monarşiyi öne sürmüştür. Rousseau ise “Toplumsal Sözleşme” adlı eserinde, insanların doğa halinden devlet haline, hukuk düzenine geçişini anlatmış ve böylelikle iktidarın insanların iradesinden kaynaklandığını vurgulayarak, genel irade ve yasa kavramına değinmiştir. Siyasal eşitlik ve demokrasi gibi fikirleri ateşleyen düşünür, özgürlük kavramı üzerinde de derin tahliller yapmıştır. Diderot da d’Alembert ile birlikte yayınlamış olduğu “Encyclopeide”da kavramların açıklamalarını, insan aklından kaynaklanan bilimsel verilerle tanımlamaya çalışmıştır. Eser, ucuz parşömenlere de basılarak tüm halkın ulaşmasına olanak sağlayarak, Aydınlanma’ya önemli katkılar vermiştir. Voltaire ise, özellikle kiliseye hücum ederek, fikir ve vicdan hürriyetini savunarak kralın iktidarının “ilahi hakka” dayanmadığını ifade etmiştir. Bu aydınlar ve eserleri özellikle küçük burjuvazi tarafından okunup tanınmıştır (Armaoğlu, 2021: 54-55). Kamuoyunun giderek önem kazanması ve filozofların kamuoyunu etkilemede önemli birer kimse konumuna gelmeleri, Fransız Aydınlanması’nın önemli bir özelliğidir (Çiğdem, 1993: 38). Radikal Aydınlanma ayrıca düşünce, ifade ve basın özgürlüğü konusundaki ısrarı ve demokrasiyi en iyi yönetim biçimi olarak tanımlamasıyla, yine özellikle Spinozacı ve hiçbir şekilde Hobbesçu ya da ikinci durumda Hume’cu olmayan özellikleriyle özlü bir şekilde tanımlanmıştır (Israel, 2010: 21). Radikal Aydınlanmacılar, ılımlı Aydınlanmacı muhaliflerine ve felsefi olmayan radikallere kıyasla, geniş tabanlı toplumsal hoşnutsuzluk, şikâyet ve kızgınlığı ifade etmek için entelektüel olarak daha iyi bir konumda olmakla kalmayıp, koşullar onları mevcut toplumsal hiyerarşik sistemi reddetmeye de itmiştir. Bu sistemi, ona eşlik eden hukuk ve kurum yapılarıyla birlikte baskıcı, açgözlü ve temelde adaletsiz olarak kınamışlardır (Israel, 2010: 32). Gerçekten de Fransa’da Aydınlanma Diderot, d’Alembert, La Mettrie, Montesquieu, Condillac, Helvetius, Concordet, Holbach ve Rousseau gibi filozofların, gerek türlü cemiyetlerde bir araya gelerek, gerekse de yayınlarıyla halkı aydınlatmaya ve düzeni evrensel olduklarına kanaat getirdikleri fikirler marifetiyle değiştirmeye yönelmişlerdir (Cevizci, 2020a: 51-52).

Fransız Aydınlanması’nın dine bakış açısında belirleyici olanlardan biri de Voltaire ve onun deizmidir (Çiğdem, 1993: 48). Dini ahlakın keyfilüğünün yerine doğa yasalarından kaynaklanan bilgidен oluşan ahlakın konulması gerektiğini ifade eden Aydınlanma hareketinin laik bir dünya görüşünü benimseyerek ve laikliği toplumsal organizasyonun her alanında tutarlı bir biçimde gerçekleştirmeye çalışması, onun başka önemli tarafıdır. Zira laiklik, din ve vicdan özgürlüğünün, aynı zamanda da tarafsızlığın koşutudur (Urhan, 1999: 131). Örneğin d’Holbach dini, insan hürriyeti ve ilerlemesinin önündeki büyük engellerden birisi, politik baskı ve zorun meşrulaştırıcı bir gücü olarak görmüş ve dinin aşılması hâlinde, yerine akla dayalı ve insan refah ve mutluluğunu hedefleyen rasyonel bir toplum düzeni oluşturulmasının mümkün olduğunu söylemiştir (Özlem 1993: 43). 18. yüzyılın sonlarında Bourbon rejiminin yarattığı zorluklar şiddetlendikçe, Fransız Aydınlanması’na

yöneltilen eleştiriler, Katolik kilisesine karşı daha açık bir düşmanlık sergilemeye ve politik reformlara daha çok yönelmeye başlamıştır (Callinicos, 2022: 55). En radikal filozoflardan biri olan baron d'Holbach'ın "Systeme Social" eserinde: "Adımların yavaşlığına rağmen, kanıtlar insan aklının ilerlediğini tartışma götürmez bir biçimde göstermektedir. Kuşkusuz cahilliğin ve hurafenin çok güçlü olduğu zamanlarda, aklın ışığını kabul etme eğilimi henüz fazla yoktur. Ama şimdi bu değişmektedir" demektedir (Israel, 2020: 18-19). Fransız Aydınlanma filozofu Pierre Bayle daha da ileri giderek: "Son kral son papazın bağırsağıyla asılmadıkça dünyada barış olamaz" demiştir (Bal, 2018: 109).

18. yüzyılda toplumun iktisadi temelleri değişmiştir, aynı zamanda ideolojiler de değişmiştir. Fransız İnkılabı'nın fikri kaynakları burjuvazinin 17. yüzyıldan beri vücuda getirdiği Aydınlanma felsefesinde yattığı görülmüştür. Bilim aracılığıyla tabiata hâkim olmanın mümkün olduğunu gösteren Descartes'in düşüncelerini miras kabullenen 18. yüzyıl filozofları yeni düzenin prensiplerini aydın bir şekilde izah etmişlerdir. Kilisenin ve devletin tahakküm ve zahitlik idealine muhalif olan bu felsefi hareket zekice ortaya konmuştur. Bu zekâ derin bir etki yaratmıştır. Zira Aydınlık devri; ilim, inanç, ahlak, siyasi ve sosyal teşkilat olsun her alanda tahakküm ve gelenek yerine akli koymaktadır (Soboul, 1969: 61). Fransa'nın 1789 yılında, çelişkili biçimde, eleştirel ve ilerlemiş fikirlerin birleştiği, yayıldığı ve bu fikirleri uygulamaya geçirmenin en zor olduğu ülke konumunda olduğu söylenilebilir. Bu konu, 18. yüzyıl sonundaki geleneksel monarşilerde Avrupa çapında görülen bir konudur. Reform ve modernleşmenin denendiği her yerde, edinilmiş tarihsel çıkarlar ve geleneksel toplum yapısı bir engel koymuştur. Ama mutlak monarşi hiçbir yerde bu sorunu çözecek gibi görünmemektedir. Çünkü tarihsel otoriteyi, kendisi de ona dayandığı için fazla sorgulayamamaktadır (Roberts, 2016: 597). Nihayetinde geleneksele ve feodalizme öldürücü darbeyi Fransız Devrimi vurmuştur, onu tam olarak 1789'un bitirdiği söylenilebilir (Huberman, 2019: 174).

Radikal Aydınlanma düşünceleri Fransız Devrimi'yle birlikte hayata geçme fırsatını bulmuştur. Bu doğrultuda yeni kurumlar eskilerin yerini hızla almaya başlamıştır. Bunun yanında Fransa'da Temmuz 1790 "Rahipler Medeni Teşkilatı Yasası" ile Kilise devletleştirilmiş; manastırlar ve tarikatlar kaldırılmış, rahipler seçimle belirlenir hale gelmiştir. Anayasanın niteliği meşruti monarşidir; yürütme görece zayıftır, yasa koyucu halk temsilciliği, bütün memurlar, hakimler ve jüri üyeleri seçimle belirlenir hale gelmiştir. Kamuya açık mahkemeler, insan hakları, hukuki eşitlik ve özel mülk güvence altına alınmıştır (Kinder ve Hilgemann, 2012b: 297). Fransız İhtilali'nin ve anayasal çalışmaların dayandığı tek temel kavram akıl ve millet egemenliği olmuştur. Zira 1791 Anayasası "bütün iktidarlar kaynağını millettten alır", "egemenlik millete aittir" ve "kanundan daha üstün bir otorite yoktur ve kral ancak kanunla hükümdarlık yapar" demektedir. Bu temel kavramlarla birlikte o zamana kadar meşruiyetini Tanrı ve din kavramlarından alan iktidar, artık "millet egemenliği" kavramından almaktadır (Armaoğlu 2021: 62). Fransız Anayasası'nın ilkeleri artık bütün aydın insanların ilkeleri olmuştur, zira evrenselidir (Condorcet, 1966b: 69).

Fransız radikalizmini daha iyi anlayabilmek için ünlü Jakoben Robespierre’e de bakmanın isabetli olacağı düşünülmektedir. Peter McPhee’nin “Robespierre” kitabında yer alan bir belgede Robespierre’in el notlarında şöyle yazmaktadır: “Hedef, dış ve iç savaşları kazanarak ve halkı aydınlatarak, anayasanın halkın yararına tamamlanmasıdır” (McPhee, 2021: 150). Robespierre’in en önemli tedirginliği, gerçek bir demokrasinin ancak erdemli yurttaşlarla sürdürebileceği konusundadır. Kendi deyimiyle meclisin rolünün, yurttaşların ruhunu, bu büyük ve muhteşem devrimin gerektirdiği ideal ve duyguların düzeyine yükseltmek olmalıdır (McPhee, 2021: 84).

Muhafazakârlar devrimin sorumluluğunu Aydınlanma’ya ve 18. yüzyılın ikinci yarısında görülen radikalleşmeye yüklemişlerdir. Devrimciler ise bir an önce köklü reformlara gidilmesi gerektiğini anlayamayan tutucuları suçlamışlardır. Aydınlanmış insanı radikalleşmeye zorlayan onlardır (Hof, 2017: 243-244). Dolayısıyla, radikal filozoflara göre, dünya barışını sağlamak için çifte bir süreç gereklidir: “bir yandan uluslar içinde demokratik cumhuriyetçiliğe doğru bir kayma, diğer yandan da anlaşmazlıkların çözümü için üzerinde anlaşmaya varılmış kurallara sahip uluslararası bir genel kurul biçiminde halkların çıkarlarının bir araya gelmesi.” Nasıl ki saldırganlık ve savaşçı gelenekler kaçınılmaz olarak tiranlık ve kalıtsal monarşi eğilimini besliyorsa, aynı şekilde temsil, istişare ve resmi demokrasiye geçiş de barış ve istikrar iştahını, yani herkesin gerçek çıkarına olan şeyleri besleyecektir (Israel, 2010: 151).

Fransız Devrimi’nin sarsıntılarının Napolyon emperyalizmine dönüşmesi, ayrıca 1815’te toplanan Viyana Kongresi’nin devrim öncesi eski koşulların restorasyonunu ilan etmesiyle birlikte “Aydınlanma Çağı” olarak adlandırılan dönem de aslında sona ermiştir. Ama artık birçok konuda geriye dönüş mümkün değildir; dini hoşgörü, insan hakları, insanın kendi kararlarını özgürce verme hakkı, eleştirel düşünebilme biçimi gibi temel ilkeler gerek aydın muhafazakârlar için gerek ılımlı radikaller için olsun artık vazgeçilmez kazanımlardır. Öte yandan tek yanlı olan akıl tutkusu, sürekli ilerlemeye duyulan kesin inanç konularında da bazı düzeltmeler yapmak gerekmektedir. İki dünya savaşı, faşizm, nasyonel sosyalizm ve Stalinizm vb. totalitarizm ve savaş bir çeşit sapmadır. Tüm bu geriye savrulmalara rağmen umutlar tükenmemiştir. Aydınlanma hala modern dünyanın dinamik bir ögesi ve karanlık dönemde kalan insanların bir çıkış yolu olmaya devam etmektedir (Hof, 2017: 245).

Radikal Aydınlanma’nın, toplumdaki ana akım düşünceye karşıtlık içinde ortaya çıktığı ve hala çoğunluğun gelenekleriyle ve el üstünde tutulan inançlarıyla çatıştığı için, algılanan din dışılığının, sefahatinin ve yıkıcılığının, bu dönemde özellikle Britanya’da ve Amerika’da muazzam bir düşmanlığı ve itirazı üzerine çekmesi ve hala birçok yerde şiddetli muhalefet uyandırması şaşırtıcı değildir (Israel, 2020: 12).

1.3.2. Iımlı Aydınlanma ve İngiliz ve İskoç Aydınlanması

Fransız Devrimi'nin Avrupa'da yarattığı değerlerin birçoğu, Büyük Britanya'da yüzyıllardan beri mevcuttur. Hatta Voltaire'den Montesquieu'ya kadar Fransız filozofları İngiltere'den etkilenmişlerdir. Temel kurumları ne kadar köhnemiş ya da tarihi geleneksellikte birlikte kabuk tutmuş olsa da büyük olanaklar sunmaktadır. Reformun henüz gerçekleşmediği günlerde bile, Avam Kamarası ile Lordlar Kamarası, diğer Avrupa ülkelerinin temsil organı olarak bildiği kendi içine kapalı kurumlar değildiler. 1832'den önce bile yavaş ve geç de olsa, yeni ihtiyaçları karşılayabileceklerini göstermekteydiler. Örneğin İlk "Fabrika Kanunu" yeterince etkili olamasa bile 1801 gibi erken bir tarihte kabul edilmiştir. 1832'den sonraysa, parlamentoya dışarıdan yeterince baskı yapıldığı takdirde, gereken reformları yapabileceğini düşünmek için uygun bir ortam bulunmaktadır. Parlamentonun üzerinde bunu yapması konusunda hiçbir yasal kısıtlama yoktur. 1830 ve 1840'larda (özellikle fakirler için çok zor bir dönemde) umutsuzluğun yarattığı şiddet hareketlerinin ortasında bile; zamanın en bilinen radikal hareketi olup geniş bir itirazcı yelpazesini bir araya toplayabilen "Chartistler", mevcut parlamentonun ortadan kaldırılmasını değil, halkın ihtiyaçları doğrultusundaki taleplerine daha duyarlı dönüşler sağlayacak önlemler talep etmişlerdir (Roberts, 1996: 496). Dolayısıyla İngiltere'nin siyasal rejimi, Avrupa'daki mutlakiyetçi rejimlere göre daha liberal nitelikler taşımaktaydı. Hatta İngiltere'nin kuvvetinin bu siyasi rejimden doğduğuna inanılmıştır. Rejimin bu liberal niteliği Fransa'daki gibi bir ayaklanmaya veya patlamaya sebep olmamıştır. Ancak Fransa'da liberal ihtilalin başarısı İngiliz liberallerini harekete geçirmiştir, 1830 yılında parlamentoya yeni ve adaletli bir seçim kanunu sunmuşlardır. Mevcut başbakan bu durum karşısında istifa etmiş ve yeniden seçime gidilmiştir. Seçim sonucunda liberaller elli yıllık muhafazakâr partinin iktidarına son vererek Avam kamarasında çoğunluğu sağlamışlar ve hükümeti kurmuşlardır. Yeni seçim sonrası meclis, seçim reform kanununu hemen kabul etmiştir. Lakin kanunun Lordlar Kamarası'nda da onaylanması gerekmektedir ancak ilk etapta kanunu onaylamamıştır. Bu olay bütün İngiltere'de karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. İngiltere adeta bir iç savaşın eşiğine gelmiştir. Gün geçtikçe durumun kötüye gittiğini gören Lordlar 1832'de yeni seçim kanununu kabul etmek zorunda kalmışlardır. Sorun da böylece çözümlenmiştir. Yani İngiltere'nin kısmen liberal nitelikteki siyasal rejimi bir patlamaya yol açmamıştır, henüz tam olarak yeterli olmasa da seçim kanunu orta sınıfın bir zaferidir (Armaoğlu 2021: 144-145). Aydınlanma dönemi düşünürlerinden Montesquieu ve Voltaire'in seyahatleri sırasında hayran kaldığı İngiltere modeli, monarşi, aristokrasi ve demokrasinin dengeli bir karışımıyla, ticaret, hoşgörü ve hürriyetin kurumsallaşmasına dayalıdır (Çiğdem, 1993: 23). İngiliz Aydınlanması, Fransa'dakinin aksine 1701 yılından beri tarihteki ilk anayasal monarşinin parçası olan bir ülkede gelişmiştir (Callinicos, 2022: 38). İngiliz Aydınlanması ampirizmle, Fransız Aydınlanması rasyonalizmle yükselmiştir. Fransız Aydınlanması toplum projesi, Radikal Aydınlanmış cumhuriyetçi bir toplum ve devlete; İngiliz Aydınlanması ise parlamenter bir mutlakiyetçiliğe yaslanmıştır (Çiğdem, 1993: 95).

ABD Anayasasını dahi etkileyen İskoç Aydınlanması'nın temelleri Newton'un bilimsel felsefesine kadar gitse ve birçok düşünür ondan etkilenmiş olsa da en parlak çağı 18. yüzyıldır. Özellikle David Hume, John Locke, George Berkeley, Adam Ferguson ve Thomas Reid gibi düşünürler bu felsefenin önde gelen isimleridir (Hof, 2017: 243). 18. yüzyılda İskoçya'da önemli kültür insanları yetişmiştir. Aşırı entelektüel kuşkuculuğu iyi bir doğa ve toplum muhafazakarlığıyla birleştiren, Aydınlanma'nın en zeki olduğu kadar en çalışkan teknik felsefecilerinden Hume'u ve modern zamanların en yaratıcı kitaplarından birinin yazarı Adam Smith'i çıkarmıştır (Roberts, 2016: 685). Britanya'da filozof David Hume ve serbest piyasa liberalizminin en ünlü ismi iktisatçı Adam Smith, İskoç Aydınlanması'nın temsilcisi konumuna gelmişlerdir (Merriman, 2018: 354). İskoç Aydınlanması, Davide Hume'un daha tutucu septik felsefesi ve Adam Smith'in moral ve ekonomik yazılarıyla birleşmektedir. Hume, kartezyen doğa görüşünün tüm içerimlerini gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte Hume'un şüpheciliği daha genel olarak ahlak ve estetiğe ilişkin yargının iddialarına da meydan okumaktadır (West, 2005: 38-39).

Hume, muhafazakâr çevrelerde eşitlikçi ve demokratik fikirlere karşı özellikle yararlı bir felsefi kaynak olarak görülmüştür. Ilımlı Aydınlanma reformlarına karşı değildir, ancak Paine, Priestley ve Price tarafından öngörülenler gibi kapsamlı (radikal) reform programlarını reddetmektedir. Ferguson da Aydınlanma'nın önde gelen İskoç filozofu David Hume gibi, geleceğe yönelik planları değerlendirirken -kuşkusuz düpedüz muhafazakârlık olmasa da- aşırı ihtiyatlı olunması çağrısında bulunmuştur. Ferguson, "Principles of Moral and Political Science" adlı eserinin sonunda, şiddetle reddettiği "Radikal Aydınlanma" türü ile ampirik olarak temellendirilmiş "Ilımlı Aydınlanma" türü arasındaki farkı unutulmaz bir şekilde özetlemiştir (Israel, 2010: 14-16). Bunun yanında Adam Ferguson, Thomas Reid, John Locke da bu felsefenin önde gelen isimlerindendir (Çiğdem, 1993: 62). İskoç Aydınlanması, birbirinden haberdar olan kırk ila elli entelektüelin katkıda bulunduğu, kurumsal desteği bulunan bilinçli bir hareketi ifade etmektedir. Bilimci, ilerlemeci unsurları da bulunmakla birlikte, esas itibarıyla iktisat, tarih ve ahlak alanlarında kendini gösteren sosyal teorilerle karakteristik kazanmıştır. Buna teoriler nezdinde İskoç Aydınlanmacılar insanın toplumsallığını ve sosyalleşebilirliğini bariz bir olgu olarak görmüşlerdir. Onu bütün bu açıklığına rağmen, insanda bulunan sosyal içgüdü veya toplumsallık iştihası yoluyla açıklama yoluna gitmişlerdir. İskoçya'nın Hume, Smith ve Ferguson gibi Aydınlanmacıları toplumsal normların akli bir kavrayıştan çok sosyalleşmenin ürünü olduğuna, meşruiyetin söz gelimi rıza benzeri akli bir ilkeye değil de duygulara dayandığına inanmışlardır (Cevizci, 2020a: 49-50). Ilımlı Aydınlanma genel olarak reforma karşı değildir ama kapsamlı reform programlarını reddetmektedir. Düpedüz muhafazakâr olmasa da temkinli olmayı elden bırakmamayı önermektedir (Israel, 29-30).

Turgot, Smith, Robertson gibi düşünürlerin katkılarıyla geliştirilen ve İskoç Aydınlanması'nın temel bakış açılarından biri olan "Dört Evre Kuramı"na göre tarih, en iyi politik anlatı yoluyla anlaşılan yöneticilerin eylem ve çatışmaları olarak değil, nitelik bakımından farklı ekonomik örgütlenme çeşitlerini temsil eden; avcılık, toplayıcılık, tarım ve ticaretten oluşan dört ayrı toplum

evresi ile oluşan ilerici bir gelişme olarak görülmelidir. Bu sınıflama, toplumun incelenirken iktisadi faaliyetlere ve ilişkilere öncelik verilmesi gerektiğini göstermektedir. İskoçyalı entelektüeller tarafından özetlenen tarihsel örüntü, daha az karmaşık geçinme biçimlerinden daha karmaşık ve üretken geçinme biçimlerine doğru bir hareketi temsil ettiği için, hem de politik özgürlükleri arttırdığı için ilericidir. İnsanların yetenekleri, ihtiyaçların kamçılanması ile gelişmektedir (Callinicos, 2022: 50-51). İskoç düşünürlerin teorilerinde, aklın gücü ve yetkinliğinin yanında; gelenek, tecrübe, alışkanlık vb. gibi unsurların önemine de vurgu yapılmaktadır. Bu düşünürlerin temel amaçları, bireyden hareket ederek zihnin içeriğini oluşturan düşünce, inanç ve ahlaki değer yargılarının bilimsel bir açıklamasını sunmak ve buradan hareketle insanlar arası etkileşimin tarihsel ve sosyolojik teorisini oluşturmaktır. Bir başka ifadeyle, İskoç düşünürler iki temel düşünce üzerinde durmuşlardır: İlki, insandaki zihinsel faaliyet sürecin yani karar verme, bilgi edinme ve yargıda bulunma sürecinin ampirik temellerden yola çıkarak incelenmesi (moral felsefe ve epistemoloji), ikincisi ise geliştirmiş oldukları insan doğası anlayışı çerçevesinde doğrudan ilişkilendirdikleri toplum ve tarih anlayışı (tarih ve sosyal teori). Bu düşünceler, İskoç Aydınlanması'nın akıl anlayışının temel niteliklerine bakışını, Kıta Avrupası Aydınlanması'ndan farklı kılmıştır (Duman, 2006: 139). Ilımlı Aydınlanma'nın önemli temsilcilerinden olan Ferguson, İngiliz modeli ile Fransız modeli için yapmış olduğu bir karşılaştırmada, Devrim'in kurduğu cumhuriyetçi demokrasi ile İngiliz karma monarşisi arasında bir tercih yapmak zorunlu olsa hangisinin tercih edileceğinin pek zor olmadığını söylemektedir. Zira ona göre birinde insanların can ve mal güvenliğini, zenginleşme yetenekleri gözlemlenirken, diğesinde (yani Fransa'da) insanların yeteneklerinin sürekli değersizleştirildiği ya da bastırıldığı, yaygın bir düzensizlik görülmekte olduğunu söylemiştir (Israel, 2020: 25). İskoç Aydınlanması için toplum, iyi olanı, kamusal ve evrensel olanı kendi deneyimleriyle bulmak zorundadır. Bu iyiyi bulmak ilke olarak bütün insanlara açıktır, ancak belirli ayrıcalıklara ve niteliklere sahip olmak şartıyla, “iyi” bir toplum, tarihsel deneyimlerin iyileştirilmesi ve geliştirilmesiyle mümkündür. Bu nedenle Britanya toplumu kendisini derinden sarsan bütün toplumsal vakaları, belli bir uzlaşmayla, anlaşmayla ve tavizle aşmaya çalışmıştır (Çiğdem, 1993: 96).

İskoç Aydınlanması'nın en etkili kişiliklerinden biri olan Adam Ferguson (Callinicos, 2022: 54) düpedüz muhafazakâr olmasa bile, aşırı temkinli olmayı elden bırakmayan bir düşünürdür (Israel, 2011: 29-30). Zira Ferguson'a göre Fransız Devrimi, eski cumhuriyetçi militarizm ile büyük bir monarşinin karmaşık sosyal ve ekonomik yapılarının tehlikeli bir karışımını temsil ediyordu ve bu karışımın Fransa'nın kendisi, Avrupa ve Britanya için ölümcül sonuçlar doğuracağına inanıyordu (Mcdaniel, 2013: 183). Ferguson, Radikal Aydınlanma'ya şiddetle karşı çıkarak bunun “ölümcül” ve “dramatik” sonuçlar doğuracağını bunun yerine daha temkinli olan “Ilımlı Aydınlanma”nın benimsenmesi gerektiğini söylemektedir.

İskoç Aydınlanması, 1707 yılında İngiltere'yle oluşturulan birliğin sağladığı serbest ticaret, endüstriyel gelişme ve bağımsız parlamento gibi temel altyapı unsurlarıyla desteklenmiştir.

İskoçya'daki dini liberalizasyon ve üniversite eğitimi de bu desteklemeyi yoğunlaştıran diğer unsurlardandır. Entelektüel olarak, İskoçya'nın görece bir müstakilliği söz konusudur ve bu da örneğin Fransız düşünürleriyle daha kolay ilişki kurmalarını sağlamıştır (Çiğdem, 1993: 70). Örneğin tarihçiler Montesquieu'nun İskoç Aydınlanması üzerinde derin bir etki bıraktığı en az üç alan tespit etmişlerdir. Birincisi, Dugald Stewart'ın belirttiği gibi, Montesquieu'nun vahşi, barbar ve medeni halklar arasındaki yasalar, yönetim biçimleri, mülkiyet, görgü kuralları, din ve iklim üzerine karşılaştırmalı çalışması, Adam Smith, Henry Home, Lord Kames, Ferguson ve diğerlerinin “teorik” veya “varsayımsal” tarihlerini oluştururken yararlandıkları temel bir kaynaktır. İkinci olarak, Kanunların Ruhu'nun sonraki kitaplarında işlenen Fransız monarşisi tarihinin anlatımı, 1750'lerde Kames, Sir John Dalrymple ve daha az ölçüde William Robertson tarafından geliştirilen feodal mülkiyet, hukuk ve hükümetin tarihsel analizlerini etkilemiştir. Bu anlamda Montesquieu'nun çalışması, feodal ve ticari mülkiyet biçimleri arasındaki farkların yanı sıra, birçok İskoç yazarın ilgi odağında olan gotik ve modern hükümet arasındaki daha geniş ayrım hakkında düşünmek için de etkilere sahiptir. Son olarak ve en genel anlamda, Montesquieu'nun kendine özgü siyaset bilimi, İskoçların ampirik olarak temellendirilmiş bir “insan bilimi” projesi için bir kaynak ya da en azından bir çıkış noktasıdır ve günümüzde bazı tarihçiler bunu İskoç Aydınlanması'nın merkezi olarak görmektedir (McDaniel, 2013: 13). İskoçya düşünce tarihinin 18. yüzyıldaki açılımlarından “insan bilimi” önemli bir yer kaplamaktadır. Özellikle İskoçya'da üzerine çalışılan insan bilimi, insan unsurunun etik, politik, dini ve estetik yönleriyle ilgilenen ve sosyal davranışların sistematik bir şekilde açıklamasını amaçlamaktadır (Tarbuck, 2006: 202). Buna göre, İskoç Aydınlanması, dini vahiy ve felsefi spekülasyon karşısında gözlemin ve deneyimin önemini vurgulamaktadır. Ahlakın gelişimiyle göreciliğin yarattığı zorlukları alt etmede toplumsal organizasyonun değişiminin kaçınılmazlığına işaret etmiştir. Endüstrileşme sürecinin topluma maddi faydalar sağlayarak zenginleştirdiğini dile getirmiştir (Cevizci, 2020b: 474).

Ilımlı Aydınlanma'nın en büyük sınırlılığı, kuramcılarına (eğer bunu istediklerini varsayarsak) toplumun mevcut hiyerarşik yapısını reddetme ya da evrimleştiği haliyle toplumu doğası gereği kusurlu, baskıcı ve sistematik olarak adaletsiz ve dolayısıyla insan mutluluğunu geliştirmek amacıyla yanlış bir şekilde düzenlenmiş olarak tasvir etme yolunun açık olmamasıdır (Israel, 2010: 14).

Nihayetinde Ilımlı Aydınlanma, ekonomik liberalizm, dini hoşgörü, kısmen tarihsel, deneyimci, süreç odaklı ve anayasacılığa olan bağlılığı ifade eden daha orta yolcu bir akımdır; Radikal Aydınlanma ise rasyonalist, genel iradeci ve eşitlikçi, akılla aydınlanmış düşüncüyü devrimle harekete geçiren, hızlı ve sonuç odaklı, zaman zaman dine karşı olsa da ona saygılı (ancak dini otoritelerin eğitim ve hukuku elinde tutmasına ve toplumu kontrol etme isteğine saygılı değil sadece bireysel dindarlık için saygılı, Radikal Aydınlanma din otoritesinin topluma dayatılmasını kesinlikle reddetmektedir), geçmişle olan bağları koparmayı göze alabilen, devrimci, çok kapsamlı olduğu ve Radikal Aydınlanma'nın kendini klasik Cumhuriyetçilikle hayata geçirmeye çalıştığı söylenilebilir. Tüm bunlarla birlikte bazı düşünürlerin sadece birinden taraf olduğunu söylemek de yanlış

olabilmektedir. Zira bazen bu çift taraflıdır, bazıları da birinden diğeri yolunda değişebilmektedir. Aydınlanma öncesinde İngiltere’de hukuk kilise kurallarının sıkı düzenlemesine tabidir. 17. yüzyılda eğitim kilise tarafından kontrol edilmiştir. Ilımlı ya da radikal olsun, Aydınlanma bunu seküler ve akla dayalı olması hususunda değiştirmiştir (Israel, 2024).

1.4. Aydınlanmacı Mutlakiyet ve II. Friedrich

Platon “Devlet” kitabında şöyle demektedir (Platon, 2010: 182):

Filozoflar bu devletlerde kral, ya da şimdi kral, önder dediklerimiz gerçekten filozof olmadıkça, böylece aynı insanda devlet gücüyle akıl gücü birleşmedikçe, kesin bir kanunla herkese yalnız kendi yapacağı iş verilmedikçe, sevgili Glaukon, bence bu devletlerin başı dertten kurtulamaz, insanoğlu da bunu yapmadıkça tasarladığımız devlet mümkün olduğu ölçüde bile doğamaz, kavuşamaz gün ışığına...

Platon’un “Filozof Kralı”na benzeyen, yine benzer şekilde İmparator Antonius’un, “filozoflar kral olduğunda halkların mesut olacağı” sözlerini anımsatan “aydınlanmış mutlakiyet”, Aydınlanma ile mutlakiyet yönetimini bir arada düşünen bir akımdır. İmparator Antonius’un, filozoflar kral olduğunda halkların mesut olacağı yolundaki sözlerinin kazandığı popülerliği bilinmektedir. Diğer yanda ise, hakikatin kuruluşunda filozoflara biçilen rol (doğal yetenek) vardır (Goulemot, 2007: 433-434). Bu durum, aydınlanmacı mutlakiyette fiilen mutlak monarşi iktidarının mekanizmalarıyla empoze edilmektedir. Zaman zaman insancıl olmakla birlikte, “aydınlanmış monark”ların politikaları liberal olmak zorunda da değildir. Öte yandan bu politikalar, geleneksel sosyal ve dini otoriteleri yıktıkları, sosyal hiyerarşi veya yasal haklarda mevcut kabul edilmiş görüşlere üstün geldikleri, devlet içinde akli referans olarak yasa yapan gücü harekete geçirdikleri ve bu gücün karşı konamaz otoritesini, hiyerarşinin üyeleri olarak değil de bireyler olarak gördükleri tebaalarına kabul ettirdikleri için moderndirler (Roberts, 2016: 594).

Bu Aydınlanma biçiminde, devlet en büyük gerçeklerden biridir; Aydınlanma felsefesi bir toplumsal doğa felsefesidir, dolaysız bir uygulamalı eylem için olanaksız bir sistematığe sırtını dönmektedir. Devlet personeli, toplumsal olarak özü itibarıyla “dava” için kazanılmıştır. Bu personel, İngiltere ve Fransa’da olduğu gibi dörtte üçü itibarıyla yeni fikirlere katılmıştır veya II. Friedrich gibi taktik bir etkinlik nedeniyle yeni dindaşların sayısına bel bağlamaktadır (Beiser, 2019: 47). Devlet ile Aydınlanma programı arasında, özsel olarak ve kısa vadede amaç çıkışması vardır. Pragmacı, reformcu bir düşünce olan Aydınlanma felsefesi ile Aydınlanmış mutlakiyet ittifakının şaşırtıcı bir doğası yoktur (Chaunu, 2000: 154). Ancak bu durum onu birtakım krizlere de sokmaktadır. Zira paradoksal biçimde Aydınlanma’nın krizi en değer verdiği öğeden ortaya çıkmaktadır, şayet akıl bütün inançları eleştiriye tabi tutuyorsa kendini de eleştiriye tabi tutmalıdır. Kendisini bundan muaf tutmak onu kaçınılmaz biçimde yeni bir dogmatizme sürükleyecektir ki bu

durum aklın tam karşısı olan otoriteye yönelik (sorgusuz) inancı kabul etmektedir (Beiser, 2019: 47). Paradoksun diğer ucunda da tüm bunları bir an önce hayata geçirme isteğinde olması yatmaktadır. Dolayısıyla arzuladıklarını bir an önce yapabilmesi için de güce ve itaate ihtiyaç duymaktadır. Bazı devlet adamları Aydınlanmış fikirleri pratiğe geçirmeyi denemişlerdir çünkü devlet adamlarının çıkarlarıyla filozofların hedefleri arasında benzerlikler vardır. Aydınlanmış mutlakiyetler kendilerini, edinilmiş çıkarlar ve muhafazakarlıktan gelen muhalefetle karşı karşıya bulduklarında bu durum açıkça görülmektedir. Bu çatışmalar, Habsburg dominyonlarında Kilise pahasına eğitim reformunun zorlanması sırasında ya da Voltaire'in, mali yeniliklerin önünde duran Paris Parlementine karşı yaptığı hücumlarda görülmüştür. Bazı hükümdarlar, kanun yaparken Aydınlanma fikirlerinin etkilerini büyük bir gösterişle sergilemişlerdir. Bu fikirlerin, Kilise'ye karşı yapılan faydalı reformları hariç en önemli ve tesirli etkileri eğitim konuları ve ekonomik konularda görülmüştür (Roberts, 2016: 686).

18. yüzyılda Aydınlanmış mutlakiyet, çağın insani ülküleri devlet ve toplum öğretilerini de etkilemiştir. Aydınlanmış hükümler, tebaasını, “devletin baş hizmetkârı” sıfatıyla makul ilkelere (“halk tarafından değil, her şey halk için”) göre yönetmektedir. Prusya Kralı II. Büyük Friedrich örneğinde olduğu gibi “tepeden inme devrim”le, modern bir bürokrasi ve düzenli hukuk sistemi olan mutlakiyetçi devlet ortaya çıkmıştır (Kinder ve Hilgemann, 2012: 287). 1760'larda daha kinik olanlar bile gerçekten bir ilerlemenin olduğuna ikna olmuşlardır. Prusya Kralı (Büyük) II. Friedrich'in 1766'da Voltaire'e gönderdiği bir mektupta ifade ettiği üzere, bütün Avrupa yönetici seçkinleri düşünmeye başlamıştır. Batıl inançlı olarak görülen Avusturya ve Bohemya'da bile diyordu Friedrich, geçmişin bağnazlığı ve yobazlığı en azından saray ve yönetim çevrelerinde hızla soluyor ve baş aktörler gözlerini açıyorlardı. Orta Avrupa'da resmi sansür ile pek çok kitabın yasaklanmasına rağmen Friedrich'in ifadesiyle “hakikat” her yere sızıyor, hurafe ve imgelere hürmet geriliyordu. Bir zamanlar Püriten ve katı Kalvenci Cenevre kentini örnek veren Friedrich, diğer aleni iyileşmenin yanı sıra gelişen hoşgörüyü ve basın özgürlüğünü alkışlıyordu. Ona göre bütün bunlar gerçek bir modern mucizeydi, Aydınlanmaydı. Mektubunda bunların ünlü Aydınlanma filozofu Voltaire sayesinde olduğunu da yazıyordu (Israel, 2020: 19). Friedrich iktidara gelmeden önce başka bir Aydınlanma düşünürü olan Wolff'a yazdığı bir mektupta şöyle demektedir (Schneiders, 1985: 395): “Onlar (filozoflar) vicdanlı bir şekilde hareket etmelidir ve uygun eylemleri gerçekleştirmek bize düşer. Onlar dünyayı akıl yürüterek, bizler de örnek olarak eğitmeliyiz. Onlar keşfetmeli, biz ise uygulamalıyız.”

Prusya Kralı II. Friedrich Aydınlanma'dan ve onun etkilerinden heyecanlanan düşünürlerden daha fazla şey anlamaktadır. Onun için asıl mesele, dogmaların entelektüel bağımsızlığı değil, aksine öncelikle zihinsel eğitim ve tebaanın genel eğitimidir. Kralın, Voltaire'e olan inancı Locke'un düşünceleriyle de desteklenmiştir. Friedrich'in felsefi evrimi, uzun ömrü boyunca çeşitli şekiller alan, hep aynı süreklilikte olmasa da asla terk edilmeyen deizme yol açmıştır. Friedrich'in devlette yapmak istediği ve insanlardan talep ettiği, zihnin pozitif bilimle zenginleştirilmesi, araştırma ve

öğretimdeki çalışmaların teşvik edilmesidir. Friedrich, Berlin Akademisi'ndeki bilim insanlarından, pozitif bilimsel ilerlemelere ve böylelikle hem doğa hem de beşerî Aydınlanma'ya götüren düzenlemeler beklemiştir (Brockdorff, 2021: 55-57).

Friedrich'in felsefesine göre, Tanrı doğaya müdahale etmemekte ve hiçbir ayrıcalığa izin vermemektedir. Dünyayı yöneten genel ve ebedi yasalar bu yüzden herkese eşittir. Stoa felsefesinden de etkilenen Friedrich'e göre Aydınlanmış ve hayırsever olan, hoşgörülü de olmalıdır. Filozoflara son derece değer veren Friedrich'e göre yeryüzünün öğretmenleri ve prenslerin özel hocaları olmak filozofun görevidir. Zira onlar mantıklı düşünecek prens de mantıklı hareket edecektir. Böylelikle teori ve pratiği birleştirmeyi arzu ederek mutlakiyet ve Aydınlanma'yı bir araya getirmek istemiştir. Kral, üniversitelere olduğu kadar bilimsel eğitime ve Aydınlanmış bir devlette hükümdarlık etmek istediği için halkın eğitimine de çok fazla önem vermiştir. Çünkü Aydınlanma ve genel refah buna bağlıdır. Kral için mantık öğretimi neredeyse hayati önem taşımaktadır. Akıl muhakemesini en fazla geliştirebilen kişi aynı zamanda hayatta da en uzak olana ulaşabilecektir (Brockdorff, 2021: 60-64). Friedrich, kendi işinin önyargıyla ve cehaletle mücadele etmek, ahlaki geliştirmek, zihinleri aydınlatmak, insan doğasına uygun bir biçimde ve elindeki imkanların izin verdiği ölçüde insanları mutlu etmeye çabalamak olduğunu söylemiştir (Macdonogh, 2001). Çünkü insanların çoğu, sahip oldukları kötü duyguları nedeniyle gerçek iyiyi tanımaktan acizdir; sadece çok azı nispeten sakin veya dengeli bir zihin durumu nedeniyle istisnai olarak anlayışlı ve iyilikseverdir. Bu nedenle, az sayıdaki bilge, (hem politikacılar hem de filozoflar olarak) kendi yollarına, yani kendi mutluluklarına engel olan çok sayıdaki "akılsızları" mümkün olduğunca kendi mutluluklarına, erdem yoluyla bir mutluluğa "zorlamalıdır" (Schneiders, 1985: 389).

Alman Devletleri, Aydınlanmış mutlakiyet için en "verimli" topraklardır. Alman filozoflar kurulu düzene sıkı sıkıya bağlıydılar. Reformların yapılmasını ilgili devletlerden ve dinden beklemişlerdir. Devlet konusunda Fransız muhatapları kadar eleştirci olmamışlardır. Kant bile Aydınlanma'yı açıklarken, birey eleştirel düşünmeli ama aynı zamanda itaat etmeli, (Aydınlanmış bilgidен gelene itaat, ifade özgürlüğü eleştiri hakkı olmalı ama itaat etmeli) yani görevini yapmalı, demiştir. Prusya Kralı II. Friedrich Aydınlanmış bir hükümdar, bir filozof-kral olarak hatırlanmak istemiştir. Oldukça zeki bir kişi olan bu monark, sarayını soylular için adeta bir eğitim-öğretim merkezine çevirmiştir. Bunun yanında kraliyet topraklarındaki serfleri özgür bırakmış ve efendilerin kendi serflerine bedensel ceza verme hakkını kaldırarak bir takım adalet reformları yapmıştır. Devamında sansürü yumuşatarak ordu haricinde idam cezasını kaldırmıştır. Friedrich, memurluğa giriş için bir sınav sistemi getirerek, devlet bürokrasisini ıslah etmiştir. Örneğin adalet saraylarındaki adaylar en zor sınavları geçmek zorundaydılar ve Berlin'de yargıçların yalnızca üçte biri soylu kökenden geliyordu (kişisel ayrıcalık yerine liyakat ve eşitliği getiriyor çünkü aklın yönetimine bu şekilde ulaşılabacaktır). Prusya hükümdarı nihayetinde bir taraftan devleti de daha güçlü kılmayı amaçlamıştır. Bir çalışmasında mutlak devletin etkinliğinin artırılması için bir reçete sunmuştur. Friedrich'in dünya görüşü, devlet ile bireysel uyruğu birbirine bağlamaktadır. Ne var ki bunların

karşılıklı çıkarlarının uzlaştırılmadığı hallerde, devlet her zaman öncelik taşıyacaktır. Friedrich'in saltanatı bir anlamda “aydınlanmış mutlakliyetin” sınırlarını yansıtmaktadır (Merriman, 2018: 383-385). Tam bu noktada onun çıkmazı ise tarihsel otoriteyi, kendisi de fiilen ona dayandığı için fazla sorgulayamamasında yatmaktadır (Roberts, 2016: 597). Zira Aydınlanma'nın önde gelen düşünürlerinden Voltaire, uzun süreden beri dostça mektuplaştığı Prusya Kralı Friedrich'in yanına sığınmıştır. Bütün ömrü boyunca hayal ettiği “aydın mutlakliyet” tipinin -Rus Kraliçesi Katerina'da olduğu gibi- Friedrich'de bulunduğunu sanmıştır. Fakat Potsdam'da kısa süren kalışı ona, filozof kralların ahlak ve davranışlarının müstebit krallarinkine çok benzediğini göstermiştir. O zaman bunlardan nasıl kurtulabileceğini düşünmeye koyulmuştur (Maurois, 2001: 113). Tüm bunlara rağmen Friedrich, Aydınlanma'nın getirdiği yasal ve idari reformları gerçekleştirmiş, dini hoşgörüyü desteklemiş, modern eğitimi teşvik etmiş, sanat ve bilimi himaye etmiştir. Friedrich, mutlak gücü elinde tutmasına rağmen, Aydınlanma ideallerini yansıtarak tebaasının iyiliği için yönetmeye çalışmıştır.

1.5. Edebi Bir Eser Olan Romanın Aydınlanma'yla İlişkisi

17. ve 18. yüzyılda bilim insanları, filozoflar ve siyaset kuramcıları kendilerini yalnızca ansiklopedik yazılar ve araştırmalarla sınırlamamış, aynı zamanda şiir, öykü oyun hiciv ve buna benzer yapıtlar ortaya koymuşlardır. Örneğin Bacon, “Nova Atlantis” kitabında mutlak güce sahip babalar tarafından yönetilen ve kendilerini bilime adanmış ailelerin yaşadığı hayali “Bensalem Adasını” anlatmıştır. Galileo şiirler yazmıştır. Montesquieu'nun kaleme aldığı ve zekice kurgulanmış bir hiciv olan “İran Mektupları'nda” iki hayali İranlı aristokrat, Paris ziyaretleri sırasında, Fransızların toplum yaşamı, dini ibadetleri, edebiyat yetenekleri ve siyasal eylemleri konusunda analizler yapmışlardır. Diderot da “Rahibe” ve “Kaderci Jacques ile Efendisi” (örneğin burada bireysel özgürlüğün, belirlenimci dünya kavrayışlarından çekilip çıkarılabileceğini işlemektedir) gibi romanlar ve tiyatro oyunları yazmıştır. 18. yüzyılda oyunlarda ve romanlarda çoğu zaman Aydınlanma değerleri işlemiştir. İşte yeni bilimsel ve felsefi düşünceler hepsi çok popüler olan ve çok satan bu yapıtlar aracılığıyla topluma ulaşarak yayılma fırsatı bulabilmişlerdir (Wiesner-Hanks, 2021: 544-548). Edebi eserler toplumda her kesimde o denli etkili olmuştur ki Kant, Rousseau'nun “Emile” eserini okumak için rutinleştirdiği günlük yürüyüşlerinden vazgeçmiştir. Çünkü içinde kaybolduğu kitabı okumayı bırakamamıştır (Cassirer, 2014: 3). Örneğin Hugo, Sefiller romanı ile yarattığı toplumsal hayatı “fataliteye” oturtmakla birlikte toplumsal kurumları da suçlamaktadır. Zola, natüralist roman türünde adil bir toplum düzeninin özlemlerini dile getirmektedir (Karakoyunlu, 1995: 111).

1789 Fransız İhtilali, “ulusal egemenlik” düşüncesini getirmekle kalmamış, aynı zamanda bunu ihraç etmiştir. İhtilal'in getirdiği “özgürlük, kardeşlik, eşitlik ve adalet” gibi fikirler bir ihtilal sloganı olmanın ötesinde, peşinden gidilen birer ideal haline gelmiştir. İşte Fransız edebiyatının zarif ve etkili lisanı, bu ideale zengin ve hâkim bir içerik kazandırmıştır. Bu dönemin ana temaları olan siyasi ve

ekonomik liberalizmin, bu edebiyatın üslubunda pekişen önemli değerleri vardır (Karakoyunlu, 1995: 111). Ulusal bilim akademilerinin kurulmaya başladığı sıralarda, Paris'teki seçkin kadınların başlattığı ve kendilerini de “Edebiyat Cumhuriyeti”ne bağlayan gayri resmi ve özel kurumlar olan salonları oluşturmaya başlamışlardır. 18. yüzyılın sonlarında salonlar, Aydınlanma'nın felsefi ve siyasal düşüncelerinin geliştirilmesi ve yayılması açısından çok önemli kurumlar haline gelmişlerdir. Buralarda varlıklı soylular, meslek adamları, yeni fikirler ve kültürel biçimlerle ilgilenen din adamları, kendilerinden daha az varlıklı olan yazarlar ve sanatçılarla tanışmışlardır. İngiliz ve Almanlar da bu salon benzeri mekanları kendi ülkelerinde başlatmışlardır. Örneğin Almanya'daki salonlar, Hristiyanlarla Yahudilerin bir araya gelebildiği ender yerlerden biri olmuşlardır. Bu tür bilim cemiyetleri ile eğitim ve edebiyatla ilgilenen cemiyetlerin üyeleri, düşüncelerini sözlü olarak veya mektuplar aracılığıyla, akabinde ise çeşitli dergilerde yazarak tartışmış ve yaymışlardır. Bu dergilerde editörlerin yazıları, sahnelenen tiyatro oyunları üzerine yorumlar ve sosyete haberleriyle toplumsal eleştirinin zekice bir karışımı yer almaktadır. 18. yüzyılın sonlarında buna benzer edebiyat dergileri Almanya, İtalya ve Hollanda'da da çıkmaya başlamıştır. Birçok Avrupa devletinde kiliseyi ve hükümeti fazlaca eleştiren dergiler ve kitaplar genellikle sansür edilmiş veya yasaklanmıştır ama bu çabalar fikirlerin yayılmasını engellemek konusunda nihayete ermemişlerdir. Bunun yanında hükümdarlar ve kilise önderleri hala kültüre biçim vermeye devam etmişlerdir ama bilim cemiyetleri, edebiyat dergileri, gazeteler, salonlar ve kulüpler gibi “kamusal alana” özgü kurumlar, 18. yüzyılın sonlarına doğru giderek güçlenen ve “kamuoyu” dediğimiz şeyin yaratılmasına büyük katkı sağlamışlardır (Wiesner-Hanks, 2021: 516-519). Bugün hiç kuşkusuz herkes tarafından önemi kabul edilen “kamuoyu” kavramı her zaman var olan bir kavram değildir ama 18. yüzyılda Fransız, İngiliz ve bazı başka Avrupa dillerinde şekillenmeye başlamıştır. 1770'li yıllarda, Fransa'da daha önce hiç olmadığı kadar çok sayıda insan, günün yakıcı siyasal sorunlarını tartışır hale gelmişlerdir. Monarşi karşıtlarının ve gitgide siyasal fikirlerin artarak tartışıldığı bir forum olanağı sağlamıştır. Bu fikirler, siyasal egemenliğe ve mutlak hakimiyetin sınırlarına dair olan Aydınlanma söylemi tarafından şekillendirilmişlerdir (Merriman, 2018: 390). Felsefedeki, bilimlerdeki ilerlemeler, geniş bir alana yayılmış olan edebiyattaki ilerlemeleri kolaylaştırmıştır. Edebiyat da bilimlerin daha kolay incelenmesine, felsefenin ve bilimsel bilgilerin halka yayılmasına yardım etmiştir (Condorcet, 1966b: 60). 1748'den sonra Montesquie'nun “Kanunların Ruhu”, Rousseau'nun “Emile”i ve “Toplum Sözleşmesi”ne kadar yüzyılın en büyük eserleri birbiri ardından yayınlanmaya başlamıştır (Soboul, 1969: 62).

Romanlarda anlatılanlar, insanların her gün muhtemel olarak yaşayabileceği, kişilerin ya da onların tanıdıklarının başından geçebilecek olaylardır. Demek ki roman yazarı elinden geldiğince gerçeklere bağlı kalmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla romanlar mitolojiden ve efsanelerden değil, yazarın kendi çevresinde görülebilecek türden olaylar, gözlemlediği vakalar, toplumsal gerçeklikler, değişimler ve sıradan sayılabilecek insanlar üzerine, hayal güçlerini de kullanarak kaleme aldıkları edebi eserlerdir. Roman, sanatsal bir edebiyat türü olarak, 18. yüzyıldan beri tüm dünyadaki geniş okuyucu kitlelerinin en çok beğendiği edebiyat ürünü olmuştur. Okuyucular, merak ettikleri her şeyi

örneğin toplumsal birtakım sorunları, kişilerin psikolojik incelemelerini, geçmişin ya da kendi çağının yaşantısını, türlü çevrelerdeki ve ülkelerdeki insanların duygu ve düşüncelerini, heyecan verici serüvenleri ve buna benzer en sürükleyici konuları romanlarda bulabilmişlerdir. Roman gibi oldukça yeni bir edebiyat türü (o dönem için), toplumda saygın bir konum tutmayı amaçlayan, yeniliğe açık olan bu orta sınıfa, -ki bu sınıf ilerici, devrimci ve parlamentocu bir sınıftır- kendi duygularını ve düşüncelerini ifade edebileceği bir ortam sağlamıştır (Urgan, 2010: 741-745).

Üslup kimi zaman yalın ve basit, kimi zaman şiirsel, her zaman mesanilerle doludur, fakat bir yerde farklı bir şey söylese de aslında aynı şeyi söylemekte, başka bir yerde aynı şeyi söylerken esas itibarıyla farklı bir şeyi kasteder görünerek insanın ince sezgi gücüne hitap etmektedir (Lessing, 2011: 109). Örneğin Voltaire'in 1759'daki "Candide" romanı adeta "cennetten kovulmayı" ima eden güzel bir şatodan kovulmasıyla başlamaktadır ve bu şekilde yerleşik pek çok şeyi eleştirip, hicvetmektedir. Yani sadece romanın ana karakteri olan Candide'in maceralarını anlatmaz, metin aralarında insanın zihnini açmaya çalışır, örneğin denizdeyken önceden evrenin tamamının suyla kaplı olduğunu, diğer bir karakter Martin'le tartışır ki bu, Aydınlanma'nın en mühim söylemlerinden biri olan sorgulamak, bilmeye cesaret etmektir. Burada evrenin yaratılışını açıklayan dini söylemin yerine bilimsel olan söylemi üretmekte ve sunmaktadır. Nihayetinde romanın ana karakteri, Aydınlanma'yı, her zaman daha iyisi için çalışmakta, üretmekte, kendi işini yapmakta bulmuştur. Romanın içinde sürekli çatışan, iyi kötü kavramları bulunmaktadır. Candide, zamanlar, uluslar ötesidir ve dünyayı dolaşmasının yanında, dünyanın her yerinden Candide'ler "çıkabilirliğini" de anlatmaktadır. Bu, Aydınlanma'nın evrenselci düşüncesiyle de uyumaktadır. Candide düzensiz ve kargaşa dolu hayatta bir arayış içindedir. Gerçek mücadelenin ve heyecanın, düzenli bir uğraş ile gerçekleşebileceğine o zaman kanaat etmiştir. Ama aynı zamanda, bu basit bilgiye ulaşabilmesi için bile ne badireler atlatılması mesajını da vermektedir. Voltaire'in, romana bir de hayali olan bir dünya yerleştirdiği de görülür: Hapishanelerin (Candide, adalet sarayı ile parlamentoyu görmek ister; kendisine böyle şeyler olmadığını, kimsenin kimseyi dava etmediğini söylemişlerdir. Cezaevi olup olmadığını sorduğunda ise hayır cevabını almıştır. Onu en çok şaşırtan ve en çok sevindiren şey ise içerisinde, baştan aşağı matematik ve fizik aletleriyle dolu büyük bir galeri bulunan bilgiler sarayı olmuştur), devletin dininin ve din adamları sınıfının (karşılaştığı birine Candide burada papaz olup olmadığını sorar; adam da ona "biz hepimiz papazız" der ve "biz Tanrı'ya hiç dua edip istemeyiz zira ondan isteyecek hiçbir şeyimiz yoktur çünkü o bize gereken her şeyi vermiştir, ona şükrederiz" yanıtını alır) ve ayrıcalıklı sınıfların olmadığı ütöpik "eldorado" ülkesidir bu (Voltaire, 2022). Voltaire sansürü aşabilmek için eserini Alman bir doktorun tercümesi olarak göstermiştir (Voltaire, 2022: 9).

Romanda Voltaire, temiz ve saf karakterli ama aynı zamanda akıl yürütme yeteneği olan Candide karakteriyle; Alman düşünürü Leibniz'in felsefesini temsil ettiği düşünülen hocası Pangloss ve bilgin Martin'le birlikte dünyayı dolaştırmıştır. İyimser felsefesinin öncüsü Pangloss, karamsar felsefenin öncüsü ise Martin'dir. Candide, orduları, engizisyonu, cizvit'leri, cinayetleri, hırsızlıkları,

ırza geçme olaylarını, Fransa'yı, İngilteri'yi ve Osmanlı padişahlarını tanımayı öğrenmiştir. (Maurois, 2001: 77-78) Almanya'dan Hollanda'ya, İtalya'ya ve sonunda Osmanlı'ya giden Candide, bu gezileri esnasında türlü macera ve felaketlerle karşılaşmıştır. Almanya'da asker olmuştur. Hollanda'da çok büyük aşağılamalara uğramış, öğretmeni Pangloss'u amansız bir hastalığa yakalanmış olarak bulmuştur; Portekiz'de bir engizisyon mahkemesinde acımasız bir cezaya çarptırılmıştır; insan öldürmek zorunda kalmıştır, Amerika'da yamyam yerliler tarafından yenilmek üzereyken son anda kurtulmuştur; Fransa'da tuzağa düşmüş ve paralarını çaldırmıştır, İtalya'da tahtlarını, taçlarını yitirmiş altı kralın serüvenlerini dinlemiştir ve sonunda İstanbul'da, hayatın anlamını öğrenmiştir. Başından geçen onca olaya rağmen filozof Pangloss'un dediklerine uyarak her şeyin “iyi” olduğuna inanmıştır ve bu düşüncesinden ancak İstanbul'da vazgeçmiştir. Ona yaşamın amacını, anlamını İstanbul'da bir Türk'ün “bahçemizi yetiştirelim” sözü öğretmiştir. Türk, ona bu işin, üç büyük kötülük olan can sıkıntısını, ahlaksızlığı ve yoksulluğu insandan uzak tutacağını söylemiştir. Candide, onlarca badire atlatan hikâyenin her bir kahramanına birer iş vermiştir, hepsi bir uğraşa kavuşmuş ve bahçesini yetiştirmiştir (Voltaire, 2022). Roman Voltaire'in karakterini açığa vuran bir eserdir. Hiciv son sınırına ulaşmıştır. Romanda ülkelerin, kralların, ulusların âdetleri, gelenekleriyle, insanların karakteriyle alay eden filozof, dünyadaki yanlışlara iğnesini saplamaktan çekinmemiştir. Örneğin engizisyonu hicvetmek için gerçek bir olayı ele almıştır. 1756 yılında Lizbon'da yaşanan bir depremi önlemek amacıyla engizisyon, aynı kentte iki Yahudi'yi yakmaya karar verdiği anda tekrar şiddetli bir yer sarsıntı gerçekleşmiştir (Voltaire, 2000:1-2).

Voltaire, “Candide” adlı eserinde bağnazlığa ve hurafeye karşı bir suçlama olmasını amaçlamıştır. Romanını sonuca bağlarken şu ünlü tavsiyede bulunmuştur: “İnsan kendi bahçesini ekip biçmeli.” Böylece iç gözlem sığınağına çekilmeyi işaret etmektedir. O, her kişiyi ışığın yolunu izlemeye ve insanlığın potansiyeline set çeken kurumlarla mücadele etmeye çağırmaktadır. Dolayısıyla roman ana karakteri, potansiyel aydına ilham olmaktadır. Voltaire 1764'te şu öngörüyle dile getirmiştir (Merriman, 2018: 362):

Gördüğüm her şey, kesinlikle gelecek olan bir devrimin tohumlarını saçıyor... Aydınlanma yavaş yavaş öyle geniş bir alana yayılmıştır ki doğacak ilk fırsatta en parlak şekilde ışık açmaya başlayacak ve o zaman harika bir kükreysiş olacaktır. Gençler ne kadar da şanslılar, çünkü büyük şeyler görecekler.

Rousseau ise, “Emile” adlı romanını yayınlamıştır. Bu roman, Rousseau'nun ideal, doğal ve laik eğitim olarak gördüğü şeyi anlatmaktadır. Örneğin romanda, dereleri ve değirmenleri keşfetmeye çıktıkları yürüyüşler sırasında, öğretmeni, genç Emile'i yavaş yavaş doğayla haşır neşir etmektedir. Rousseau, akıl duygusundan yani “en son ve en zor gelişen duygu”dan önce gelişecek olan -gelişmesi gereken- Emile'in duygularını, bu tür “mucizelerin” kamçılmasını amaçlamaktadır. Emile'in ilkel erdeminin, kültürün içerdği kötülöklere karşı korunup kollanması ve aynı zamanda da onun özerk bir birey olabilmesi için başlı başına bir amaç olarak geliştirilmesi gereklidir. Roman,

yazarın zihninde yarattığı Emile isimli erkek çocuğun bebeklik yıllarından yetişkinliğine dek nasıl bir eğitim anlayışıyla yetiştirilmesi, nasıl terbiye edilmesi gerektiği temel izleği üzerine kuruludur. Rousseau'nun kadınların entelektüel gelişim yeteneği üzerindeki ısrarı bile zamanın ilerisinde olduğunu göstermektedir. Zira esere göre cinsiyeti dışında kadın erkek gibidir: aynı organlara, aynı ihtiyaçlara, aynı yetilere sahiptir. “Makine” aynı şekilde inşa edilmiştir, parçalar aynıdır, aynı şekilde çalışırlar, yüz benzerdir. Onlara hangi açıdan bakılırsa bakılsın, aradaki fark sadece bir derecedir. Roman, yazıldığı dönemde büyük bir edebi yankı uyandırmıştır. Roman 1762 yılında halka açık olarak yakılmıştır (Merriman, 2018: 367-368). Kant, onu okuyabilmek için günlük rutinlerini bozmuştur.

1760'tan sonra eğitim (her iki cinsiyet için), Aydınlanma'nın merkezi ele alışlarından biri haline gelmiştir. 1762'de Jean-Jacques Rousseau, Sorbonne sansürcüleri ve daha sonra parlamento tarafından dine saygısızlık ettiği iddiasıyla hemen mahkûm edilen Emile'i yayımlamıştır (Sonnet, 2005: 107). Her birey, toplumsal organın (bedenin) canlı bir üyesi olduğuna göre, sağlıklı bir toplum için sağlıklı insanlar olması gerekmektedir. Bu durumda gerçek bir cumhuriyet oluşturacaktır. Peki gerçekten özgür insanlar nasıl belirecektir? Rousseau, işte bu soruya yanıt vermek için kendi eğitim dizgesini tasarlamıştır. M. de Mably'nin öğretmenliğini yaptığı sırada, eğitim bilimsel bir kitapçık oluşturmuştur: “M. de Sainte-Marie'nin eğitimi için tasarım.” Bu husustaki görüşlerini daha sonra geliştirip olgunlaştırmıştır. Bu çalışmaların sonucu olan “Emile” romanı Emile adlı bir çocuğun doğumundan yirmi yaşına değin eğitilişini dört kitapta anlatmaktadır. Beşinci kitap, Sophie adlı bir kız çocuğunun eğitiminde erkek çocuğunkinden ayrılması gereken yanları belirtmektedir. Rousseau'nun eğitim ideali, çocuğun doğal özgürlüğünün korunması ve buna ek olarak içsel (manevi) özgürlüğünün geliştirilmesi olarak tanımlanabilir (Rousseau, 1999: 18).

Edebiyat oldukça kendine özgü bir bilgi alanıdır, ancak onun bilimsel bilgilerden olmaması, bir bilgi alanı olmaması anlamına gelmemektedir. Edebiyat, zihinsel faaliyetlerin yanı sıra, buna ek bir sezgi, coşku, içsel zenginlik, farklı bir duyarlık isteyen, hayalle de beslenen ama aynı zamanda hayalleri de besleyen ve nihayet yarını kurtarmakta zamana, tarihe canlılık kazandıran bir bilgi alanıdır. Romanlar, insanların gizli kalmış yanları, korkuları üzerine de aydınlık ışıkları düşürürler. Aydınlanmanın iyi anlaşılmasında, doğru yere oturtulmasında yazık ki salt politik hayata, gazetelerin rehberliğine, anılarda görülen tarihsel kimliklere bakılmaktadır. Edebiyat ve yazarın sosyolojisi bilinmemektedir. Michel Butor: “Roman, sınıf bilincini Marks'tan, bilinçaltını Freud'dan önce keşfetti” diyerek aydınları yeni bir tarihçilik anlayışı üzerine çekmekte, kimliklerin tanınıp tanımlanmasında genelde edebiyatın, özelde romanın bilgisine göndermektedir. Bu anlamda aydın kimliğini tanımak ve tanımlamak için edebiyata yönelmek, tarihsel, toplumbilimsel ya da siyasal-sayısal verilere en azından eklenebilecek zenginlikte bir kaynak sunmaktadır (Ağaoğlu, 1995: 220-221).

Nihayetinde romanlar, Aydınlanma dönemi fikirlerini, özellikle ana karakterlerin düşünsel dünyası yoluyla yayan etkilere sahiptir. Bu romanların aydın karakterleri, dönemin insanlarını etkilerken, aynı zamanda onlara örnek teşkil etmektedirler. Filozoflar sadece birer düşünür ya da gazeteci değil çoğunlukla ve aynı zamanda birer edebi şahsiyettirler. Bu yüzden Aydınlanma Dönemi filozoflarının eserleri (romanları) önderliğindeki edebiyat ve Aydınlanma birbirlerini destekleyici niteliktedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİYE’DE AYDINLANMA’NIN YANSIMALARI

Aydınlanma, evrensel değerlerle birlikte tüm insanlığa seslendiği için pek çok coğrafyayı derinden etkilemiştir. Aydınlanma’nın getirdiği evrensel değerler, anayasaları ve yasaları etkileyerek yönetim biçimlerinin değişmesine entelektüel katkı sağlamıştır. Türkiye’de de Aydınlanma’nın etkilerini doğru şekilde anlayabilmek, aydını tanımak ve tanımlayabilmek için; Avrupa’da Aydınlanma ile gelişen değerlerin ve kurumların giriş yapmaya başladığı Osmanlı dönemini (Tanzimat) ve sonrasında ise Cumhuriyet dönemini ele almanın isabetli olacağı düşünülmektedir.

2.1. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aydınlanma ve Aydın Profili

Öncelikle belirtmek gerekir ki Osmanlı’da ve Türkiye’de, Batı’daki terimi tam olarak karşılayan Aydınlanma dönemi gibi dinamiklere sahip bir devir olduğunu söylemek güçtür. Zira İngiltere’de “The Enlightenment” Fransa’da “Lumieres” Almanya’da “Aufklärung” İtalyanca “Illuminismo” denen bu entelektüel fikir gelişmelerinden önce bu fikirleri hazırlayan hümanizm, bilim, deneycilik ve akılcılık gelişmelerinin, daha da öncesinde Rönesans ile temellenen, Newton, Descartes ve Locke ile gelişen bütün bilimsel ve modern felsefi akımların benzerleri Osmanlı Devleti’nde yaşanmamıştır. Zira bu fikir gelişmelerinin olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti neredeyse (bir takım askeri reform çabaları dışında) bunlardan bihaber durumda olmuştur. Osmanlı’nın iç dinamikleri bu fikirlerin filizlenmesine ve yayılmasına da pek müsait değildir. Ancak Osmanlı’nın Avrupa devletlerinden geri kalmaya başlamasıyla birlikte durum değişmiştir. Yani bu anlamıyla bir mecburiyet olarak doğmuştur. Öyleyse burada sözü edilen Aydınlanma, doğal bir fikir evriminin neticesi olmaktan farklı olarak, 19. yüzyıl ortasında belki de birtakım zorunluluklardan gelen bir dönüşüm ihtiyacından doğmuş ve bu şekilde yayılmaya başlamıştır (Ülken, 1992: 64). Dolayısıyla Batı’ya yönelişin dönüm noktası sayılan Tanzimat, fikir hareketleri ve siyasi gelişmeler bakımından önemli bir merhaledir. Tanzimat ile Fransız Aydınlanma Çağı arasında da ilgiler kurulmuştur. Birand’a göre Tanzimat, doğrudan doğruya Fransız Aydınlanma Çağı düşünce tarzının Osmanlı Devleti’ne intikal ederek, devam eden formundan başka bir şey değildir (Tütengil, 1977: 85). Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, Batı’nın geçirmiş olduğu ve sosyal yapısını yeniden düzenleyen İngiltere’deki gibi bir “ayanlık inkılabı”, bir “şanlı devrim”, bir “pazar inkılabı”, bununla beliren bir “burjuva” sınıfı, daha sonrasında gelişen “sanayi inkılabı” gibi önemli bir takım devrimsel, sosyal yapı ve üretim biçimi değiştirici gelişmelerden de uzak kalmıştır (Mardin, 2007: 33). Bunun yanında Batı’da mutlak monarkların feodal düzenin geleneksel sınıfları ile olan çatışmaları boyunca bir taraftan ulus adı verilen birimler gelişirken bir taraftan da yasal devlet

(cumhuriyet) rejimleri doğmuştur. Osmanlı'daki durum ise bunlardan farklı olmuştur (Berkes, 2007: 139). Yani uzaklık sadece düşüncede değildir. Dolayısıyla tam da bu anlamıyla Aydınlanma ve sonrasında gelişen fikirlerin, kurumların bir “öğrenim”i ve bir “aktarım”ı hüviyetindedir. Aydınlanma düşüncesi ve sonrasında gelişen kavramların benzerlerinin (örneğin doğal hak, demokrasi) meşruiyeti önceleri İslam'da aranmış (bir sentez yapılmaya çalışılmış), sonrasında ise aranma gereği duyulmamıştır. Bu gelişmeleri daha iyi anlamlandırmak için evvela Tanzimat sürecine bakmak isabetli olacaktır.

2.1.1. Tanzimat Dönemi Aydın ve Aydınlanma'nın Osmanlı'ya Yansımaları

Genel kabul görülen bir söylem, Osmanlı aydınının ve dolayısıyla da Türk aydınının Tanzimat'la birlikte doğup gelişmeye başladığı yönündedir. Ancak aydın, bir Batı oluşumudur ve bu nedenle de Osmanlı aydını adı verilen toplumsal tabakanın bir analizinin yapılması, onun öz, nitelik ve var oluş biçimine ışık tutacağı düşünülmektedir (Kılıçbay, 2003: 211).

Can, namus ve mal gibi bir takım temel hakları teminat altına aldığını ifade eden Tanzimat Fermanı bir ilk adım niteliğindedir. 19. yüzyıl boyunca da bu adımlar giderek artacaktır (Islahatlar ve Kanun-i Esasi gibi) (Mardin, 1991a: 269). Aydınlanma ile beliren entelektüelin temel özelliklerinden birisi de yasa egemenliğine sarılması olduğu (Kılıçbay, 2003: 215) düşünüldüğünde bu geçiş önemli bir merhale kabul edilebilir. Tanzimat aydınları, Divan-ı Hümayun'u ikame edecek olan bir “Babıali” oluşturmak istemişlerdir. Böylece kısmen de olsa teokratik yönetimi temsil eden Divan-ı Hümayun'a karşı, yasaların egemenliğini görev sayan bir yeni yönetim otoritesi yaratmayı amaçlamışlardır (Karakoyunlu, 1995: 105). Devamında bu süreçle gelişen değerler düşünce hayatına da yansıtacak, devlet adamları içinde kendi toplumuna kritik bakışta aydın niteliğine erişenler, kritik söyleme katılanlar görülecek, bunun yanında ansiklopedistler de var olmaya başlayacaktır (Mardin, 1991a: 269). Farklı nedenlerle de olsa (Batı'daki nedenlerden farklı bir biçimde de doğsa); Batı'da Aydınlanma döneminde ortaya çıkan “doğal hak” kavramlarıyla birlikte gelişen; eşitlik, özgürlük, parlamento, adalet, özel mülkiyet, vatandaş hakları, kanunun üstünlüğü gibi fikirler Osmanlı Devleti'ne bu dönemde girmeye başlamıştır (İnalçık, 2021: 106-107).

Bir takım çağdaş yabancı gözlemciler, Tanzimat hareketini “legislation-yasama” faaliyeti olarak yorumlamışlardır. Gerçekten de Tanzimat hareketi, kanun egemenliğini sağlama ve yönetimi yeniden düzenleme olarak görülmüş ve anlaşılmıştır. Tanzimat'a önderlik edenlerin de girişimlerinin yöntemini ve amacını aynı biçimde değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte Tanzimat hareketi bir devrimin atmosferini ve dünya görüşünü taşımamaktadır. Tanzimat yöneticileri kişiliklerinde tutuculuk ve pragmatik reformculuğu birleştirmiş; dünya görüşleri, davranış biçimleri ve politikalarıyla 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki yeni insanın tipinin öncüleri ve temsilcileri olmuşlardır (Ortaylı, 2021: 423-424). 19. yüzyıl düşünür ve yöneticisi gerekli reformları yarı İslamcı yarı Batıcı bir dilemma içinde tasarlayıp, yürütmeye çabalamıştır (Ortaylı, 2007: 167). Tanzimat,

Batılılaşma'nın ön plana çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde Tanzimat insanı olarak adlandırılabilir, Batı'nın cılasını benimseyen veya hiç değilse Batılı gibi gözükmeye çalışan, ama derinlerinde bir yerde Doğu'nun mistizmini ve kültürel tortusunu taşıyan insan tipi görülmeye başlanmıştır (Kılıçbay, 1983b: 151).

Tanzimat hareketi, idare, hukuk ve eğitim alanlarında bir reform hareketi olarak evrilmiştir (Ahmad, 1996: 8). Bununla birlikte Tanzimat dönemiyle -1858 Arazi Kanunu'nda olduğu gibi- özel mülkiyete yönelik hukuksal adımlar da atılmaya başlanmıştır (Kazancıgil, 2007: 180). Hatırlanacağı üzere “özel mülkiyet” Aydınlanma dönemi düşünürlerinin (John Locke gibi) “doğal hak” kavramı olarak gördüğü haklardan biridir.

Tanzimat Fermanı ve bu fermanın hazırlık döneminde Avrupa'da ana akım liberalizmdir. Ama bu durum Osmanlı aydınının ilgi alanında henüz istenen ölçüde yer almamıştır. Üretim, pazarlama ve tüketim ilişkilerindeki dengeler ve etkinlikler, istenilen düzeyde kurulamamış ve aydınların üzerinde durdukları ciddi bir tartışma başlığı olmamıştır. Çünkü Osmanlı'da özellikle sanayi devrimliyle birlikte ortaya çıkan burjuva sınıfı gelişmemiştir. Dolayısıyla liberalizm şapkasını giydirebileceği bir orta sınıf yoktur (Karakoyunlu, 1995: 109-111). Nihayetinde böyle bir itici güçten yoksun konumdadır. Belki tam da bu yüzden bir çeşit “Aydınlanmacı mutlakiyet” biçimini almıştır. Zira Aydınlanma için elindeki tek güç devlet ve onun kurumlarıdır. Dolayısıyla düşünce evreninde bireyden çok devlet vardır.

Osmanlı'da Tanzimat'la itibaren ortaya çıkan yeni bir kavram değişimi de “aydın” kimsenin daha çok genç kuşaklar içinden çıkacağı ve devletin onlar tarafından kurtarılacağı beklentisidir. Bu düşünce Osmanlı anlayışının tersinedir zira bu geleneksel toplumda devleti “kurtarması” beklenen kişi tecrübeli, görmüş-geçirmiş kimselerdir. Tanzimatla birlikte ise beklenti, yeniyi ve iyiyi anlayabilecek olan ve daha gelişmiş olarak yetişecek olan yeni kuşaklar üzerindedir. Tarihin akışı içindeki “ileri” fikri, beraberinde bunun gereklerini bilecek ve daha iyi kavrayacak olması beklenen -ki ilerleme Aydınlanma'nın bir ülküsüdür- bir gençlik fikrini yaratmıştır. Bu da yeni bir eğitim anlayışını -Aydınlanmada da görüldüğü üzere- ortaya çıkarmıştır. Bu düşünüş biçimi birçok Tanzimatçı'da görülmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru İbn-i Haldun'un devrevi tarih teorisi yerini topluluklarda terakki anlayışına bırakmıştır (Mardin, 1983: 53). İlerleme düşüncesi Aydınlanma'nın temel dayanaklarından biridir. Aydınlanma kavramının kendisi Batı'dan geldiğine göre bu yeni kültürü şu veya bu nedenle anlamış olanlar yani az sayıda “Batılaşmış aydın”ın dışında kalanlar “aydınlanmamış” olanlardır. Böyle bir sınıflama, toplumun temelini “düşünce”de gördüğü ölçüde, idealist bir anlayışı yansıtmaktadır (Belge, 1983: 124). Batı'da Aydınlanma döneminin ürünü olduğu görülen entelektüel, aydınlanan bir insandır. Osmanlı'da Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkmaya başlayan tür ise aydınlatandır. Yani Batı'da oluşan bilgileri bir ayna gibi topluma yansıtmayı görevini kendisine yüklemiş olmaktadır (Kılıçbay, 2003: 216).

Tanzimat Dönemi entelektüeli, medeniyet adını verdiği ve devamlı hareket halinde olan evrensel dünya düzeninde yer almak istemiştir. Bu yüzden medeniyet belli bir gelişim safhası olmanın ötesinde ulaşılması gereken bir ideal haline gelmiştir. Bu entelektüellere göre medeniyete ulaşma yolu ise bilimle ve eğitimle olacaktır (Burçak, 2006: 54). Tanzimat'ı başlatanlar, üç alanda laik olarak tanımlanabilecek girişimlerde bulunmuşlardır. Tanzimatla birlikte, giderek “muaalim”in yönettiği bir eğitim yaratılmıştır (Mardin, 1983: 50) ki İkinci Meşrutiyet'i hazırlayan temel kurumlardan biri de bu laik mektepler olacaktır. Meşrutiyet öncesinde Fransız Devrimi'nin ideolojisi, temel fikirleriyle birlikte aydınlar arasında yayılmıştır, tüm bunlar da Fransızca dil bilgisini gerektirmiştir. Aydınlar, bu mekteplerde Fransızca da öğrenmişlerdir. Yani, batıdaki Aydınlanma'nın transferinin iki temel kaynağından birincisi basın ise, ikincisi de idadilerdir (İnalçık, 2008: 205). Diğer alanlar ise şeriat dışı ilkelere göre örgütlenen sivil mahkemelerin artması ve bilgi kaynağı için Aydınlanma ile gelişen Avrupa değerlerine bakılmaya başlanmasıdır (Mardin, 1983: 50). Dini Müslüman, konuştuğu dil Türkçe olan Osmanlı ricali arasında, tarihin seyrini etkileyecek kişilerin içinde, varlık, tanrı, toplum, siyaset, devlet, adalet konularını irdeyen ve eski nizam-ı alemi, bunların birtakım kabullerini ve kurumlarını yanlış ve eksik bulan; bunların yerlerine, kendilerini savaşlarda yenmeye başlayan Avrupalılarınkine benzer bir “yeni nizam-ı alem” oluşturma düşüncesine yönelik kimseler çıkmaya başlamıştır. Bu nizamın uygulamaya geçmesi de ilk olarak askeri reformlarla başlamıştır. Ne var ki, Avrupalılar gibi “hesap ve hendese” bilen, Avrupa’da olup bitenleri anlayabilen subay ve devlet görevlisi yetiştirme, yeni okulların, Hendeshane, Riyaziye Mektebi, İstihkam Mektebi, Numune-i Terakki mektebi, Mühendishane-i Bahr ve Berr-i Hümayunlar, Tercüme Odası, Tıbbiye ve Mülkiyelerin kurulmasını gerektirmiştir. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Türk ve/veya Müslüman ailelerde doğmuş olup da bu okullarda; Arapça ve Kuran yanında, Fransızca, geometri, cebir, alan trigonometrisi, konik matematiği, diferansiyel ve integral kalkulus, fizik (mekanik, balistik), astronomi, coğrafya vb. öğrenen yeni bir Osmanlı insanı belirmiştir. Bu yüzyılın sonlarından itibaren bütün Avrupa başkentlerinde sürekli büyükelçiliklerin açılması, Avrupa’yı ve Avrupa dillerini bilen Türkçe konuşan Müslüman Osmanlıların sayısını ve bunların Osmanlı siyaseti ve İstanbul kültürü üzerindeki etkilerini birikimli bir şekilde arttırmaya başlamıştır (Tezel, 1995: 140).

19. yüzyıl Osmanlı toplumu gibi Batılılaşma süreci içindeki toplumlar, Batı’dan gelen kavramları, aslında onların sahip oldukları muhtevadan kısmen farklı bir biçimde anlamışlardır. (Bu bilinçli bir eylemden çok muhtemelen aynı düşünüş biçimine ve pratiğine sahip olmamaktan kaynaklanmaktadır) (Kılıçbay, 1983: 56). Batı aydını devlet dışında oluşmuştur; Tanzimatla beliren Osmanlı aydını ise devletin içinde yer almış, hatta daha ileri olarak devlet tarafından oluşturulmuş ve devletin içinde rol almıştır. Örneğin merkezi idareye karşı yazı yoluyla muhalefet etmeye çalışan Namık Kemal, basın ve yayım üzerine sıkı kısıtlamalar getirilmesine sebep olan bir yazısı nedeniyle “terfi” ettirilerek, vali muavinliği için Erzurum’a tayin edilmiştir (Kılıçbay, 2003: 224). Bu, diğer Batılılaşma çabası içindeki toplum aydınlarında da görülen bir durumdur, örneğin bunun bir benzeri Rusya’da görülmüştür. 18. yüzyılın pek çok Rus yazarı birer soylu olarak devlet memuru olmuştur

(Figes, 2021: 72). Dolayısıyla aydının taşıdığı muhtevanın da batıdaki aydından farklı bir şekilde geliştiği görülmektedir. Zira batıda Aydınlanma Dönemi'nin entelektüeli her şeyden önce aydınlanan bir insandır (Kılıçbay, 1983:56). Bu profilde akıl yoluyla ulaşılan evrensel bilgiler kamuoyuyla paylaşılmaktadır. Tanzimatla birlikte gelişmeye başlayan Osmanlı ve dolayısıyla Türk aydını batıdan edindiği bilgileri kendi toplumuna yansıtmaya çalışan bir “öğretmen” konumundayken batı entelektüeli daimî bir “öğrenci” hüviyetindedir (Kılıçbay, 1983: 56).

Tanzimat'la beliren Osmanlı aydınının, Batı entelektüelinden oldukça farklı koşullar içinde ortaya çıkmış olduğu söylenilebilir. Osmanlı'nın kendine has yapısı yanında, Sanayi Devrimi'nin yaşanmaması ve burjuva gibi bir sınıfın zuhur etmemiş olması, laik aydın bir kitlenin ortaya çıkmayışının temel nedenlerinden biridir. Bu durumda Osmanlı aydınını üreten, gelişen Batı'dan (özellikle askeri alanda başlayan ve eğitimle devam eden) geri kalmamak için ortaya çıkan Batılılaşma hareketidir (Kılıçbay, 1983: 56-57). Ortaylı'ya göre Osmanlı Batılılaşması Batı'yı hayranlık duyularak yapılan bir tercihin değil, bir mecburiyetin sonucudur. Oldukça muhafazakâr olduğu görülen Cevdet Paşa'nın, imparatorluğun strüktürünün Batılılaşması'nda en önemli çabayı verenlerden biri olması dikkat çekici bir olgu olarak gözükmemektedir. Nihayetinde Batılılaşma, dış zorlamalardan çok, bir iç kararın (mecburi) sonucu olduğu söylenilebilir (Ortaylı, 1983: 137).

Keyder'e göre devletin getirdiği modernleşme yalnızca yönetim yapısına, yeni açılan okullara ve ordunun rasyonelize edilmesine ilişkin düzenlemelerden ibaret değildir. Aynı zamanda yurttaşlık haklarına yönelik birtakım yenilikler de gündeme gelmiştir. Bu haklar genel olarak, mülkiyet hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü, kanun önünde eşitlik, adil yargılama, bireyin devlet tarafından dokunulamaz özgürlükleri ve hakları, devletten kaynaklanan uygulamaları sorgulayabilme vb. haklardır. Bu, tebaa ya da kul olarak değil de özgür ve özerk, bilinci ve iradesi olan bireye “geçiş” ilk adımı ifade etmektedir (Keyder, 1995: 151-152).

Meriç'e göre Tanzimat'la birlikte tarih sahnesine yeni bir sınıf olarak entelijansiya (aydın topluluğu) ortaya çıkmıştır (Meriç, 1999: 286). 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geleneksel devlet tarzından modern merkeziyetçi devlet tarzına geçiş sürecini yaşamıştır. Bu merkeziyetçi reformları yürütenler de imparatorluk tarihinin “aydın mutlakiyetçileriydiler.” Bu gelişmeler orduda ve idarenin diğer birimlerinde yaygın bir biçimde görülmeye başlamıştır. Nihayet, hukuki mevzuat da yeniden düzenlenmiştir. Tanzimat bürokratları hukuk alanındaki reformları ihtiyaçlara göre pragmatik bir yaklaşımla yürütmüşlerdir. Hukuki mevzuatın düzenlenmeye başlamasıyla birlikte laik gelişmeler de başlayacaktır (Ortaylı, 2019: 128). Tanzimat sonrasının düşünürleri toplumun temel gücünün bilim olması gerektiği kanaatine varmıştır. Fransız Aydınlanması'nda görüldüğü gibi aklın ön plana geçirilmesi arzusu, toplumun bilimsel temellere dayandırılması isteği ve yönetimin de benzer şekilde biçimlenmesi düşüncesinin mevcut olduğu görülmektedir (Hanioğlu, 2007: 303-304). Bu anlamda Fransa'nın merkeziyetçiliğinin Osmanlı reformlarına uygun olduğu söylenilebilmektedir (Ortaylı, 2019: 145). II. Mahmud döneminde temelleri atılmaya başlayan

modern merkezîyetçi idare sisteminin kuruluşu Tanzimat Dönemi'nde güçlenerek devam etmiştir. Bu dönem ayrıca devletin, kısmen de olsa bir "hukuk devleti" statüsü kazanmaya başladığının görülmeye başladığı bir dönemdir (Ortaylı, 2019: 128). Tanzimat bürokratları Osmanlı'nın bir anlamıyla hürriyet neferleri olma amacını taşımışlardır. Ancak Batı'daki görevleri ve aldıkları eğitim sırasında batı kültürünü sadece dil bilgisi ve edebi akımlar olarak değerlendirmiş, ekonominin yerini ve önemini tam olarak kavrayamamışlardır. Meşrutî idarelerde en önemli unsurlar arasında hukukî yapının liberalliği ve demokratlığı kadar ekonomik anlamdaki bir sınıf hareketliliği payını görememişlerdir (Karakoyunlu, 1995: 109). Tüm bunlara rağmen Tanzimat reformları yeni bir bakış açısı geliştirerek, Osmanlı aydınlarını yeni bir dünya görüşüne ve yönetim anlayışına sevk etmeye başlamıştır (Ortaylı, 2019: 269). Mustafa Reşid Paşa'nın önderliğinde aydın mutlakîyetçiliğiyle başlayan bu dönem, Midhat Paşa'nın anayasacılığı ile noktalanmıştır (Ortaylı, 2019: 268).

Tanzimat aydını, saray, Bâb-ı Ali ve kendi seviyelerindeki okur yazardan öteye olan yığınla henüz diyalog kuramamıştır (Ülgener, 1983: 73). Ancak 19. yüzyılda mutlak monarşileri dönüştüren anayasal faaliyetlerin, böyle dar gruplar tarafından başlatılması -pek çok ülkede benzer bir şekilde görüldüğü üzere- sadece Osmanlı'ya özgü değildir. Örneğin Doğu Avrupa ülkelerinde 19. yüzyılın devrim hareketleri, belli seçkinler arasında başlamış ve birçok kez de onların öncülüğünde hayata geçmiştir (Ortaylı, 2019: 279).

Tanzimat'ın çeşitli kazanımları arasında en önemlilerinden biri de haklara ilişkin olandır. Zira Osmanlı Devleti dini temelli esaslara dayanan bir sisteme göre şekillenmiştir. Bunların kaynağı da şeriat veya buna uygun örf olmuştur. Bununla birlikte Gülhane Hatt-ı Humayun'u bu sisteme son vermiş değildir, fakat Batı'da uygulanmakta olan (Aydınlanma dönemiyle birlikte ortaya çıkan) laik hak ilkelerini de ülke sınırlarına sokmayı başarmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde şer'i haklar sisteminin yanında Batılı Aydınlanmacı laik haklar sistemi de uygulanmaya başlamıştır. Bu iki sistem özleri itibarıyla pek uyuşabilir nitelikte değildir, zira biri dogmatik, durağan ve kapalı; diğeri ise çağdaş, evrensel ve değişebilir niteliktedir. Aslında Osmanlı münevverleri bunu denemiştir. Ancak biri meşruiyetini uhrevî ve -bu yüzden- değişmez bilgiden alırken diğeri insan aklıyla ulaşılmış (değişebilen) gerçeklikten almaktadır. Bu nedenle de kaçınılmaz olarak biri diğeri tasfiye etmek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda, Tanzimatçıların kafalarında henüz böyle bir fikir olmamasına rağmen, Cumhuriyet dönemindeki reformlara altyapı sağlamışlardır (Kılıçbay, 1983b: 150). Evrensel yazılı hukuk kurallarının çeşitli alanlarda uygulanmaya ve laik yargının oluşmaya, bunun yanında Batı tipi Aydınlanmacı müspet eğitim kurumlarının yayılmaya başlaması, ulemanın karşı/geleneksel düzen safında toplanması sonucunu doğurmuştur (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2007: 11). Tanzimat'la birlikte eğitimdeki gelişmelerden (yeni ve aydınlanmış batılı okullar) yargı usulüne pek çok yenilik gelmiştir. Nizami mahkemelerin kurulmaya başlanıp, yargı alanının zamanla şer'i mahkemeler aleyhine genişlemesi süreci Tanzimat'tan sonra yaşanan bir hadisedir (Ortaylı, 2007: 165). Bunun yanında şiir dışında hemen hiçbir alanda edebî geçmişi olmayan Osmanlı toplumu bu dönemde roman, tiyatro gibi Batılı edebî türlerle tanışmaya başlamıştır. Müzik, resim ve bale gibi

sanat kolları da topluma girmeye başlamıştır. Dilde Türkçe kaynağına dönülme çabaları yine ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır. Tüm bunlara rağmen Tanzimat bir Rönesans da değildir (Kılıçbay, 1983b: 151). Dolayısıyla Tanzimat'ın gerek hukuk gerek eğitim alanında getirdiği yeniliklerle birlikte Osmanlı'da düalist bir yapı oluşmaya başladığı söylenilebilir. Cumhuriyet ise bu düalizme en azından legal açıdan bir son verecektir.

Nihayetinde 19. yüzyıl Tanzimat aydınları, genel olarak “devlet görevlisi aydın” hüviyetiyle birlikte Batı'dakinin aksine otoriteyle mücadele içinde ortaya çıkmamışlardır. Daha çok, bir misyon üstlenmiş gibidirler. Zira Osmanlı aydınları devlet eliyle eğitilmiş ve görevlendirilmişlerdir. Ancak edindikleri bilgiler neticesinde, zamanla yöneticilerle aralarında mesafe oluşacaktır. Bu önemlidir. Osmanlı devleti ise batılı bilgilerin değerini kabul etmekle birlikte (geri kaldığı için), bir yandan da geleneksel ideolojiyi de sürdürmek istemektedir. Yani bir çeşit geleneksellik ile yeni “birlikteliği” düşünülmüştür. Bunun yanında Batı'dan Aydınlanma ile edinilmiş fikirlerle Osmanlı Devleti'ne bakanların, burada uygun görülmeyen pek çok işleyiş görmeleri doğaldır. Varılmak istenen hedefin (Batı'dan geri kalmama) ortak olmasıyla birlikte bu hedefe varmak için izlenecek politika ve yollar konusunda aydınlar Osmanlı devlet yönetimiyle anlaşmazlığa düşmeye başlayacaklardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve ikinci meşrutiyete kadar süregelen Jön Türk hareketleri bunun çeşitli sonuçlarındandır (Belge, 1983: 124). Tanzimatçı devlet adamlarının ilk kuşağının pragmatik reformculuğu, bir kuşak sonra siyasal ideolojiye, programlı bir siyasal muhalefete dönüşecektir (Ortaylı, 2019: 268). Tanzimat, Türk tarihinde bir devrim hareketi değildir. Ancak devrim hazırlayıcı sonuçlar doğurmuş olan bir harekettir (Ortaylı, 2019: 267). Nihayetinde Osmanlı aydınının ve dolayısıyla Türk aydınının Tanzimat'la birlikte doğmaya başladığı söylenilebilir (Kılıçbay, 1983: 55).

2.1.2. Osmanlı Aydınları, Fikirleri ve Felsefeleri

Osmanlı'da düşünce ile uğraşanlara alim veyahut arif denilmiştir. Entelektüel kavramı ise Avrupa menşeli bir kelimedir. Tanzimat'tan sonra entelektüel kelimesine Türkçe karşılık aranmış ve ilk etapta “efkaarı münevvere eshabı” kullanılmış, zamanla bu daha da sadeleştirilerek “münevver” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet ve alfabe devrimiyle birlikte münevver kelimesi pek kullanılmamış (Meriç, 1983: 133), onun yerine İngilizce “The enlightenment”, Fransızca “L'age des lumieres” vb. kelimelerin karşılığı olan “Aydınlanma” kavramının kökü olan “aydın” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı aydınlarını incelemek, Aydınlanma felsefesinin ve batıdaki aydının, Osmanlı'ya hangi biçimde girdiğini -veya girmediğini- anlamlandırmak adına önemlidir.

Osmanlı ve Türkiye tarihinde aydının ilk örnekleri, birtakım gelişmelerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Zira öncesinde, Osmanlı devlet yapısının içinde (Meriç, 1983: 133), Orta Çağ Avrupası'na

benzer kurumlar mevcuttur. Bu dönemde bilgi ve ideoloji “ulema” adı verilen ve otoritesini dini bilgiden alan sınıfın tekelinde olmuştur. Avrupa’da modern tarihi başlatan koşulların, Osmanlı dinamiklerinde oluşmadığı için, bilginin ve bilgiyi üreten kimselerin laikleşme süreci ancak Batılılaşmayla birlikte 19. yüzyılda başlayabilmiştir. Bu dönemdeki aydınlar ise Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki ilişkilerin doğrudan bir sonucudur. Zira Osmanlı Devleti Sanayi Devrimi’ni ıskaladığı ve bir tarım devleti olarak kaldığı için iktisadi bakımdan Avrupa kadar gelişemediğinden, zamanla zayıflığa düşmüş ve askeri üstünlüğü de yitirmiştir. Sürekli yenilgiler ve toprak kayıpları yaşamaya başlamıştır. Dolayısıyla aynı teknik üstünlüğe sahip olabilmek için Avrupa’nın gelişimini öğrenmesi gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştır. Böylece devlet, zaruri olarak gördüğü bilgileri elde edebilmek ve bu bilgilere sahip olacak insanları yetiştirmek üzere, Avrupa’dan uzman getirmek, eğitim almak için Avrupa’ya insan göndermek ve zamanla yurt içinde bu yeni bilgilerle insan yetiştirmek üzere eğitim kurumları açmak gibi tedbirler almaya başlamıştır (Belge, 1983: 123-124). Müreffeh Avrupa ekonomisi ve gelişmiş batı kültürünün etkinliği Osmanlı aydınlarının zihinlerinde farklı bir etki yaratmış ve Avrupa’ya karşı derin bir hayranlığa dönüşmüştür (Karakoyunlu, 1995: 104). Batılılaşma, İmparatorluğun reform çağında gittikçe başat bir akım olmuştur. Bunun yanında Osmanlı aydını Batılılaşmayı savunsa da Batı’ya karşı kuşkucu ve ihtiyatlı da olmuştur. Ancak daha sonra Jön Türkler arasında ilginç bir konumu olan Abdullah Cevdet’in radikal Batıcılığı ve laikliği bir anlamda Osmanlı toplumundaki ihtiyatlı Batılılaşmaya karşı bir tepki niteliğinde ortaya çıkmıştır (Ortaylı 1983: 137-138).

Osmanlı asker-sivil aydını Tanzimat’tan bu yana devam eden ıslahat çabalarının etkisiyle Batı’da yayılan liberal düşünce ve teorileri yakından tanımaya başlamıştır. Bundan dolayı imparatorluktaki meşrutiyete yönelik hareketin öncülüğünü yapma görevini aydınlar üstlenmiştir (Çavdar, 1991: 10). Aydın geleneğinin oluşumunda hürriyet mücadelesinin yeri oldukça önemlidir. Bu mücadelede askeri kadro ile sivil kadro arasında önemli farklılıklar görülmektedir. İkinci Meşrutiyet’e gidişin hazırlıklarında bilgi ve deney birikimini askeri okullarda kazananlardan daha önemli ve öncelikli olanlar, sivil kadronun yetiştirdiği aydınlardır. Servet-i Fünun etrafında ün kazanan yazarların yanı sıra, Mülkiye’de, Hukuk’ta, Tıbbiye’de okumuş meslek sahibi Osmanlı entelektüelleri, Aydınlanma’ya önemli katkılarda bulunmuşlardır. Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Şuayip, Cenap Şahabettin, Mehmet Cavid, Bedii Nuri, Rıza Tevfik, Asaf Nef’i, Dr. Faik Nüzhet, Ziya Gökalp, bu hareketin önde gelen isimlerindendir. Bunların büyük bölümü Edebiyat-ı Cedide mensubu olanlar, Türk ve Batı Edebiyatı üzerinde eserler vermekle yetinmeyen, siyaset, felsefe, yönetim, hukuk, eğitim vb. alanlarda da geniş bilgileri olan çok boyutlu bir kadro konumunda olmuşlardır. Askeri eğitimden gelenler de sadece kurmaylık stratejileri ile yetinmemiş, geniş bilgi ve deney sahibi olmuş entelektüellerdir. Türkiye’de felsefi düşüncenin ilk adımlarını atanlar harp okullarında yetişmişlerdir. Bunlardan Vidinli Tevfik Paşa en önemli isimlerden biridir. Zira Paris ateşemiliterliği sırasında matematik eğitimi almış ve dönüşünde önemli matematik buluşları içeren bir “linear algebra” kitabını yazmıştır. Kendisini izleyen Salih Zeki, İbrahim Ethem ve Baha Tevfik felsefi akımların öncüleri olarak önemli katkılarda bulunmuşlardır. Jön Türk

hareketinin önde gelen isimlerinden, Abdullah Cevdet ve Filozof Rıza Tevfik gibi isimler de bu katkıları sağlayanlar arasında yer almaktadır. Bu anlamda Abdullah Cevdet'in "İçtiha Kütüphanesi", Baha Tevfik'in ahlak tarifi, Rıza Tevfik'in felsefi değerlendirmeleri oldukça değerlidir (Karakoyunlu, 1995: 113-114). "Ansiklopedizm" in hâkim olduğu ve devlet adamlarınca yürütüldüğü diğer bir alan, 1861 yılında kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk özel bilimi olan bu kurul, tarih, iktisat, jeoloji, Yunan Felsefesi gibi Aydınlanma'nın bilimsel gelişmelerini takip etmeye çalışmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise gazete, kitap, roman vb. kitle iletişim araçlarının yayılmasıyla birlikte aydının niteliği "ansiklopedist aydınlar"dan "kritik aydınlar"a doğru değişmeye başlamıştır (Mardin, 1983: 48-49).

19. yüzyıl, Osmanlı entelijansiyanının yavaş bir şekilde olsa da Osmanlı "udeba" (literati) kozasından çıkması sürecidir. Entelijansiyanın üyesi olan Midhat ve Kemal'in tutumu burada birbirine yaklaşılmaktadır. Eğer, "sosyal ilişkilerin üzerine çıkmak" entelijansiyanın en bariz özelliği ise, o zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda entelijansiya epey geç ortaya çıkmıştır. Bu grup, 19. yüzyıla kadar hükümet mekanizmasının bir parçası olarak kalmıştır. Geçimini gazetecilikten sağlayan bir grubun özerklik tavırları almaya başlamasının ilk işareti Yeni Osmanlılar'ın başkaldırmasıdır. Hareketlendiricileri birleştiren ve Ahmed Midhat'ı Namık Kemal'e bağlayan, entelijansiyanın bu yarı-özerk niteliğidir. Bundan sonra bu özerklik oldukça yavaş gelişecektir, çünkü entelijansiyanın büyük bir kısmı 20. yüzyılın başlarında bile, hükümet memurluğuna dayanmaktadır, fakat bu süreç içinde gazetecilerin özerkliği oldukça erken şekillenmiştir. Ahmed Midhat ve Namık Kemal gibi farklı görüşleri olan aydınların, bir müddet için de olsa aynı davayı desteklediklerini düşünmelerine neden olan, entelijansiyadaki bu ortak üyelik niteliğidir (Mardin, 1991b: 64). Ortaylı'ya göre 19. yüzyıl Osmanlı düşünürü inkılapçıdır, daha hür ve demokrat bir sistem talep etmektedir; toplumsal hayat, eğitim ve yönetim konularında daha katılımcı, özgürlükçü hedefleri bulunmaktadır. Batı'dan etkilenmişlerdir ancak ne denli batılı ya da "batıcı"dır bu tartışmalı bir durumdur. Bazı kaynaklardaki tasnife göre Genç Osmanlılar "modernist İslamcılar" arasında yer almaktadır. Zira Batı toplumlarının Aydınlanma sonrası geliştirdiği temel kurumlarına, İslami yeni bir yorum getirerek, Osmanlı toplumuna yerleştirmek amacını gütmüşlerdir. Örneğin meşrutiyet İslamidir, çünkü meşveret usulü bunu gerektirir -dinde yeri var söylemi- vb. Namık Kemal'in özgürlükçülüğü ulusçu bir esasa dayanmamaktadır ayrıca laik nitelik de taşımamaktadır. Latin harflerine karşıdır, medeni kanundan bahsetmemiştir. Ama ondan çok daha fazla İslamcı olan ve parlamentoyu bile yeterince gerçek temsili bir organ olarak dahi görmeyecek fikirleri olan Ali Suavi, birçok yönleriyle Meşrutiyet reformlarının bile ötesinde (daha öz bir Türkçe, tekil evlilik, hatta ulusçuluk) fikirlere sahiptir (Ortaylı, 1983: 137). Osmanlı münevveri tüm bu gelişmelerle birlikte, ortaya çıktığı andan itibaren devletin içinde olmuş, Batılılaşma'yı hararetle savunmuş, Batılılaşma'nın Osmanlı konteksti içinde, seküler düşünceden uzak, İslam'ı yeni liberal değerlerle bir arada düşünen muhafazakâr mahiyette olmuştur (Kılıçbay, 1983: 57). Batı ile Osmanlı arasındaki diğer bir önemli fark da Batılı entelektüelin ekseriyetle devletin dışında konumlanmasına rağmen Osmanlı münevverinin bürokrasi içinde yer alması olmuştur. Batı entelektüeli birey olarak ortaya çıktığı için onun temel odak noktası,

temel hak ve özgürlükler, bireysel haklar yönünde gelişmiştir. Buna karşılık Osmanlı aydını oluşumunun mahiyeti gereği daha kolektivist bir çerçevede düşünülmektedir. Düşünüş tarzının temel farklarından en önemlilerinden birinin de bu olduğu söylenilebilir (Kılıçbay, 1983: 58-59). Bu anlamda Kant'ın Aydınlanma felsefesini, Osmanlı aydını hiçbir zaman gereğince anlamış görünmemektedir (Ortaylı, 1983: 136).

Cemil Meriç'e göre entelektüel faaliyet iki biçimde olabilmektedir, birincisi mevcut bilgilerin tekrarlanması (örneğin çeviri ya da yorumlama) ikincisi ise mevcut bilgilerin ötesine geçerek aşılması, yeni bilgiler yaratılmasıdır. Örneğin Osmanlı'da ulema sınıfı tekrarlayıcı pozisyonadadır (kuran, hadis ve daha önceki imamların tekrarlayıcısı), bunun yanında Tanzimat'tan sonraki aydınlar da Batıdaki entelektüellerin eserlerinin tekrarlayıcısı konumundadırlar (Meriç, 1983: 133). Batı aydınının temel fonksiyonu akıl yoluyla düşünce ve çözüm üretmek olmuştur. Bu bağlamda batılı aydın, mensup olduğu ideolojinin çerçevesi içinde davranmıştır. Osmanlı aydını ise pek düşünce üretmemiş, genellikle bunları Batı'dan anladığı bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Bu nedenle Batı aydını daha çok öğrenmeye yönelik iken Osmanlı münevveri öğretmeye yönelik nitelikte ortaya çıkmıştır (Kılıçbay, 2003: 224). Osmanlı entelektüelleri, Batıdaki gelişmelerin ekonomik karakterini tam kavrayamamış, Batı'nın zengin ve iyi yetişmiş burjuvazisinin ekonomik hayata hâkim olan etkinliğini fark edememişlerdir. Devletin arzusu ile başlatılan Batılılaşma hareketleri Osmanlı aydınları tarafından farklı seviyelerdeki bakış açılarıyla benimsenmiş ve bu yoldan topluma aktarılmaya çalışılmıştır. Toplum, medenileşme yöntemlerini kendisine tepeden inme bir şekilde aktaran sistemi tam kavrayamamıştır; çünkü kavrayacak tecrübede değildir. Tanzimat aydınları, Divan-ı Hümayun'u ikame edecek olan bir "Bab-ı ali" oluşturmak istemişlerdir. Böylece kısmen de olsa teokratik yönetimi temsil eden Divan-ı Hümayun'a karşı, yasaların egemenliğini görev sayan bir yeni yönetim otoritesi yaratmayı amaçlamışlardır. Hükümet istikametinde haber oluşturarak yorumlayan Takvim-i Vekayi'ye karşılık, Tasvir-i Efkar gazetesinde Şinasi'nin; Basiret gazetesinde Ali ve Hayreddin Beylerin; İbret'te de Namık Kemal'in toplumun çıkarlarını gündeme getirmeye çalışan yazıları, önemli ve cesurca bir girişimin aydınca ilk örnekleri arasında gösterilebilir (Karakoyunlu, 1995: 104-105). 1860'lı yıllarda başlayan bu hareketin öncülerinden olan Ziya Paşa, Şinasi ve Namık Kemal'le birlikte aslında Yeni Osmanlı hareketi edebi bir hareket olarak doğmuştur (Yıldız, 1995: 365).

Genç Osmanlılar mevcut düzeni beğenmemekteydiler, bu nedenle de Batı'nın ilerici çevreleriyle temas kurmaları tabii olmuştur (Meriç, 1999: 139). "Usul-i meşveret"i bir başka ismiyle parlamentarizmi ve meşrutî monarşiyi savunan bu aydınlar, anayasa fikrinin oluşmasında ve yayılmasında önemli katkılar sunmuşlardır (Ortaylı, 2019: 277). Bu aydınlar Rousseau'yu, Montesquieu'yu ve diğer Aydınlanma dönemi düşünürlerinin eserlerini okumuşlardır (Meriç, 1999: 139).

İlk kuşak Osmanlı aydınının, ikinci Meşrutiyeti gerçekleştiren Jön Türk'lerden daha gelenekçi düşünce yapısına sahip olduğu görülmektedir (Ortaylı, 2019: 278). Lewis'e göre Genç Osmanlılar'ın fikirleri açık bir biçimde türetilmiş fikirlerdir ve kaynaklarını tespit etmek kolaydır. Kuramsal altyapısını Montesquieu'nun hukuk felsefesi, Rousseau'nun siyaseti, Smith ve Ricardo'nun iktisadından almıştır (Lewis, 2017: 235). Fransız Devrimi'nden esinlenmiş olan Yeni Osmanlılar'a ve özellikle Namık Kemal'e göre Avrupa'da zenginiği ve mutluluğu sağlayan şeyler, özgürlük, eşitlik ve fendir. Bu durumda Osmanlı toplumu için gerekli çözüm de özgürlüğü ve eşitliği getirecek olan "anayasa" ile, bilim ve tekniği getirecek olan "maarif" olmaktadır (Moran, 1998: 9).

Ziya Paşa ve Namık Kemal'in önderliğinde, "Yeni Osmanlılar" diye adlandırılan grubun önde gelen üyelerinin hepsi, kendi fikirlerini ifade etmek adına en uygun araç olarak kabul ettikleri basit, açık ve nüfuz edici bir Türkçe'yle yazmışlardır (Mardin, 1991b: 171). Yeni Osmanlılar halka seslerini duyurabilmek için gazete ve edebiyat yollarına -doğal olarak- başvurmuşlardır. Namık Kemal, milletin maarifçe her mahallesinde bir darülfünûn (üniversite) bulunacak, her sokağında bir allâme (bilgin) yetişecek mertebelerden pek ba'id (uzak) olduğu için, gazeteden, hikâyeden istifade ihtiyacından müstağni (gereksinimi duymayan) pek çok ve belki pek az adam mevcut olduğuna kolaylıkla ihtimal verilemeyeceğini söylemiştir. Her şeyden önce halkı eğitmek ve bunun için de dili sadeleştirmek gereğini duyan Şinasi ise 1862'de çıkarmaya başladığı Tasvir-i Efkâr ile hem gazeteyi bir okul olarak kullanma yolunu açmış hem de yeni bir edebiyat anlayışını ortaya atarken, edebiyatın da halkı eğitmek amacı ile kullanılması gerektiği düşüncesini savunmuştur. Yeni Osmanlı aydınları bu yolu sürdürmüşlerdir (Moran, 1988: 10). Yeni Osmanlılar düşüncelerini gazete, roman gibi çeşitli araçlarla duyurmaya çalışmışlardır. Örneğin 1862'de Şinasi tarafından yayınlanan "Tasvir-i Efkâr" gazetesinde "ulus", "vatan", "özgürlük" sözcüklerini kullanarak kamuoyuna mal ettirmeye çalışan bir başka aydın, Namık Kemal de yazmıştır. Böylece basın, ülkenin düşün yaşamında önemli bir rol oynama ve bir kamuoyu oluşturma ekseninde önemli bir yer almıştır. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi ve diğer aydınlar 19. yüzyılın ortalarında basın ve yayım yoluyla topluma ulaşmaya gayret göstermişlerdir (Çavdar, 1991: 12).

Faaliyetlerini Paris'te sürdürmek durumunda kalan Yeni Osmanlılar, Meşrutiyete yönelik eylemleri kapsamında Namık Kemal'in önderliğinde 1868 yılında Hürriyet gazetesini çıkarmışlardır. Bu gazetede ki hemen hemen bütün yazıları Namık Kemal ve Ziya Bey yazmıştır. Gazete çeşitli yollardan ülkeye sokulmuştur. 1870 sonunda çıkartılan bir aflu, Yeni Osmanlılar'ın hemen hepsi ülkeye geri dönmüşlerdir. Yurda dönüşlerinde Hugo, Montesquieu, Lamartin, Condorcet, Voltaire, Moliere ve Rousseau vb. gibi Aydınlanma düşünürlerinin eserlerini Türkçe'ye çevirmişlerdir (Çavdar, 1991: 14). 19. yüzyılın ikinci yarısında bu fikirler Osmanlı İmparatorluğu'na girdiği zaman, reformcu aydınlar meşrutiyet rejiminin kurulmasını talep etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Yeni Osmanlılar 1860'lı yılların ortalarında, Montesquieu ve Rousseau gibi Fransız düşünürlerinin fikirlerinin ışığında, anayasal ve parlamenter yönetim düşüncesine zemin oluşturan Fransız Devrimi'nin ilhamıyla ortaya çıkmıştır (Ahmad, 2021: 3-4).

Sultan Abdülaziz döneminin Yeni Osmanlıları, II. Abdulhamid döneminin Genç Türkler diye tanımlanan muhalif kuşağının aksine, örgütlenme ve siyasal faaliyet alanında mahirliğe, hatta belli ilkelere ulaşabilmiş bir grup değildir. Grubun içerisinde belli bir ideolojiden çok ideolojiler bulunmaktadır. Kısacası Yeni Osmanlılar siyasal programlarında net çizgileri olan ve politik faaliyetlerinde uyum sağlamış aydınlar değillerdir. Ancak aydındırlar ve muhalefetleri, başta bulunun yöneticiden çok, mevcut siyasi rejime ve ülkenin yanlış durumuna karşıdırlar. Yani, Yeni Osmanlılar artık toplumsal bir bilinç sahibi olan ve gelişmelere özgürce bakmaya başlayan Osmanlı aydınlarıdır (Ortaylı, 2019: 276). Bunlalar birlikte, Yeni Osmanlıların konumunu salt parlamentarizm mücadelesi olarak sınırlandırmamak gerekmektedir. Bu aydınlar, gazetecilikten edebiyata, eğitime, ekonomiye, tarihe kadar her alana el atmış, en azından 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun dikkatini bu konulara çekmeyi başarmışlardır. Osmanlı'daki kurumların değişmesi gerektiğini ve bunların Avrupa medeniyeti karşısındaki konumunu tartışmışlardır. Muhafazakâr düşünceliler bile mevcut Osmanlı toplumsal kurumlarını gözden geçirerek eleştirmişlerdir (Ortaylı, 2019). En önemli etkileri siyasi bir muhalefetten çok (doğrudan değil belki ama dolaylı olarak) roman gibi modern edebiyat türü konusunda önemli mesafe kat ederek “edebiyat” etrafında toplanacak bir nesil yaratmış olmalarıdır (Mardin, 1983: 53-54).

Yeni Osmanlı aydınları bir yandan anayasal meşruti monarşiyi diğer yandan da şeriatı savunmuşlardır (Mardin, 1983: 50). Dolayısıyla bir laikleşmeden çok dönemin Aydınlanma ve liberal fikirlerini İslami değerlerde meşruiyet arayarak açıklama çabası mevcuttur.

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı düşünce hayatının en önde gelen üç kişisi, laik ve ulusçu düşüncede olan Şinasi, modernleşmeci ve İslamcı Namık Kemal ve İslamcılıkla (“hakiki İslamcılık”), laiklik, Osmanlıcılıkla Türkçülük arasında gidip gelen Ali Suavi'dir (Ortaylı, 2019: 268). İbrahim Şinasi, memur olduğu halde, zamanla bu memur özelliğini arka plana itebilen, aydının kritik özelliğini keşfedebilmiş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır (Mardin, 1991a: 269). Şinasi'yle birlikte, o güne kadar sadece resmi iletişimden ibaret olan ya da münevverlerin belli kesimleriyle sınırlanmış olan iletişim süreci, Şinasi'nin kendisinin de hitabettiği “millet”e açılmıştır. Böylece tamamen farklı bir dünyaya geçişi gösteren bir akıcılık ve evrensellik kazanılmıştır (Mardin, 1991b: 170).

İbrahim Şinasi, kendi karakter özellikleri içinde “kritik söylem” olarak tanımlanan ögeye ilk, fakat en açık şekilde katılan Osmanlı aydınlarından. Şinasi'nin bu niteliği özellikle Osmanlı gazetecilik tarihinde oynadığı rolde de görülebilmektedir. Çıkardığı Tasvir-i Efkâr, kısa zamanda “kritik” olarak nitelendirilen “söylem”in hâkim olduğu bir gazete olarak gelişmiştir. Örneğin, Batı'da “temsil” olmadan vergi toplanamayacağını anlatması modern zamanda düşünülünce belki basit gibi görülebilir, ancak dile getirdiği zaman düşünüldüğünde oldukça cesaret isteyen bir söylemdir (Mardin, 1991a: 269-271). Şinasi, Mustafa Reşid Paşa'nın dünya görüşünde Aydınlanma devri fikirlerinin (düşünürlerinin) önemli rol oynadığını ifade etmiştir. Yazılarında da bu devlet ve toplum

sisteminin Osmanlı'da şekillenmesini istediği anlaşılmaktadır (Mardin, 1983: 47). Bunun yanında Osmanlı aydınlarına bakıldığında, en fazla Batıcı olanların bile Batı'yı özüyle az kavrayabildiği görülmektedir. Ancak Şinasi birçokları arasında Batı anlayışını iyi sindirmiş bir Osmanlı aydını olarak gözükmektedir (Belge, 1995: 128).

1860'larda Şinasi'nin "ideolojik" ve "prensipiel" olarak adlandırabilecek aydın tutumunun yanında aynı yıllarda ikinci bir akım oldukça farklı bir kültür birikimi yaratmıştır. Bu birikimin "kritik söylem"e daha az önem verdiği ve daha farklı bir Batılılaşma stratejisi izlediği söylenilebilir. Bu ikinci akıma "ansiklopedizm" adı verilebilir. Amacı, "zülfıyar"a dokunmadan Osmanlı İmparatorluğu'na "faydalı" olarak düşündüğü gelişmeleri yansıtmaktır. Bu söylem, daha çok devlet katlarında yükselmiş olan Tanzimat öncülerince devlet adamlıkları ciddiye alınarak yapılan bir katkı durumundadır (Mardin, 1991a: 271). Osmanlı Devleti'nin "ekonomik, politik ve kültürel" ilerlemesine yönelik faaliyetleri içeren siyasal fiillerin dayandığı ve bu fiilleri oluşturan ideolojik koşullar 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Düşünsel gelişmelerin çekirdeği, Tasvir-i Efkâr gazetesinin çevresinde gelişmiştir. Bu gelişimde Şinasi'nin etkisi ve yeri oldukça değerlidir. Şerif Mardin: "Yeni Osmanlılar hareketini pek çok akımlar etkilemiş olsa bile, hareketin fikrî geleneklerinin temeli tek kişi tarafından atılmıştır; yapıtlarıyla Türk aydın sınıfına 19. yüzyıl Avrupa'sının politik ve sosyal fikirlerini tanıtan, şair Şinasi Efendi'dir" demiştir. Şinasi, Tasvir-i Efkâr'ı gazetesinin ilk sayısında yayımlanan yazısında, o güne kadar Osmanlı Devleti'nde açıkça söylenmeyen ulus, özgürlük, kamuoyu gibi kavramları gündeme getirmiştir (Çavdar, 1991: 10-11).

Aydınlanma görüşünü temsil eden Şinasi'ye göre, girilen yeni medeniyette, Avrupa'nın "mucizesi" akıl ve yasadır. Yasa, bu yeni düzenin getirdiği nizamın temelinde yer almaktadır. Bu yeni dünyanın değerlerinin başında adalet, akıl, hak, halk ve hikmet (bilgelik) kavramları gelmektedir. Nasıl İslamiyet kendisinden önceki bir cehalet devrini kapamışsa, bu yeni devir de bir zulüm ve cehalet devrini kapamış, akıl ve adalet devrini açmıştır (Ülken, 1992: 66). Şinasi'nin siyasi fikirleri tedbirli ve taslak halindeki fikirlerdir (Lewis, 2017: 190). O, sadece zulme ve köleliğe hücum etmiştir. Tanzimat'tan önce zulmün ve köleliğin elinde oyuncak olduğumuzu, Reşit Paşa'nın "Kanun"unun ise bizi ondan kurtardığını; zulmün ve köleliğin arkasında, onları besleyen kuvvetin ise fanatizm ve cehalet olduğunu, akıl ve adaletin, yeni toplumsal değerler düzeninde ön planda çıktığını ve bu iki değer birbirlerini tamamladığını söylemiştir. Ona göre adalet aklın emrindedir, akıl adaleti insani gayelere sevk etmektedir. Yeni medeniyet, İslamiyetin temel ilkelerine uygundur, ancak ona yeni muhteva getirmiş ve yeni bir insan siması meydana çıkarmıştır. Akıl çağındaki bu insan rasyonel bir insandır. Bu yeni örnek insan, nefsini yenerek kendini insanlığa adamıştır (Ülken, 1992: 66).

Namık Kemal ise Şinasi'nin etkisi altına girerek onunla birlikte Tasvir-i Efkâr gazetesinde çalışmaya başlamıştır. Kemal'e göre Osmanlı Devleti kendini modernize etmelidir, ancak bunu yaparken Avrupa'yı körlemesine taklit etmemeli, kendi inançlarını, nizamını ve geleneklerini terk

etmemelidir (Lewis, 2017: 195-196). Namık Kemal, Şinasi'nin Tasvir-i Efkar gazetesinde başlattığı ve en önemli niteliklerinden birinin “kritik söylem” olduğu belirtilen tutumunu devam ettirmiştir. Bunun yanında Namık Kemal'in yazılarında, “vatanın kurtulması”, “vatan için faydalı olma” heyecan ve tutkusu da mevcuttur. Söylemlerinde bu duyguyu aktardığı görülmektedir (Mardin, 1983: 49). Bu ateşli söylemler, Namık Kemal'in şair, tiyatro yazarı, gazeteci, edebiyatçı olarak daha çok tanınmış olması, görüş ve iddialarının geniş çevrede yayılmasına yol açmıştır (Karakoyunlu, 1995: 106). Namık Kemal “heyecanlı ideolog”u temsil etmektedir. Bu, Türkiye’de aydınlar tarihi açısından önemli bir ögedir, zira Jön Türkler’e kadar uzanacak bir kök bırakacaktır (Mardin, 1983: 49-50). “Hürriyet ve vatan” denilince akla gelen Namık Kemal, kaleme almış olduğu uzun yazı dizileri, romanları, makaleleri, şiirleri, tiyatro oyunlarında Müslüman Türk okuruna Fransız Devrimi’nin bu iki karakteristik ilkesini sunmuş ve bunu Müslüman geleneklerine ve davranış tarzına uyarlayarak yapabilmıştır (Lewis, 2017: 195). Bunun yanı sıra İbret gazetesinde liberalizm çizgileri taşıyan yazılar yazmıştır (Özön, 1938: 41-42). Namık Kemal'in siyasal kurumları geniş ölçüde Montesquieu ve Rousseau’ya dayanmaktadır. İdarenin işleyişine dair düşüncelerinin kaynağı ise Londra ve Paris’teki parlamentolardır. Ona göre şeriatın adil ve hikmetli kuralları ile Montesquieu’nun ifade ettiği doğal hukuk arasında bir fark bulunmamaktadır. Namık Kemal’in, hürriyet ve kendi kendini yönetmeye dair net bir resim çizmeyi başaran ilk Osmanlı aydınlarından olduğu söylenilebilir. Batılı bu fikirlerin İslam tarihindeki örneklerini bulmaya girişmiştir (Lewis, 2017: 197-198). Böylelikle Namık Kemal'in Aydınlanma Dönemi’nin “doğal hukuk” anlatısını, İslam’la bir araya getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Ali Suavi de ilerici görüşünü daima dini temele dayandırmış, istediği yeniliklerin köklerini İslamda aramıştır. Ona göre, İslamlaşma ile Batılılaşma birbirinin tamamlayıcısı konumundadır (Ülken, 1992: 90). Ali Suavi modern bir yazar tarafından özgürlükçü bir ilahiyatçı, bir başkası tarafından da “sarıklı ihtilalci” diye adlandırılmıştır (Lewis, 2017: 211).

Ali Suavi, Şark-İslâm ilimlerine ait konuları el verdiği ölçüde Batı metotları yönünden analiz çalışmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa, devletin şeriatı dayanmasını istemişler ve fıkıhı savunmuşlardır. Ali Suavi ise dünyanın dini birtakım kurallarla idare edilmesine karşı gelmiş ve laikliği savunmuştur. İlm-i siyasetin esasının şeriat ve edebiyat değil, bilim, iktisat, coğrafya ve ahlak olduğunu ifade etmiştir. Din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini söyleyerek, ilk defa açıkça laiklik fikrini dile getirmiştir. O devirde hiçbir Osmanlı aydınının bunu düşünmediği hesaba katıldığında Ali Suavi’nin fikirlerindeki cesaret ve ileri görüş anlaşılır hale gelmektedir. Ali Suavi, ibadetin de Türkçeleştirilmesini, namaz surelerinin de Türkçeye çevrilebileceğini söylemiştir (Ülken, 1992: 79). Ali Suavi, devletin ruhu ile halkın ruhunu örtüştürecek olan bağın şeriat olduğunu öne sürmüştür (gerçek İslam şeriatı, mevcut Osmanlı yönetiminin bundan uzakta olduğunu söylüyor). Bu bağın gerçekleşmesi de evvela meşveret usulü olarak bilinen geleneğin gelişmesine (demokrasi) bağlıdır. Bu da terakkiyi (ilerlemeyi) sağlayacaktır (Öğün, 2007: 283). Suavi, İslam, modern

medeniyet nizamı ve Türkçü düşünceleri bir araya getirmeye çalışarak, kendisinden sonra gelen aydınlara yol açmıştır (Ülken, 1992: 93).

Suavi, Latin harfleri konusuna da değinmiştir. Dilin gücünün harflerden değil, onun bünyesinden kaynaklandığını söyleyerek, Latin harflerini kabul etmenin hiçbir sakıncası olmadığını ifade etmiştir. O, ilk Türkçecilerdendir. Bunun yanında halifelğin hiçbir dini esasa dayanmadığını dile getirerek: “Halifelik Kuran ve Hadis’e dayanmıyor, sonradan icad edilmiştir ve zaruri değildir” demiştir. “Tekkecilik, dervişlik İslâm memleketlerini medeniyetçe, sanat ve ticaretçe geri bırakmıştır. Tekke ve zaviye İslâmiyete sonradan başka dinlerden girmiştir” demiştir. (Ülken, 1992: 83-84). Maarifin tüm yurda yayılması gerektiği ve cehaletle mücadele fikri de onun sıklıkla değindiği konulardandır. Bunun geleneksel ve eski mektepleri inceleyerek medreselerin ezberci eğitim tarzının çoğalmasının zararlarını göstermiş, “öğretimde birlik” fikrini ilk kez savunmuş (ki, bu fikir 1924’ten sonra ele alınacaktır), medreselerin skolastik öğretiminin sakıncaları üzerinde ısrarla durmuştur. Onlarda halihazırda hesap, coğrafya, fizik, matematik vb. gibi derslerin olmadığını ifade ederek hocaların da bu ehliyetine bakılmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla eğitimde matematik ve fizik gibi akıl geliştirici ve teknik sağlayıcı dersler oldukça eksik kalmıştır. Bazı ilim ve fen dalları sakıncalı görülerek okutulmamıştır. Kitap basılmamış, basılmış kitapların da kötü gözle görüldüğünü söylemiştir. İlk kez İbrahim Müteferrika (Matbaa-i âmire) ve Kâtip Çelebi bu fikirlere karşı mücadele vermişlerdir. III. Selim “Mühendishane”, II. Mahmut zamanında “Mekteb-i Maarif”, “Harbiye”, “Tıbbiye” kurmuştur. Suavi’ye göre bunlar önemli adımlardır. Suavi bu teşebbüsleri övmekle birlikte oldukça yetersiz bulmuştur. Sayılı birkaç uzmanlık medresesi dışında, bütün medreselerde sarığı kaldırmak gerektiğini, hepsini sivil ve Avrupalı mektep (müspet ilim mektebi) olarak dönüştürmek fikrini ortaya atmıştır. Bunun yanında din adamları yetiştirecek medreselerde de coğrafya, geometri, tarih, astronomi ve Türkçe derslerinin konması gerektiğini dile getirmiştir (Ülken, 1992: 85).

Mutlakiyet yerine meşrutiyeti kurmak Suavi’nin de emellerinden birini oluşturmuştur. Fakat bunun için bütün kurumlar ile yeni bir cemiyetin hazırlanması gerekmektedir, bunun da ancak dar anlamda bir siyasi reformla değil, geniş sosyal reformlarla mümkün olabileceğini ifade etmiştir (Ülken, 1992: 86). Ali Suavi, sert fakat koruyucu bir padişah himayesinde işleyecek olan, halkçı, vasıtasız bir demokrasiyi benimsemiş gözükmektedir (Mardin, 2007: 52).

Yeni Osmanlılar, 1867 yılında kamuoyuna açıklanan bir açık mektup yazmışlardır. Mektup, Mustafa Fazıl Paşa tarafından, Abdülaziz’e yönelik şekilde kaleme alınmıştır. Bu mektup uzunca bir süre Yeni Osmanlılar’ın program taslağı gibi kabul görmüş ve yayılmıştır. Mektuba göre her gelişmenin ve ilerlemenin temelinde özgürlük yatmaktadır, özgür bir kamuoyu, memurların keyfi davranışını denetler ve onların hata yapmalarını engeller, özgürlüğün olmadığı toplumlarda ise bu reformlar gerçekleştirilemez. Özgürlüğün olmaması da adeta Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmasını teşvik eder. Özgürlük, padişahın bağımsızlığını kaldırma anlamına gelmediği gibi, halkı din ve geleneklerinden uzaklaştırma gibi bir neticeyi de vermemektedir. Din,

kişinin manevi yönünü ilgilendirmektedir. Ancak bir ülkenin yasaları din kuralları tarafından belirlenmemelidir. Zira dinin dünya işlerine karıştırılması, onun topluma karşı kullanılması imkanlarını da artırmaktadır. Günümüzdeki medeni nizamın meşru devlet şekli anayasalı bir devlettir. Adaletin ilkelerinin de mekâna göre değişmeyeceğine göre, istibdat, adaletsizlik ve zulüm karşısında çözüm, sorumlulukları ve eylemleri denetleyebilen adil, akılcı bir yönetimin kurulmasıdır (Çavdar, 1991: 12-13). Temel sorunları “devleti kurtarmak” olan Osmanlı aydınlarının önemli bir bölümü Kanun-i Esasi ve parlamentoya önemli bir misyon yüklemişlerdir. Bu önemlidir ancak bunu yaparken fabrika bacalarını unutmuş gözükmektedirler (Hanioğlu, 2007: 304-305).

Tanzimat’tan itibaren yavaş bir şekilde olsa da gelişen ve 19. yüzyılın ortalarından sonra etkinliğini artıran hürriyetçi düşünce hareketi, Abdülhamid’in baskıcı yönetiminde de aydınlar arasında filizlenmeye devam etmiştir. Özgürlükçü düşüncelerin yayılmasında Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa gibi önemli düşünürlerin yazıları önemli bir rol oynamıştır. Bu yazılar okullarda, gençler arasında, gizlice elden ele dolaşmıştır. Harbiye, Mülkiye gibi yüksekokullarda bu nitelikteki özgürlükçü ve reformcu denilebilecek düşün hareketleri daha bir etkin olmuştur (Çavdar, 1991: 15). İlk meşruiyet denemesi 1878 yılında II. Abdülhamid tarafından rafa kaldırılınca, genç aydınlardan ve askeri okullarda yetişmiş subaylardan oluşan bir grup, istibdat yönetimine karşı mücadeleye başlamışlardır (Ahmad, 2021: 4).

Fransız Devrimi’nin 100. yılında, 1889 Mayıs’ında, Jön Türk hareketi Askerî Tıbbiye’de gizlice İttihad-ı Osmani Cemiyeti’ni kurmuştur. 1894’te de İttihat ve Terakki adını almıştır (Moreau, 2008: 10). 1895-96 yıllarında gizli örgütün bir nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu nizamnameye göre “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adalet, eşitlik, özgürlük gibi temel insan haklarını çiğneyen, Osmanlılar’ın ilerleme ve gelişmelerine engel olan ve vatani yabancıların ellerine bırakan şimdiki hükümetin uygulama tarzını değiştirmek üzere, kadın, erkek bütün Osmanlı yurttaşlarına açıktır. Örgütün amacı bu doğrultuda toplumun çıkarlarını sağlamaktır. Bu “birliktelikte” kavmiyet, mülkiyet, mezhep, cinsiyet, gibi farklarından kaynaklanan ayrıcalıklar yoktur (Aydınlanma düşüncesinin kozmopolitliğine uygun olarak). Üyeler, kullanacağı oylarda özgür ve bağımsızdır. Toplumun genel çıkarlarından başka hiçbir şeyle kayıtlı değildir. Örgütün görevleri, şimdiki hükümetin yerine temel insan haklarının koruyucusu ve medeniyet yolunda ilerlemenin kaynağı olan “Meşrutiyet” yönetimini geri getirmek, çağdaş eğitimin ilerlemesine yayılmasına destek olmak ve tüm insanlık ve uygarlığa hizmet etmektir. Bu ulvi amaçlara varılmasına engel olanlara ve örgütü hangi açıdan olursa olsun tehlikeye sokanlara vatan düşmanı gözü ile bakılacaktır. Bununla birlikte örgüt, Osmanlı hanedanının saltanat ve hilafet hakkını kabul etmektedir. Ne var ki hanedanın şeriata ve yasalara aykırı harekette bulunması, Meşrutiyet’i kabul etmemesi ve medeni haklarla insan haklarını korumaması durumunda, şeriata ve yasalara uygun olarak, gerekli tedbirler alınacaktır. Osmanlı hükümeti ilericilikten ve hürriyetten yana eşitlikçi bir hükümet haline geldikten sonra da, örgüt, devletin politik bütünlüğü ve bağımsızlığı, eğitimin yaygınlaştırılması ve ahlâkın yükseltilmesi, zenginliğin artırılması, ticaretin çoğalması ve bayındırlık gibi, vatan ve ulusa ruhça ve

maddeten yararlı her türlü iştirakte hükümete yardım etmeyi ve onu desteklemeyi kutsal bir görev saymaktadır (Çavdar, 1911: 17-18).

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Jön Türk hareketi Murat Bey ve “Mizan” gazetesi, Ahmet Rıza ve “Meşveret” gazetesi, Abdullah Cevdet ve “İçtiha” dergisi, Osmanlı gazetesi, Prens Sabahattin ve “Şura-yı Ümmet” gazetesi gibi gruplar çevresinde gelişmiştir (Çavdar, 1911: 18). Jön Türklük özgün bir siyasal kimliktir. Köhneyen monarşilere karşı direnen bütün ülkelerin muhalifleri benzer isimlerle anılmıştır (Ortaylı, 2019: 270). Jön Türkler, Tanzimat bürokratlarına tuttıkları kafanın muhatabını değiştirerek Abdulhamid’e muhalefet etmişlerdir (Karakoyunlu, 1995: 109). Jön Türkler’e göre yönetimi tekelinde bulunduran ve bir çeşit “İstibdat Yönetimi” kuran Abdulhamid bir zorbadır ya pişman olmalı ya da çekilmelidir. Bu zorbalık üzerine türlü tanımlar getirilmiştir. Bu bazen şeriatın ihlali ve iyi bir Müslüman yöneticinin geleneksel idare standartlarının yoksunluğudur. Jön Türkler Abdulhamid’in meşruiyeti rafa kaldırıp parlamenter hükümetin gelişmesine set çektiği için onu suçlamışlardır. Ülkenin siyasi hayatını yozlaştıran, onun şahsi tek adam yönetimidir ve bu durum Aydınlanma’nın ve medeniyetin ışığını göz ardı etmiş ve bunun neticesinde halkı cahil, fakir ve sefil bir hale getirmiştir (Lewis, 2017: 313-314).

İttihat ve Terakki zaman zaman değişik ideolojilerle ve isimlerle karşımıza çıkmaktadır, fakat bütün bu ideolojilerin arkasında -genel itibariyle- Osmanlı Devleti’ni kurtarma fikri yatmaktadır. Cemiyetin fikri kökleri arandığında Askeri Tıbbiye’de 19. yüzyıl biyolojik materyalizminin etkisi görülebilir. Askeri Tıbbiye öğrencileri, okudukları derslerin bir icabı olarak, hayatı, dinlerde anlatılanlardan çok, fizyolojik ve biyolojik süreçlerin bir neticesinde olduğunu keşfetmişlerdir (Mardin, 1991b: 99-100). İttihatçılar memleketi kurtaracak tek güç oldukları kanısında olmuşlardır. Bu çok iddialı ilkeden çıkardıkları sonuç “kutsal nitelikli” bir misyondur. İttihatçılar, çoğulcu, parlamentolu, sıkıyönetimsiz ve ordu desteğinden yoksun bir yönetimi benimseyememişlerdir. Muvakkat kanunlara dayanan monoblok bir iktidar oluşturmayı ana ilke olarak benimsemişlerdir (Tunaya, 2007: 209). Buna karşılık İttihatçılar, 19. yüzyılın son çeyreğindeki reformların ortaya çıkardığı yeni sosyal sınıfın özlemlerini dile getirmişlerdir. Bu kimseler esas olarak meslek sahibi kişilerden oluşmuşlardır: Avukatlar, öğretmenler, doktorlar, gazeteciler, düşük rütbeli subaylar, küçük memurlar ve kentlerde buhran içerisinde bulunun tüccarlar ile zanaatkarlardır (Ahmad, 1996: 10).

Meşrutiyet yanlısı hareket 19. yüzyılın son çeyreğine doğru hızla gelişmiştir, ancak 1896 yılında Abdülhamid’in kurmuş olduğu polis teşkilatı, bu gizli cemiyet hareketini yenilgiye uğratmıştır. O nedenle, bundan sonra reformcular genellikle ülke dışında, Cenevre, Kahire özellikle de Paris’te faaliyet göstermeye başlamışlardır. Hareket, Paris’te iki grup halinde şekillenmiştir. Bir tarafta Ahmed Rıza etrafında toplanmış olan merkezîyetçiler ve milliyetçiler (İttihat ve Terakki Cemiyeti); diğer tarafta ise Prens Sabahattin etrafındaki liberaller ve adem-i merkezîyetçiler (Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti) (Zürcher, 2005: 106). Bununla birlikte Jön

Türklerin hemen hepsi, değişen ölçülerde de olsa Batılılaşma ve modernleşmenin gerekli olduğu konusunu paylaşmaktadırlar. Ancak bu gerekliliğin kapsamı hususundaki görüşleri farklılık arz etmektedir (Zürcher, 2005: 52).

Jön Türkler daha çok cumhuriyetçi ve liberal fikirlere sahip olmuşlardır (Belge, 1995: 126). Bu ideoloji pek çok yönden (eğitimin gücüne inanan pozitivizm, laiklik ve milliyetçilik), kaynağını büyük ölçüde Aydınlanma ve Fransız Devrim sürecinden almıştır (Zürcher, 2005: 55). Gençlik, Jön Türkler tarafından etkinlik, ilericilik ve dinamizm gibi olumlu birtakım özelliklerle özdeşleştirilmiş ve bu anlamda eylemlerine bir tür meşruluk kazandırmıştır. Gençlik onlara göre aydınlığın ve modernliğin sesi olmuştur (Zürcher, 2005: 146). Ahmed Rıza Bey'e göre bu ilerleme insanların düşüncelerinin "bilimselleştirilmesi"yle imkân dahiline girecektir. Prens Sabahaddin'e göre bu sonuç, bürokratik idareyi nihayete erdirmekle sağlanacaktır. Prens Sabahaddin'in bir aşamaya kadar "hürriyetçi" kabul edilebilecek fikirleri dışında, Jön Türkler'in düşünceleri milletin "uyandırılması"yla ilgilidir (Mardin, 1991b: 101-101). Jön Türkler, Batı'ya yönelişi, materyalizmi, laikliği ve elitist otoriter bakış açısını, popülerize edilmiş bir pozitivizmden almışlardır. Bunun kökenlerinde ise, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrası açmış olduğu modern okulların verdiği eğitim, Avrupa Aydınlanma filozofları ve sonraki gelen düşünürlerin eserlerinden yaptıkları okumalar ve Avrupa'da yaşadıkları zamanki deneyimler bulunmaktadır (Zürcher, 2005: 151).

Jön Türklerin en büyük başarıyı elde ettiği alanların başında eğitim gelmektedir. Tanzimat sonrasında eğitim konusunda müspet ilim doğrultusunda yapılanları destekleyerek ve arttırarak seküler ilköğretim ve ortaöğretim kurumları, öğretmen okulları ve ihtisas enstitülerini kapsayan yeni bir sistem kurmuşlardır. Bir diğer önemli değişim de eğitim olanağının kız öğrencileri de kapsayacak bir şekilde yaygınlaştırılması olmuştur. Jön Türkler ilk ve orta öğretim okullarının kapılarını kızlara açmış, ardından üniversiteler için aynı yol izlenmiştir. Böylece kadınların iş hayatına ve toplumsal hayata katılmalarının önü açılmıştır. Bir diğer reform ise adli alanda gerçekleşmiştir. 1917'de yeni bir aile hukuku kabul edilmiş ve kadın haklarının teslim edilmesi yolunda değerli bir adım atılmıştır. Ailevi ve şahsi konumu ilgilendiren meseleleri ele alan şeriat mahkemeleri adliye nezaretine tabi kılınmıştır. Bu aynı zamanda dini hiyerarşinin üzerinde modern, seküler ve Aydınlanmacı bir otorite anlamına gelmektedir (Lewis, 2017: 310-311).

İkinci meşrutiyet, laikleşme çabası açısından bir çeşit geçiş dönemi olarak düşünülebilir. Bu dönemde çıkarılan kanun ve kararnameler, buna benzer bazı uygulamalar daha önce sözü edilen düalist yapıyı daha belirgin hale getirmeye başlamıştır (Ortaylı, 2007: 167). Osmanlı aydını II. Meşrutiyetle birlikte yeni bir yapılanma sürecini başlatmıştır. II. Meşrutiyet dönemi yılları "halk" sözcüğünün günlük dilde yer ettiği bir kavramdır. Halk sözcüğü, 19. yüzyıl sözlüklerinde rastlanılan bir terimdir. Günlük konuşmalarda ise ahali olarak kullanılmaktadır. İşte bu sözcük, reaya ya da tebaa'dan bir anlamda "vatandaş"a geçişi simgelemiştir (Toprak, 1995: 39-40).

Özel'e göre Tanzimat'tan Cumhuriyet'e olan dönem süresince aydınların devlet yönetiminde merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi olmasıyla; ittihatçı ve itilafçı olmasıyla söylenegelmiştir, ancak her iki kesim de gerçekte, İslami-şark bakış açılarını batıcı yaklaşımları içinde yaşatmışlardır, her biri kendine bir “kitap” seçmiş ve yeni bir çeşit “sünnet”e tabi olmuş ve kendi yolundan inhirafı, “küfr” saymışlardır (Özel, 1983: 65-66). Örneğin Namık Kemal'e göre, meclis-i umumi aleyhinde bulunan her kimse bir “hain”dir (Koloğlu, 1983: 74) Başka bir tarafa göre de “Batı”nın kültürünü getirmeye çalışanlar birer “hain”dir.

II. Meşrutiyet'e gelindiğinde aydın, halktan bir ölçüde “şüphelenen” aynı zamanda halkın da “şüphelendiği” kişidir. Aydın-halk ikiliğine bakıldığında öncelikle şu söylenilebilir ki pek çok kültürde halk devrimci nitelikten çok muhafazakâr niteliktedir. Bu muhafazakâr boyut İslam kültüründe daha kesin bir işlev görmüştür. İslam kültürü toplum ve ahlaki normlar konusunda bir çeşit “çok boyutlu eleştiriye” açık değildir. Oysa kritik söylem kültürünün en derinde yatan ögesi, eleştirinin her yerde var olabileceğidir. Batı kültüründe bu daha açıktır, Batı'daki bu “açıklık” İslam topluluklarında bir çeşit “çarpıklık” olarak algılanır. Batı'daki fikir birikimi aydınların da etkisiyle yavaş da olsa her şeyin tartışılmasının meşrulaştığı bir ortama doğru evrilmiştir. 19. yüzyılın sonuna doğru Darwin'in etkisiyle Tanrı'nın canlıları yarattığı tezi (dahi) tartışılmaya başlanmıştır. İslami topluluklarda ise bu konu pek hoş karşılanmamıştır (Mardin, 1983: 52). Osmanlı Devleti'nin egemenlik anlayışının Tanrısal meşruiyete dayanması, düşünce yapısı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Böyle olunca da devletin eleştirilmesi, Tanrısal kutsiyete sahip bir yapıya dil uzatmakla aynı anlama gelebilmektedir. Bu yüzden devlet kolay kolay eleştirilemez konumda algılanmaktadır. Toplumsal alanda da dinsel kurallara dayalı dogmatizm egemendir. Taşra insanı hemen her yerde başı eğik, saf, pek çok işi Tanrı iradesine bırakıp razı gelen, otoriteye boyun eğen bir yapıya sahiptir (Yıldız, 1995: 360). Bu da aydınların toplumu edilgen bir yapıya sahip oldukları için kendileri tarafından doğru yönde dönüştürülmesi gereken varlıklar olduğu fikrini zihinlerde canlandırmaktadır. Halbuki batıda Aydınlanmayla birlikte temel hak ve özgürlükler çerçevesinde birey olarak ortaya çıkması hususunda temellenmiştir.

Osmanlı aydınları, Cumhuriyet aydınlarının atalarıdır. Karakter benzerlikleri son derece yüksektir ve Cumhuriyet uzun yıllar bu karakteri değiştirememiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın tanımlamasıyla bu entelektüel karakter: “sert, ölümü ikbalin doğal şartı kabul eden, sırasına göre hoyrat, bazen epiküryen, çok kere stoik, biraz şüpheli, hayatta Tanrı'dan başka hiçbir şeye gereğinden fazla bağlanmayan bir terbiyede yetişmiş” insan kişiliğinde simgelenmiştir (Karakoyunlu, 1995: 119). Osmanlı aydını için mesafe bir hayli büyüktür, zira Batı'yı anlamının önünde yığınla kültürel engel bulunmaktadır. Batılılaşma Osmanlı için Aydınlanma adına pragmatik bir zorunluluktur. Osmanlı aydını hem kendisi kalmak hem de Batı'yı özümsemek gibi oldukça zor bir işe girmiştir (Belge, 1995: 126). Arkalarında Batı'daki gibi uzun bir siyasal düşün mirası yoktur. Ama aydınlar, bu dönemde artık toplumu gözlemlene, eleştirme ve geleceği programlama aşamasına

geçmişlerdir. Bu sebeptendir ki 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bir aydın grubunun doğduğu söylenebilmektedir (Ortaylı, 2019: 267).

Osmanlı aydınları daha çok devletin maaşlı kadrolarını oluşturan memurlar olmuşlardır (Ortaylı, 2019: 267). Tarihsel ve kültürel eğilimlerin yanında iktidar ve kurucu misyonu Türk aydınının eleştirel gücünün gelişmesini önleyici etki yaratmış, onu devletin memuru haline getirmiştir. Bu da toplumun üzerindeki ayrıcalıklı konumunu pekiştirmiştir. Öncülük görevi ise onu iktidar içinde olmaya zorlamıştır (Yıldız, 1995: 366). O, muhalefette olduğu zamanlarda daha iyi ve ideal bir toplum projesi üzerinde düşünen, yani Aydınlanmacı entelektüele özgü değişimci ve hatta devrimci tavırlar sergilerken, iktidara geldiğinde ise yönetim mekanizmasının ve bürokrasinin çarkları arasında çok kez farkına varamadığı bir muhafazakâr politikacı ve devlet memuru olup çıkmıştır (Özlem, 1995: 209).

Batıyla olan temasların yoğunlaştığı Tanzimat döneminden bu yana, Osmanlı münevverinin bazı yönleriyle kendine özgü bir tip olduğu görülmektedir. Batıcı, Osmanlıcı, Türkçü, veyahut İslamcı olsun, bu dönemin münevverinin ortak yönleri bulunmaktadır. Örneğin Batılı “entelektüel” kendisini uzmandan, yöneticiden, meslek sahibinden, bürokrattan özenli bir şekilde ayırmaya çalışmaktadır. Şüphesiz ki entelektüel, aynı zamanda bir uzman, bir bürokrat, bir meslek sahibi, bir yönetici de olabilir. Fakat onu entelektüel kılan başlıca etmen belirli bir konunun “uzmanı” olmasının ötesinde bir bağımsızlık duygusuyla, sürekli bir düşünsel arayış ve sorgulama içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla aydın, içinden çıktığı sınıfın ideolojisi ve çıkarlarına karşıt bir tutum da alabilen bir kimsedir. Bu açıdan bakıldığında Tanzimat'la birlikte gelişen aydın tipinin büyük ölçüde hemen hepsi üst sınıflara mensup yönetici veya bürokrat zümrelerden çıkmıştır. Bu da adeta “profesyonel meslek” olarak yürüten entelektüelin yanlış olarak özdeşleştirilmesine de neden olmuştur. Örneğin Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında, mahallenin dedikoducu kadınlarının, subaylardan, bürokratlardan, hekimlerden, öğretmenlerden, hatta zabıt katiplerinden münevver olarak söz ettiği görülmektedir (Özlem, 1995: 208-209). Görüldüğü gibi Batılılaşma hareketi bir devlet politikası neticesinde ortaya çıkmış ve uygulama şansı bulmuştur. Osmanlı aydınının devlet içindeki konumunu ancak bununla birlikte düşünerek isabetli bir şekilde açıklamak mümkündür (Azman, 1995: 504).

Batı aydını devletten bağımsız olarak gelişmiş ve eleştirel bir kültürü taşımıştır. Bilgi tekeli kırılmış, doğayı ve evreni sorgulamış, akıl yoluyla elde ettiği yeni bilgileri geniş kitlelere (roman, gazete, tiyatro vb.) paylaşmıştır (Azman, 1995: 503). Osmanlı münevveri ise Osmanlı merkez yönetiminin reaya kavrayışı içerisinde, vatandaşlık bilinci düzeyine ulaşamayan toplum karşısında hep “sınıflarüstü” bir konumda kalmıştır. Bu sınıflarüstü konum, onun kendine vehmettiği öğretmenlik misyonuyla birleşince, Osmanlı aydınının çözümleri hep halkın dışında, “halk için halka rağmen” ilkesi doğrultusunda tecelli etmiştir. Bu kavrayış ve eylem planının uzantısı, Osmanlı aydınının sürekli olarak kurtarıcı rolünde olması anlayışıyla sonuçlanmıştır. Tabi bu bir suçlamadan

çok ortaya çıkış misyonunun doğal bir sonucudur. Zira batı entelektüeli bir çeşit “invidüalizm”, “laiklik”, bir “özgürlük” anlayışı içinde ortaya çıkarken, yani bir bireyken, Osmanlı aydını ise “Devleti Aliyye’nin kurtuluşu”nun bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Osmanlı toplumunun ürettiği münevver “bireyselleşememiş” ve bir çeşit devlet ideoloğu olarak ortaya çıkabilmiştir (Kılıçbay, 1983: 57-58). Tüm bunlara rağmen yasalar önünde kadınların erkeklerle, Müslüman olmayanların gayrimüslimlerle kanun önünde eşitliğinden; türlü sanatsal faaliyetlerden, dini birtakım sansürlere tabi tutulmadan sosyoloji, psikoloji, antropoloji, felsefe, tıp, vb. gelişmeleri sürdürülebilmişse, bu dönemin payı oldukça büyük olmuştur (Tezel, 1995: 136).

Osmanlı aydını, 20. yüzyılda halka da inmeyi deneyecektir. Örneğin önde gelen Türkçü düşünürlerden biri olan Yusuf Akçura’ya göre, halkın, yani köylü ve esnafın, mektepler cemiyetler yapabilmesi için önderlik edip, yol gösterecek olan okumuş insanlara ihtiyacı vardır. Akçura, 1913 yılında yaptığı bu tespit, yoksul katmanların Osmanlı toplumunda karşılaştıkları güçlükleri dile getirmiş, köylünün toprağının yetersiz olduğunu, yetiştirdiği ürünün geçimine yetmediğini, bir verim elde etse bile demiryolu, araba, yol vb. ulaşım olanaklarından yoksun oluşu nedeniyle pazarla bütünleşemediğini dile getirmiştir. Halkın bu sorunların üstesinde ancak aydın kesimin öncülüğünde gelebileceğini ifade etmiştir. Bu nedenle Türk aydını halkla bütünleşmeli, halka yönelmeli ve onun seviyesine inerek eğitmelidir. Akçura “halka doğru giden” aydınlara, Seniçe’de rastlamıştır. Karşılaştığı bir Sırp öğretmen Belgrat öğretmen okulunu bitirmiş, eşi ile birlikte üçra bir köye giderek ilkökul öğretmenliğine başlamıştır. Bu aydın Sırp, ilkökul öğretmenliğinin yanı sıra tüm köyün, hatta bütün o yörenin hocalığını da üstlenmiştir. Sadece çocuklara ve öğrencilere alfabe öğretmekle kalmamış, tüm köye yeni değerlerle birlikte “Sırplaşmayı” da öğretmiştir. Bu genç zekaca çok üstündür, büyük şehirlerde rahatlıkla görev alabilecek birisidir ancak karanlıklara girip “ışık” dağıtmayı daha ulvi bir şey olarak görmüştür. “Halka Doğru” dergisi (1913) artık Türk gençlerinin de halka doğru gitmeye başladıklarını söylemiştir. Bu harekete Tıbbiyeli aydın gençler öncülük etmişlerdir. Başka ülkelerde hoca, öğretmen, yüksekokul öğrencisi gibi okumuş insanlar halk arasına karışarak bu vazifeyi görmüşlerdir. Bilgili, zengin, güçlü ve uygar ülkelerin pek çoğunda aydınlar “halka doğru” gitmiş, köye de yönelmişlerdir. Örneğin Almanya’da, Rusya’da aydınlar sadece kentlerde oturup kalmamışlar, kasabalara, köylere açılarak, oralara giderek, burada yaşayan halkı öğrenmeye, çalışmaya, ilerlemeye ve zenginleşmeye özendirmiş; insani değerlerin yanında vatani ve milli duygularını yükseltmeye çaba sarf etmişlerdir (Toprak, 1995: 43-44).

2.2. Cumhuriyet Dönemi’nde Aydınlanma ve Aydın Profili

Türk aydını, sosyo-kültürel bakımdan Doğu-Batı kültür çatışmasına ve düalizmine dayalı, heterojen bir toplumun üyesidir. Bu bir anlamda düşünsel, dinsel, etik ve estetik kaynaklı bir ikilemi de ifade etmektedir (Tunalı, 1995: 473). Murat Belge, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan aydın gruplarını dört başlık altında toplamayı tercih etmiştir, bunlar: “Bürokratik aydınlar”, “bürokrasi dışı aydınlar”, “kır kökenli aydınlar” ve “şehirleşme sürecinin ürettiği yeni aydınlar”dır. Bürokratik

aydınlar adından da anlaşılabilirce üzere “devlet görevlisi aydın” hüviyetindedir. Bunun başlangıcı Tanzimat dönemine kadar uzanmaktadır, buradaki felsefe, zayıflamış Osmanlı’nın “Batı’yı yakalaması” için onun bilgilerini edinmesi gereklidir. Bu anlayış kendisini Cumhuriyet dönemine de taşımıştır (Belge, 1983: 126). Bu aydın tipi bağımsız ve entelektüel olmaktan çok Aydınlanmacı elit bir devlet görevlisi hüviyetindedir. Bu dönemdeki aydınlar, getirdikleri kurumlarla birlikte devleti ve toplumu ilerletmek istemişlerdir. Batılı anlamda güçlü toplumsal sınıfların (örneğin burjuva entelektüelleri) yokluğunda aydın, kategorik olarak bürokratik mekanizma içinde gücü elinde bulunduran bir biçimde toplumun dönüşümü misyonunu siyasal olarak üstlenmiştir. Bu aydın profili Cumhuriyet’e de yansımıştır.

Bürokrat aydın, zaman zaman tabana tepeden bakan tavrı ile kütleye yabancı olarak kalabilmektedir. Aydının kütleye yabancılaşması Türkiye’de Batı’ya nazaran biraz daha ileri ölçülere varmışsa sebebi aydın ve bürokrat karışımında bulunabilir. Zira müfettiş, vali, kaymakam vb. olarak, devlet gücünü elinde bulunduran, kütleye üstten ve yukarıdan bakan ve yanına kolay yaklaşamayan yönetici takımı bu etkiyi oluşturma potansiyelini taşımaktadır (Ülgener, 1983: 73).

“Bürokrasi dışı aydınlar” ise Türkiye Cumhuriyeti’nde ortaya çıkan, tek partili rejime muhalif, daha ademi merkezîyetçi olduğunu iddia eden, bunun yanında zaman zaman daha geleneksel çizgiler taşıyan (muhafazakâr) ama bazı bakımlardan daha liberal (örneğin ekonomi) bir profilde olmuşlardır. Göreli bir gelenekçilikle özel teşebbüsçülüğü bünyesinde taşımışlardır. İdeolojik olarak klasik Türk aydınından farklı yapıdadırlar (Belge, 1983: 126).

“Kır kökenli aydınlar” ise Cumhuriyet dönemi Türk eğitim sisteminde oldukça etkili olmuşlardır. Özellikle okulların Anadolu’ya yayılmasıyla birlikte (Türk alfabesi değişikliği ve okuma yazmanın da kolaylaşmasıyla birlikte) köy nüfusu eskisiyle karşılaştırılamayacak ölçüde eğitim görme imkânına kavuşmuştur. Bu süreç neticesinde öncekilerden belirli farklılıklar gösteren yeni bir aydın tipi doğmuştur. Kırsal kesimde okuma fırsatı bulan gençlerden bazıları yükseköğretime devam edebilmiştir; ama yaygın olan öğretmenlik mesleğini seçmişlerdir. Köy öğretmenliği genç Cumhuriyet açısından da büyük bir öneme sahiptir, çünkü Cumhuriyet ve Aydınlanma değerlerinin toplumda yaygınlaşması ve geleneksel ideolojinin dönüşümü açısından önem arz etmektedir. Köy öğretmeni sadece bir meslek olmanın yanında idealist bir biçimde devletin yeni cumhuriyetçi anlayışını köyde temsil edecek kişi hüviyetinde olmuştur (Belge 1983: 126-127). Dolayısıyla bilgi üretme görevi yanında idealist bir biçimde toplumsal Aydınlanma sağlama misyonunu da üstlenmişlerdir. Tabi bu durum onların misyonu olan “bağımsız düşünebilme” yeteneğini de paradoksal biçimde etkileme ihtimalini oluşturmuş ve düşünüş biçimlerini dogmatik ve şekilci hale getirme tehlikesini içinde barındırmıştır.

Çok partili döneme geçişle birlikte rejime muhalif yerel aydınlar çoğalmaya başlamıştır. Bunlar kültürel anlamda gelenekseldiler. Ekonomik alanda ise kapitalist ve batılı ilişkilerin

yaygınlaştırılmasını savunmuşlardır. Bu dönemde halkın “seçkin devletçilerin iktidarı”nı dengelemek için liberal söylemleri de olan muhafazakârları desteklediğini söylemek mümkündür. Bu dönemdeki tepki ise, devlet kurumunun kendisine değil, iktidarı elinde bulunduran kesimin siyasi otoriterizmine karşıdır. Çok partili rejim, aydını halka tepeden bakmamaya zorlamıştır. “Seçim” bu süreçte önemli rol oynamıştır. Diğer taraftan 1950’lerden sonra hız kazanan kapitalistleşme süreci, Osmanlı’da ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında bürokratik aygıtlar içinde barınan bürokrat aydının dışında, devlet karşısında belli bir ekonomik özerkliğe sahip aydının ortaya çıkmasına ortam sağlamıştır. Ancak o da beklenen entelektüel derinlikteki etkiyi geleneksel ve yerel düşünüş biçimlerinden sıyrılmadığı için yakalayamamıştır (Yıldız, 1995: 371). Genel olarak bakıldığında Türk aydınlarının eğitiminde, formasyonunda ve hayat pratiklerinde bürokratik aygıt geleneksel olarak belirleyici olmuştur. Böylelikle örneğin bu aygıtın değiştirmek istediği geleneksel yapıya ve ideolojiye karşı radikal tavır alan Türk aydınları, aygıtın kendisine ve ürettiği ideolojiye karşı radikal ve hatta eleştirel tavır alamamıştır. Dolayısıyla, Türkiye’de aydınların şimdiye kadar ürettiği kültür de resmi-bürokratik kalıpların pek az dışına çıkabilmiştir (Belge, 1983: 128).

“Şehirleşme sürecinin ürettiği yeni aydınlar” ise 1950’lerden sonra özel sektörün güçlenmesiyle başlamıştır. Ülkenin teknik eleman ihtiyacına paralel olarak yeni üniversiteler kurulmuştur. Bu sınıf, bürokrasi dışında yer almaktadır. Üretime daha yatkın bir biçimde gelişen, mesleklerinin de gereği olarak batı dünyasıyla daha rahat ilişki kurabilen bu yeni aydınlar konumları bakımından batıdaki “teknolojik entelijansiya”ya benzemektedirler. Ancak etkileri yapı itibarıyla doğal olarak daha azdır (Belge, 1983: 127).

Türk aydınları cumhuriyet döneminde, Kadro, Marko Paşa, Yön gibi dergilerle fikirlerini anlatabilmeye ve kamuoyunu etkilemeye çalışmışlardır (Küçük, 1983: 138-143). Şunu önemle belirtmek gerekir ki örneğin Diderot ve d’Alembert’in Ansiklopedisi bir bilgi, bir gerçeklik eksenini değişimi (kilise bilgisinden akıl temelli bilgiye), hakikate ulaşmayı hedef edinen bilimsel bir bilgi kaynağıyken (her ne kadar söylemlerinde mutlak monarşiyi hedef alsa da gayesi bilgiyi dünyevileştirmektir), örneğin Kadro dergisi Cumhuriyet ideolojisinin derinleşmesini ve inkılabın yerleşmesini amaç edinmiştir.

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilenlerin, Tanzimat ile başlayan ve II. Meşrutiyet’le devam eden tarihsel dönüşüm sürecinin tamamlanması açısından süreklilik gösterdiği görülmektedir. Batılı anlamda hukuk sisteminin yürürlüğe konması, özel mülkiyete güvence getirilmesi, eğitimin laikleştirilmesi, banka sisteminin kurulması gibi Tanzimat sonrasında başlayan düzenlemeler, Cumhuriyet rejiminin gerçekleştirildiği toplumsal ve siyasal dönüşümlerle tamamlanmıştır. Her düzen değişikliği bakış açısı ve düşünüş biçimlerinin de değişmesini gerektirmedi. Bu hem neden hem de bir sonuçtur. Devlet iktidarının tanrısal meşruiyete dayandığı Osmanlı aydınının dinsel kimliği bu anlamda bir kopuş değildir. Cumhuriyet rejimi bu açıdan bakıldığında kısmi bir kopuşu ifade etmektedir. Fark onun laik ve Avrupalı olma çabasıdır (Yıldız, 1995: 368). Ancak Avrupa’nın

kendine özgü koşulları altında, üretim araçlarının mülkiyetine göre şekillenen sınıflara benzer bir oluşum ve biçimleniş, Osmanlı toplum yapısında yoktur. Osmanlı Devleti, üretim araçlarının büyük bir kısmının miri arazi olarak devletin elinde olduğu adeta “platoncu” bir tabakalaşma ile; “filozof kral” olarak padişah, koruyucular olarak seyfiye ve ilmiye, besleyici olarak da reayadan oluşan bir yapıdadır ve hala bir tarım toplumdur. Osmanlı aydını, devlet kökenli olduğu için, halkı Osmanlı egemen ideolojisi içinde, Tanrı’nın bir emaneti olarak görmüş ve onu kurtarma misyonunu kendine vehmetmiştir. Bununla birlikte halk için neyin iyi olacağını kararlaştırma hakkını da kendinde görmüştür. Cumhuriyet döneminin başlarına ait olan “halk için halka rağmen” sloganının kökü temel olarak burada yatmaktadır. Bu bağlam içerisinde halkı hep bir vesayet ve himaye altında tutulması gereken bir kitle olarak gören Türk aydını, zaman zaman kendini tamamen dogmatik bir bağlantı içinde, onun uğruna olduğunu sandığı bir düşünce içinde feda etmekten de kaçınmamıştır. Türk aydınının içine düştüğü bu paradoks onun kurtarmaya çalıştığı kitle ile arasındaki iletişimsizlikten meydana gelmektedir. Nitekim Aydınlanma ve sekülerizm yaşansa da Batı kültürü, özü itibariyle Hristiyan tonlarını da taşımaktadır. Rönesans ve Aydınlanma hareketleriyle, sekülerleşme önünde çok büyük mesafe kat edilmiş olmasına rağmen, kültürden dile kadar birçok alanda, dini kültürün izi belli oranda yaşamaktadır. Böyle bir kültürü İslam’dan beslenmiş olan bir toprağa dikmek, daha doğrusu onun burada sorunsuz kök salmasını beklemek için aydınının tepeden inmesi olmasını gerekmiştir ki, bu zaten onun kültürünün ve doğumunun getirdiği bir özelliktir. Öte yandan bunca yıldır (sekülerleşme ile değişime uğrasa da) “rakip” olarak görülmüş bir medeniyetin buralara taşınması, İslamiyeti “yeterli” bir kültür ögesi olarak görenleri içeren başka tipten bir “aydın” da oluşturmuştur. Bunlar da bu konjonktürde İslami kültürü olduğu haliyle dondurmışlar ve adeta dinin kendisi kadar değişmez kılma yolunu seçmişlerdir. Zira zıtlıklar birbirini beslemektedir. Böylece dilleri, beslendiği kaynaklar, hissedişleri zıt, daha doğrusu aralarında kesişme olmayan iki “aydın” tipi hem birbirlerinin tersi hem de yöntem olarak çok benzeyen şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu psikoloji bugün fundamentalizm biçiminde daha da derinleşmektedir (Kılıçbay, 1995: 177-178).

Türk aydını batıyı, doğulu bir tarzda okumakta ve bu şekilde anlamaktadır. Zira Türk aydınının asıl beslenme kaynağı, Osmanlı döneminden beri özsel bir değişmeye adeta hiç uğramadan gelen ve temel refleksi itibariyle otoriter olan kültür ve eğitim sistemidir. Türk eğitim sistemi, doğruların bir kerede ebediyen geçerli olarak (sorgulamadan yoksun) keşfedildiklerine inanmakta ve bunların ezberlettirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Daha önceki eğitimde var olan bu alışkanlığın halen geçerli olduğunu düşünmekte, tarzını değiştirememektedir. Daha doğrusu bunu fark edememektedir. Böylelikle şüpheli bir bakış açısı, bilgiyle ilgili bir tutarlık çözümlemesi alışkanlığı veya analitik düşünebilme yeteneği kazanamayan Türk öğrencisi de okulu bitirdiği zaman kendi kalıplarının içindeki doğrulara mahkûm olma durumunda kalmaktadır (Kılıçbay, 1995: 178). Cumhuriyet aydını, kendisini toplumun iyiliğini düşünen sınıflar üstü bir konumda olarak görmektedir (Yıldız, 1995: 367). Özlem (1995: 210-213)’e göre bu aydın ya da münevver tipi toplum için yapılması gerekenlerin ve doğru olanın ne olduğunu kesinlikle bildiğine inandığı gibi, bunu başkalarına bildirmenin ve topluma yapılması gerekenler doğrultusunda müdahale edilmesinin “kutsal bir ödev” olduğuna

inanmaktadır. O, evrensel olduğuna inandığı doğrularını topluma dayatmakta, topluma yol göstermekte, toplumu eğitmekte ısrarlıdır. O, kendi doğrusunun başkalarının doğruları arasında bir doğru olabileceğini fark edememiş, bir çeşit “dogmatizm” içine düşmüş görünmektedir. O, bu gerçekliği kendi özgüllüğüyle anlamak ve bu anlam çabası içerisinde çözüm önerileri geliştirmek yerine, zihninde tasarladığı elbiseyi topluma giydirmek istemektedir. Ancak tüm bu olumsuz öğelere rağmen bilimsel bilginin kurumlaşmasına, Cumhuriyet’in Aydınlanmacı ve Batılılaşmacı yönetici aydın tipinin ve Cumhuriyet “entelijansiya”sının çaba ve katkılarının payı asla inkâr edilemez. (Özlem, 1995: 210-213)’in yapmış olduğu bu tespit veyahut eleştirinin önemi aydının eleştirel bakış açısından yoksun, adeta “iman eden” ben bilirimci “dogmatik/şekilci aydına” dönüşmemesi adına oldukça önemlidir. Ancak unutmamak gerekir ki evrensel doğruya ulaştığını varsayan ve bunda kuvvetli delilleri olan birinin kendi içinde yaşadığı toplum namına zaman kaybına da tahammülü yoktur. Sorun burada, -daha doğrusu buradaki paradoks- daha çok doğrunun mahiyetiyle ilgilidir. Zira bugüne kadar insanlar yaptıkları hiçbir şeyi yanlış olarak gördükleri için değil, doğal olarak doğru olduklarına inandıkları için yapmışlardır. Yani pek çok yanlış “doğru yaptığına inanma” güdüsüyle yapılmıştır. Bu bakımdan Türk aydının, Aydınlanma’nın temelinde yer alan “özgür düşünceyi” ıskaladığı söylenilebilir. Dolayısıyla bir gerçekliğe adeta bir dogma gibi bağlı kalmamanın, yeri geldiğinde onu daha iyisiyle değiştirebilme kapasitesine sahip olabilmenin aydın olmanın önemli koşulu olduğu unutulmamalıdır. Bu ıskaladığında ise aydın, Batılı görünse dahi şekilci, ezberci ve dogmatik bir profile dönüşme tehlikesini taşımaktadır.

Türkiye’de aydın algısı hep resmi, ideolojik bakışlar, politik pencereler çerçevesinden yapılagelmıştır. Devlet yapısıyla uyumlu ne geçmişi ne de şimdiki zamanı nesnel bir bakış açısıyla sorgulama özelliği bulunmayan kişiler kurtarıcı aydınlar olarak değerlendirilmiştir. Bir zamanların bilinen iyilerini ve doğrularını tekrarlamak aydınlatıcılık sayılmıştır. Nasıl olsa o en temizdir, en yücedir, en onurlu hatta en bilgidir. Her şeyden anlar ve asla bilmiyorum demeyi bilmez (Ağaoğlu, 1995: 221-222). Cumhuriyet, aydını toplumun bir bütün olarak yararını ve iyiliğini düşünen ve bunun için çabalayan sınıflar üstü bir insan olarak konumlandırmıştır. Böyle bir tanımlamanın aydına büyük sorumluluklar yüklüyor olmasının yanında, bu aynı zamanda bireysel çıkarları toplumsal çıkarlar karşısında ikincil duruma getirmektedir. Bu da “bir misyon” anlayışıyla birlikte onu, toplumun diğer fertlerinden üstün kılan bir pozisyona çekmektedir. Bu durum aydının misyonunu romantik bir şekilde algılamasının kapısını açarken, diğer yönden atfedilen öncülük görevi onu iktidar ile özel bir ilişki içine sokmaktadır, zira Cumhuriyet iktidarı kendisine misyon yüklemektedir. Devletle iç içe geçen bu durumda birtakım aydınlar; devlet sanatı kanatları altına alsın, müzisyen devlet sanatçısı olunsun, kadrolu devlet tiyatrocusu olunsun vb. söylemler geliştirmişlerdir (Birtek ve Ergül 1995: 329). Aslında Batılı yaşam tarzına özgü “birey”in olmadığı, oluşmadığı bir toplumda başka bir gelişmeyi beklemek de anlamsızdır, bu belki de doğal bir sonuçtur (Özel, 1983: 62). Tabi bu liberalleşmenin, bireyselleşmenin, özerkleşmenin, invidüalist anlayışın ötesinde aydını, kolektivist, toplumcu ve devletçi düşünmeye ve bakmaya ittiği söylenebilir. Bu bireyin ve invidüalist düşüncenin ıskalanması anlamlarını da taşımaktadır.

Türk aydınları uzun zamandan beri, laik ilkelerin ve yaşam tarzının geleneksel savunucuları olmuşlardır. Türkiye'nin, geleneksel bir toplumdan modern, laik bir topluma dönüştürülmesinde izlenen kültürel öğelerinin ve eğitim stratejisinin geliştirilmesinde önemli roller oynamışlardır (Sayarı, 1995: 412-413).

Batı aydını, kilisenin, Tanrı'nın buyruğu olarak gelen evrenselci yasalarına karşı, aklın ürünü olan doğal ve rasyonel bilgilerden gelen bilgiyi savunarak temel insan hakları ve hukuk anlayışını geliştirmiş, hiyerarşik eşitsizliğe ve aristokrasiye karşı özgürlük, eşitlik ve demokrasi gibi değerleri savunmuştur. Bunların toplumda yaygınlaşması için kitap, roman, gazete ve tiyatro gibi iletişim araçlarını kullanmıştır. Böylece kitlelerle bağına da kurabilmiştir (Azman, 1995: 503). Kamuoyu ve halk kavramlarını Osmanlı aydını da kullanmıştır. Dilde sadeleştirme girişimlerinin, eğitimi kitleleştirilmesinin, Aydınlanma düşüncelerinin ve müspet ilim ilkelerinin kolaylıkla topluma aktarılmasına yönelik olduğu düşünülebilir. Ancak aydınının halk karşısındaki tutumunda Cumhuriyet döneminde değişiklikler meydana gelmiştir. Artık Batılılaşma siyasetine toplum da dahil edilmek istenmektedir. Türk aydını toplumun aydınlanmasında yol gösterici muallim konumundadır. Fakat buradaki temel problem Türk aydınının kendisine örnek aldığı Batı aydınının ortaya çıktığı dönemdeki özelliklerini taşınamaması olmaktadır (Azman, 1995: 505). Dolayısıyla aydın, kulun bireye ve vatandaşa dönüşmesi istemi ile toplumu Aydınlatma politikasının yürütücüsü olan eğitici rolünü üstlenmektedir. Coşar'a göre vatandaş olarak birey kavramının mahiyeti ise "içtimai insan" niteliğindedir. Bu devlet aracılığı ile yürütülen bir çeşit toplum mühendisliğidir (Coşar, 1999: 60-63). Bununla birlikte Kılıçbay'a göre (1999: 86-88); modernleşme tamamiyle devlet kaynaklı bir akımdır ve sivil toplum bu sürecin nihayetinde ortaya çıkmıştır. Yani önce sivil toplumun ortaya çıkmasını beklemek abesle iştigaldir, zira modernleşme aşamasının olmadan sivilleşmenin olması olanaksızdır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat Türkiye'ye biçtiği program, ana esasları itibarıyla, Aydınlanma felsefesinin genel çerçevesi içinde yer almaktadır. Ancak temel bir farklılık söz konusudur. Batı'da Aydınlanma, burjuvazinin Rönesans'tan sonraki ikinci kapsamlı ivmelenmesi olmuştur. Oysa Cumhuriyet Türkiye'sinde, Atatürk devrimleri adı altında gelişme fırsatı bulan hareket, Aydınlanma menşeli olmakla birlikte, Rönesans gibi derin bir felsefeye dayanmadığı ve mevcut bir burjuvazi bulunmadığı için, resmi devlet öğretisi biçiminde belirmek zorunda kalmıştır. Daha net bir ifadeyle, Cumhuriyet'in ilk Aydınlanma hareketi, "halk için, halka rağmen" olmak durumunda kalmıştır (Kılıçbay, 2007: 198). İbrahim Müteferrika'nın ileri sürdüğü gibi toptan bir yenileşme hareketi şarttır ve bu yenileşme ne pahasına olursa olsun gerçekleştirilmelidir. Cumhuriyet devrimlerinin örnek aldığı ve ulaşmak istediği değerler, yüzlerce yıl süren mücadelenin eseridir. Tüm bunlarla birlikte bu üstünlüğe ulaşabilmek için düşünsel alemin yanında bir orta sınıf, bir burjuva da gerekmekeydi, Türkiye ise bunlardan mahrumdu (Karakoyunlu, 1995: 119). Batılı anlamda temel sınıfların oluşup gelişmemiş ve temeldeki gerekli örgütlenmelerin doğmamış olması, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda "bürokrat aydınların" oynadıkları rolü -tabii olarak- ön plana

çıkarmıştır. Kapitalizmin geç yaşanması, bir anlamda “Türk aydınının” da gelişmesini geciktirmiştir (Yıldız, 1995: 367).

Batı’da Aydınlanma hareketi, yerleşik toplumsal paradigmadan kopuş oluşturmuş ve kapsamlı bir dünya vizyonu getirmiştir. Rönesans’tan itibaren dünyevi açıklamalara yönelen Batı düşüncesi, Aydınlanma Dönemi’nde, bu dünyayı artık tamamen dünyevi terimlerle açıklamaya yönelmiş ve doğa etrafında odaklanan zihinsel bir kategorileştirmeyi inşa etmiştir. Bu kategorileştirme, her anı itibariyle, Rönesans’ın keşfettiği bizatihilik olan bireye dayanmaktadır. Dolayısıyla, birey olmazsa Aydınlanma da olmaz niteliğindedir. Türk Aydınlanması ise, ekonomik, siyasal ve toplumsal koşullardan doğan bir mecburiyet neticesinde, asker-sivil bir elitin Batılılaşma iradesinin sonucu olarak, tepeden belirlenmiştir. Bu durum neticesinde de bireye dayanması hiçbir zaman söz konusu olamamıştır. Bu hareketin düşünsel fermentasyonunun da yüzlerce yıla dayanma ve uzunca bir süreç neticesinde yoğrulmuş olma olanağından yoksun kaldığı için, yapay bir takım kopuş noktaları oluşturulmak zorunda kalınmıştır (Kılıçbay, 2007: 198-199). Cumhuriyet ve Cumhuriyet aydınları, Batı’nın yıllar içerisindeki aristokrasiden ve kilise egemenliğindeki metafizik bilgidan kurtulup bilgi toplumu haline gelinceye kadar geçirdiği uzun yılları ve mücadeleyi zaman kaybetmemek adına en kısa sürede gerçekleştirmek istemişlerdir. Ancak bu iyiniyetli istek uygulamada bir takım yöntem yanlışlarına sebebiyet vererek Aydınlanma’yı kendi içinde bir paradoksa düşürdüğü zamanlar da yaşanmıştır. Bu tehlike Aydınlanma’yla kendisinden kurtulmak istenen dogmatik düşüncenin başka bir versiyonuna dönüşme tehlikesidir.

Tekeli (1995: 399)’ye göre Türkiye gibi geç aydınlanan ülkeler, ilginç bir ikilemle karşı karşıya kalmaktadırlar. Aydınlar, kendilerini toplumdan farklı bir konumda görmektedirler. Onlar, toplumu daha iyi bir statüye kavuşturacak hakikatin bilgisine sahip olduklarını düşünmektedirler. Buna göre eğer sahip oldukları bilgilerdeki bakış açıları yaşadığı toplumda yaygınlaşabilir ve uygulamaya yönlendirilebilirse hem toplumun refahı yükselecek hem de toplum medenileşerek güçlenecektir (Tekeli, 1995: 399). Halkın öğretmeni olan aydın onun da medeni olması için gerekli olanı yapmalıdır. Tepeden inme ve merkezîyetçi bir geleneğin devamı olan aydın bir takım hazır çözümlerin halka tanıtıcısı, aktarıcısı ve öğreticisi konumdadır (Azman, 1995: 504). Yalçın Küçük: “Türk aydını mütercim olmak için yetiştirilmiştir. Tercümandan mütefekkir çıkmaz” demiştir (Meriç, 1999: 347). Batı’dan kaynaklanan başka bir modele geçiş gayreti, sezgilere dayalı bir süreç içerisinde yürütülmüş, Aydınlanma felsefesinden kaynaklanan özsel dinamiklere ve toplumdan gelen birtakım maddi taleplere dayanmamıştır. Çünkü halk, Osmanlı toplum yapısında hiçbir zaman siyasetin bir ögesi olmamıştır. Halk bu sistemde ciddiye alınan bir unsur statüsünde olmayıp, kelimenin tam manasıyla yönetilen edilgen bir grup olarak kalmıştır. Felsefi bir talebin olmamasının nedeni ise, Osmanlı’nın tam anlamıyla felsefesiz bir toplum olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün bilginin nakli olarak elde edildiği bu sistem içinde, Batı Avrupa’da yaşanan şekilde bir felsefi gelişmelerin emaresine dahi rastlanmamıştır. Bu iki temel mirasın yokluğu, yani felsefesizlik ve halkın siyasetin bir aktörü olmaması durumu, bütün değişme ve yenileşme arzularının (ya da

taleplerinin) “a fortiori” (başka türlü olma imkânı olmayan); tepeden gelmesine neden olmuştur. Bu sebeple, Türk Aydınlanması ve Batılılaşması’nın halktan kopuk olduğu söylemleri bir anlamda havada kalmaktadır, çünkü istenilseydi bile böyle bir bağlantının kurulma imkânı gözükmemektedir (Kılıçbay, 2007: 197-198).

Aydınlanma, bireyi baskı altında tutup kısıtlayan, kolektivizmin ve dogmatizmin “tekdüzeliğinde” boğan cemaat vb. yapı ve ilişkilerin kırılması anlamına da gelmektedir. Buradaki temel amaç; kişinin yeteneklerini ortaya koyabilme kapasitesine sahip olduğu inancıyla kendi aklı ve bilinciyle karar alabilen, özgür ve özerk bireyin önünü açabilmektir. Oysa ulusun büyük bir “cemaat” gibi görülmesini isteyen, ulusu oluşturan insanların özerk bireyler olmasını istemeyen, devleti karşı çıkılmaz ve kutsal statüdeki bir kurum olarak telakki eden bir kavrayış, bireyin hak ve özgürlüklerini kabul etmemek için -doğal olarak- direnecektir. İşte Cumhuriyet döneminin yukarıdan Aydınlanmacı projesinin çıkmazının da bu paradoksal nitelikteki anlayışta yattığı söylenebilir (Keyder, 1995: 154-155). Devletin kadiri mutlak olduğu düşüncesi, Osmanlı toplum ve kültüründe yer etmiş bir düşüncedir. Bu da devletin bütün faaliyet alanlarına müdahale etmesini mümkün kılan bir şeydir. Zira genişleme ve gerileme dönemlerindeki her türlü inisiyatif devletten gelmiştir. Dolayısıyla, Batı Avrupa’dakinin aksine, devlete kendi çıkarlarını diretebilecek kadar güçlü bir sınıfsal gelişmenin oluşmadığı görülmektedir (Ahmad, 1996: 25). Türkiye’de düşüncenin olduğu yerde devlet de vardır (Özel, 1983: 61). Dünden bugüne Osmanlı-Türk aydınının, Tanzimat’la birlikte başlayan varoluşunu devlete borçlu olduğu bu aydın aynı zamanda toplumun üzerinde bir yerde konumlanmaktadır (Azman, 1995: 502). Merkeziyetçi, otoriter, muhalefete hoşgörüsü olmayan bir devlette toplumsal gelişimin özerk gelişmesi pek istenmeyen bir durumdur. Buna şüpheyile yaklaşılr. Bunun sonucu olarak bir yanda devlet, diğer yanda edilgin bir kitle ortaya çıkar (Yıldız, 1995: 368). Bu da aslında tam olarak Aydınlanma’nın özüne ve felsefesine aykırı bir durumdur. Zira bireyi ve onun özerk alanını adeta ikinci plana iten kolektivist bir biçime dönüşmektedir.

Aydınlanma, aslında kendi içerisinde oldukça çeşitli düşünce hareketlerini barındırmış ve ayrıca anlatıldığı üzere Fransa, İngiltere ve Almanya gibi coğrafyalarda temel bağlamdan kopmayacak bir şekilde olsa da farklı yönlerde gelişmiştir. Türkiye’de ise bu türlerden Fransız versiyonunun etkili olduğu söylenilebilir. Bu şekilde bir Aydınlanma, epistemolojide pozitivist, ampirist; tarih kuramında teleolojist, ilerlemeci; toplum kuramında evrenselci, holistik; siyaset kuramında laik, merkeziyetçi, ulusalcı; bir dünya görüşü olarak gelişmiştir. Burada Batı’nın uzun ve çalkantılı süreçlerini evrimsel bir düzlemde yaşayıp zaman kaybetmektense kısa bir sürede gerçekleştirilebileceği inancı ve fikri yatmaktadır. Bunun için topluma aktif bir müdahale gereklidir ki, bu müdahaleyi gerçekleştirecek ve Aydınlanmış modern toplumun niteliklerini kavramış bir “entelijansiya”ya ihtiyaç vardır. Entelijansiya, geri sayılan geleneksel toplumdan ileri kabul edilen modern topluma geçişe önderlik edecektir. Tabi daha iyiyi elde etme uğruna bir süreliğine, (en azından bu geçiş gerçekleştirilinceye kadar) otoriter, üstten ve müdahaleci siyasal sistemlere

katlanmak gerekmektedir (Özlem, 1995: 210). Bu durumda kendi çıkarını gütmeyen, kurtarıcı, kurucu ve koruyucu misyonla yüklenen ve aynı zamanda öncü rolde olan aydının iktidar ile çok yönlü bir ilişkinin olacağı da söylenebilir (Yıldız, 1995: 358). Keyder’e göre Cumhuriyetçi kadrolar yukarıdan, devlet eliyle toplumu Aydınlatma görevini üstlenmişler, ancak bu süreçte invidüalizmi ve “sapere aude”yi yadsıyarak bireylerin kendi adlarına düşünmeleri ve karar vermeleri hususuna özel bakımdan yeterince ehemmiyet vermemişlerdir. Veyahut onu salt bir eğitim sürecinden ibaret olarak görmüşlerdir. Devletin ve ulusun sürekli olarak tehlike altında olduğu, çatlak seslere (haklı veya haksız) şimdilik müsaade edilmemesi gerektiğini söyleyerek Aydınlanma’yı bir anlamda kısıtlamış, onun bireyi özgürleştirici boyutunu kendi çizdiği sınırlar içinde düşünmüş ve bu şekilde sunmaya çalışmıştır. Bu bakış açısının getirmiş olduğu mahiyetle de birlikte kendilerine toplum adına karar verme yetkisini tanımış, bireyin özerkliğini belirsiz bir geleceğe ertelemiştir (Keyder, 1995: 155). Tanzimat’tan 1860’ların Yeni Osmanlıları’na, 1908’in Jön Türklerine ve Kemalist harekete değin, siyasal değişimin temel niteliği, yukarıdan aşağıya işleyen bir süreç olmasıdır (Kazancıgil, 2007: 182). Bu aynı zamanda Osmanlı’nın patrimonial yapısının da bir mirasıdır. Bu devletçi gelenek zaman zaman farklı şekillere bürünse de aydınların düşünsel yapısı nezdinde de devam etmiştir.

Türkiye’de “aydın” denilince ilk akla gelen kesim bugün de etkisini sürdüren, Tanzimat ve Jön Türk hareketlerinden meydana gelmiş olan Batılı aydınlardır. Sayıları görece az da olsa etkileri yüksektir (Belge, 1983: 127). Ancak bu aydının Batı aydınından önemli farkları bulunmaktadır. Batı’da aydının en önemli özelliği onun “invidüalizm”e verdiği değerdir. Bu anlamda Türk aydınının birey olamadığı ve mensubu olduğu grubun değerlerinden ayrı olarak objektif eleştirel yönünün yeterince gelişmediği söylenilebilir (Azman, 1995: 501-502). Bu durum, yüzeyselliğe yol açarak onun teorik gelişmesini engellemiş; onu, yerel ve kolektif çıkarları savunmaya itmiştir. Bu da evrensel değerlerin özel savunuculuğunu ıskalmasına neden olmuştur (Yıldız, 1995: 367). Bilgin (1995: 194)’e göre Tanzimat’tan İttihat ve Terakki’ye uzanan düzlemde beliren aydın tipi, üretmekten ve yaratmaktan ziyade, aktarmak dışarıdan nakletmek eğilimleri taşımaktadır. Yenilik, yaratıcılık ve eleştirel düşünme vb. uygun olmayan bir durum aydınları “memurlaşmaya” götürmektedir. Kılıçbay (1995: 178)’a göre Türk aydını soyut alandaki üretimi, yani felsefi gayreti küçümsemiş ya da önemsememiştir, onun nezdinde asıl olan eylemdir. Eylem ise, daha önceden halihazırda doğrular doktrin haline getirilmiş (Aydınlanma ve Fransız Devrim’nin değerleri gibi) felsefi neticelerin topluma ve devlet organizasyonuna uygulamaya çalışma çabasıdır. Zira bakış açısına göre zaten yeterince zaman kaybedilmiştir ve artık zaman kaybına tahammülü yoktur. Felsefi fermentasyon sürecine pek yanaşmayan Türk aydını, kendini yeterince aydınlatamamıştır, dolayısıyla Türkiye, aydının entelektüel niteliğe evrilmesini veya aydın entelektüelin zuhur etmesini beklemektedir.

2.3. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim-Aydınlanma İlişkisi ve Öğretmen Aydın

Aydınlanma Dönemi'nde eğitimin amacı, çocukları öteki dünyadan çok bu dünyaya hazırlamaktır. Yeni eğitim sistemi, dini otoriteden kurtararak sekülerleşmiş ve aklın getirdiği bilimsel bilgiye dayandırılarak tasarlanmıştır. Osmanlı Devleti ise bu yeni laik eğitim anlayışından Tanzimat'a kadar uzakta kalmıştır. Osmanlı'da ilk eğitim reformlarının özellikle askeri alanda Tanzimat'ın biraz öncesinde başladığı görülmektedir. II. Mahmud ve Tanzimat Sultanları, I. Abdulmecid ve Abdulaziz eğitim çabalarını ciddi bir biçimde ele almışlardır. 1827'de İstanbul'da yeni ordunun hekimlerini yetiştirmeye yönelik askeri bir tıbbiye merkezi açılmıştır, sivil pratisyen hekimler ise geleneksel medreselerde yetişmeye devam etmişlerdir. 1834'te "Mekteb-i Ulum-ı Harbiye" açılmıştır. Her iki okulda da bilimsel devrim ve Aydınlanma fikirleri neticesinde gelişip yerleşen ders içerikleri yani bir Avrupa modeli benimsenmiştir. Dersler Fransızca verilmiş ve öğretmenlerin çoğu yurtdışından getirilmiştir. Her iki okulda da genç öğrenciler için bir hazırlık bölümü yer aldığından, ayrıca laik ilk ve ortaöğretim de verilmiştir. Türkçe tıp lügati veya oluşturulan bir bilimsel terminoloji gibi araçlar sayesinde, Avrupa'dan gelen bilgiler yavaş yavaş Türk toplumu içinde yayılmaya başlamıştır. Batı'dan esinlenen tıbbi uygulamalar insan vücuduna karşı yeni tavırlar benimsenmesini gerekli kılmıştır. Mademki bilim bunu gerektirmektedir, o halde insan vücudunun tasvir edilmesinden duyulan tiksinti (günah vb.) de aşılmalıdır. Böylece II. Mahmud 1820'de Türkçe basılan ve çıplak vücut illüstrasyonlarının da yer aldığı ilk anatomi ve tıp eserini yayımlatmıştır. Söz konusu eser Şanizade Mehmed Ataullah Efendi tarafından hazırlanmıştır (Solnon, 2021: 419). Bunun yanında 1839 yılında sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan rüşdiyeler açılmıştır (Akyüz, 2007: 148). Bu tarz yeni eğitim kurumlarının çoğalması Tanzimat'la birlikte hız kazanmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı ilan edildiği günden sonra Osmanlı Devleti'nde Türkçe eğitim yapan modern okullar açılmaya başlanmıştır (Ortaylı, 2019: 190-191). Özellikle Harbiye ve Tıbbiye gibi Avrupalı öğretmenlerin eğitim verdikleri ve Avrupa'da basılmış müspet ilim kitaplarının daha kolay girebildiği, okunabildiği yüksek okullarda, geleneksel birtakım bilgi ve düşünceler, Aydınlanma fikirleriyle birlikte sorgulanmaya başlanmıştır (Okay, 2003: 56). Eğitilmiş ve donanımlı bir birey oluşturmak, yani analitik düşünebilen mantık sahibi bir insan yaratmak, bilginin özümsemesinden geçmektedir. Tanzimat Dönemi'nde bilimsel bilgi bunun üzerine kurgulanmaya çalışılmıştır. Tanzimat entelektüelleri yazılarında okurlarına doğa olaylarına aşina kılmaya çalışmışlardır. Bu tarz yazılar aslında insanların dünyevi vakaları açıklamada dini kaynak tekeline kurtarma amacıyla yazılmıştır. Eğer insanlar, Güneş tutulması, yağmurun oluşum döngüsü, yıldırımın ortaya çıkış nedeni vb. konuların bilimsel nedenlerini kavrarlarsa, bu konuların dini açıklamalarda tasvir edildiği gibi olmadığını anlar ve bu konular için -doğal olarak- din kitaplarına başvurmayı bırakırlardı. Tanzimat Dönemi önderleri ise dinine sadık fakat aynı zamanda da mantık sahibi olan bir Osmanlı vatandaşı yaratmayı hedeflemişlerdir. Böylece aydınlanmış olan toplum, Osmanlı'yı terakkiye yani evrensel bir değer olan medeniyete götürecektir (Burçak, 2006: 57-58). Buradan da anlaşılacağı üzere Tanzimat düşünürleri bu bilimsel ilerlemeleri Batı'ya ait olan birtakım bilgilerin getirilmesi değil evrensel hakikatlerin öğrenilmesi olarak görmüşlerdir.

Devleti, Aydınlanma'yla gelişen değerler anlamında modernleştirmek için sadece askeri alanın yeterli olmadığını gören Tanzimat önderleri, devletin vasıflı memurlarla da donatılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Reformcular geleneksel eğitim sisteminin yanı sıra dinsel eğitimden ayrı kurumlar oluşturmayı amaçlamışlardır. Böylelikle eğitimde adım adım bir mütevazı sekülerleşme başlamıştır. Dolayısıyla ulemanın egemenliği dışına çıkan bir eğitim sistemi faaliyete başlamıştır. Fransa'da ilk ve ortaöğretimi toplumsal yaşamın gerçeklerine uyarlamaya uğraşan bir antik Roma uzmanı İstanbul'a gelerek sultana bir eğitim reformu projesi sunmuştur. Bu proje 1869'da bir "nizamname" olarak yayımlanmıştır (Solnon, 2021: 420). Tanzimat döneminde, tarihsel gelişim süreci içindeki ülkede, yeniliklerin önemli bir gereksinim olduğu ve halkın müspet ilim ışığında eğitilmesi hususunda devletin ve hükümetin önemli bir görevi olduğu inancıyla çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri de 1869 tarihli "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"dir (Akyüz, 2007: 157). 1869 yılında yürürlüğe giren "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile Osmanlı eğitim sistemi, Fransız eğitim sistemi örnek alınarak yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Hali hazırda da var olan Fransız etkisi, 1868'de Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani) ve Maarif Nizamnamesi'yle birlikte zirveye ulaşmış ve Cumhuriyet'e değin devam etmiştir. Nizamname, örgün eğitimi ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeye ayırmış ve bu doğrultuda kurumlarını belirlemiştir. Ayrıca, bu kurumların kuruluş ve işleyiş biçimlerini de düzenlemiştir. Söz konusu kurumların Tanzimat sonundaki durumları şöyledir: "Sıbyan mektepleri, Rüştîyeler, İdadiler, Sultaniler, Darülfünun, Darülmualimin ve Darülmualimat" (Öztürk, 2019: 174-175). Görüldüğü üzere eğitimde düalist bir yapı oluşmaya başlamıştır: medreseler ve modern mektepler.

Bu dönemde eğitimin geliştirilmesi hususu, devleti felakete gidişten kurtaracak bir yol olarak düşünülmüştür. Bu da eğitime siyasal ve toplumsal bir misyon yüklemiştir. Örgün eğitim alanında İstanbul'da ve taşrada büyük gayretler gösterilmiş, günümüzde dahi etkinliğini sürdüren pek çok yeni okul kurulmuştur. Medrese dışında yer alan örgün eğitimde ilk, orta ve yüksek şeklinde bir derecelendirmeye gidilmiş, bunun yanında yeni bir örgütlenmeye de gidilerek "Maarifi-i Umumiye Nezareti" kurulmuştur (Akyüz, 2007: 157). Bu yeni okullarda ulemanın ve onların ürettiği dinsel bilgi kapsamının haricinde bir müfredat ve öğretmenler olacaktır. Bu da laik bir eğitim sistemine giden yolun hazırlanması demektir. Bağımsız bir maarif nezaretinin açılmasıyla birlikte de bu alandaki eğitim ulemanın yetki alanından çıkarılmıştır (Lewis, 2019: 159). Yeni eğitim kurumlarında yetişen ileri fikirli seçkinler, vatanseverlik ile ulusçuluğu halkın güvenliği, refahı, ilerlemesi gibi ilkelerle ilintilemişlerdir. Dolayısıyla devleti kurtarma ideali ile ulusun gelişmesi idealini birlikte düşünmüşlerdir (Kazancıgil, 2007: 185).

Tüm bu düzenlemelerle birlikte öğretim kurumlarında birlik olmadığı için uzun yıllar medrese, askeri mektepler, Tanzimat mektepleri, yabancı ve azınlık mektepleri gibi oldukça farklı bilgiler üreten mekanlar var ola gelecek; dolayısıyla da birbirinden oldukça farklı felsefe, ideal, düşünce ve hayat görüşüne sahip insanlar yetişecektir. Eğitimdeki yenileşmeler, azınlık bir yönetici tabaka, aydın ve öğretmen tarafından başlatılmıştır. Avrupa'da Aydınlanma sonrasında yaşanan gelişmelerin

topluma tanıtılmasında ve eğitimdeki yenileşme çabalarında Avrupa’da görevli olan Osmanlı elçilerinin ve buraya öğrenim görmek için gelen aydınların ciddi katkıları olmuştur. Tanzimat Dönemi’nde, yaşanan siyasi gelişmelerin bir sonucu olarak çeşitli dil, din, ırk ve kültürlerden oluşan insanları bir arada tutmak amacıyla “Osmanlılık” fikri ortaya çıkmış ve bu doğrultuda bir Osmanlı insanı meydana getirmek amacıyla eğitimden de faydalanılmaya çalışılmıştır. Açılan yeni okulların programına hayata dönük (dünyevi) dersler konmuştur. Tanzimat düzenlemelerinin kökleşip yerleşebilmesi adına eğitim aracılığıyla aydınlar ve memurlar yetiştirilmesi gerekli görülmüştür. Medrese dışındaki okullarda Osmanlıca denilen Türkçe öğretim dili olarak benimsenmiştir. 1869 yılındaki “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”nde geçen: “bir milletin eğitimde ilerleme sağlamasını, kendi dilinde eğitim öğretim yapmasında aramak gerekir, bir topluma yabancı dille bilim ve sanatta ilerleme yolunu göstermek zordur” söylemi dikkat çekicidir. Bu dönemde öğretmen yetiştiren okullar da açılmıştır. Yine ilk kez kızlar için orta dereceli okullar (İnas Rüşdiyesi) açılmıştır. İlk Kız öğretmen okulunun (Darülmuallimat, 1870) açılışı da Tanzimat dönemindeydir. Ancak az zamanda çok işler yapmak düşüncesiyle mekteplerin pek çoğu için uygun binalar yapılamamıştır (Akyüz, 2007: 157-159). Bu dönemde belki okul sayısı ve kayıtlı öğrenci bakımından etkileyici bir değişimden söz edilemese de elde edilenlerin yine de dikkat çekici olduğu söylenilebilir (Lewis, 2017: 159).

Tanzimat sonrası ilim ve mantık arayışında bir ikilem belirmiştir. Birinci çizgi yüzyıllardır hâkim konumunu sürdüren İslam kültürü geleneğine bağlı anlayıştır. Bu anlayışta dini bilgiler ön planda olup; mantıkta ise Aristo yöntemi hâkimdir. Diğeri ise aydınlanmacıdır. Burada hâkim olan ise akılcı ve laik müspet bilimlerdir (Toprak, 1995: 42). Ancak yeni tekniğin dayandığı ilmi zihniyete, yeni hukuk kurallarının temeli olan dünya görüşüne ve bakış açısına nüfuz etmedikçe onların arzu edildiği derecede işe yaramayacağı, Aydınlanma’yı doğru kavrayabilmek için Batı medeniyetinin kökenlerine (özüne) inmek gerektiği sorunsalı henüz ortaya konmamıştır (Ülken, 1992: 70-71). Tanzimat’tan sonra da Batılı anlamdaki eğitim kurumlarının açılma süreci devam etmiştir. Örneğin 1900 yılında açılan Dar’ül Fünun’da (fenler yurdu-üniversite) doğa bilimleri öğretilmeye başlanmıştır (Belge, 1995: 128).

Türkiye’de eğitim ve Aydınlanma arasındaki ilişki oldukça önemlidir. Zira gerek Osmanlı döneminde gerek Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde Türk toplumunda seçkin niteliğinin elde edilmesi eğitim aracılığıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle, Cumhuriyet’in önderleri, yeni yetişecek aydınları oluşturmada eğitimi etkin bir politik toplumsallaşma aracı olarak görmüşlerdir. Seçkinliklerini eğitim yoluyla kazanacak olan genç kuşakların, burada edindikleri bilgileri kitlelere aktarmaya yönelecekleri; böylelikle, zaman içerisinde toplumun her kesiminde Aydınlanmış medeni bilgileri özümseme yönünde bir kültür dönüşümünün hayata geçeceği ümit edilmiştir. Toplumda eğitimin yaygınlaşarak, okur-yazarlığın artması, kentleşmenin hızlanması ve kitle iletişim araçlarının artmasının, ulusla ve ulusal politik kurumlarla özdeşleşmeyi nihayete erdireceği düşünülmüştür (Turan, 2007: 443-444). Cumhuriyet kuşakları, eğitimi ve okumayı oldukça değerli görüp

önemsemektedir; çünkü bir milletin “okumakla” gelişip kalkınacağına inanmışlardır. “İrfan ordusu” olarak görülen öğretmenler cumhuriyet tarihinde silahlı ordudan sonra en çok itibar gören devlet memuru konumunda olmuşlardır (İlhan, 1995: 381). Zira öğretmenin sahip olduğu şey, diğerlerinden daha fazla, zihnin geliştirilmesine uygulanan dünyevi erdemlerdir (Guitton, 1951: 16).

Toplumsal dönüşümde, yüklendiği göreve uygun olarak “öncü” rolünde olmaya çabalayan Türk aydını, bir yandan da siyasi iktidarla iç içe geçmiş konumdadır. Bu da entelektüel yanından çok, siyasallaşma yanının ağır basmasına neden olmuştur. Bu durum, baskılar karşısında varlığını devam ettirebilmek için onun siyasal olma mecburiyetinden doğmuştur. Siyasetin öncelikli konumuyla öne çıkması ise, onu genellikle ideolog veya demagog haline getirmiştir (Yıldız, 1995: 375). Bu anlamda Türk aydını demek, geçmişten şimdiye kadar, sivil-asker bürokrat anlamlarına gelmiştir. Yani, okur-yazar olmak ve bu doğrultuda devletin hizmetine girmek. Bu da onu adeta devletin hizmetkârı bir aydın konumuna itmiştir (Ağaoğlu, 1995: 224). Bir anlamıyla Türk aydını fonksiyoner (memur-öğretmen) bir kurtarıcı rolünü üstlenmeye çalışmıştır (Kılıçbay, 1995: 176-177).

Bilgin (1995: 195)’e göre Cumhuriyet’in kuruluşunu izleyen yıllardaki aydın tipi esas itibariyle bir çeşit “mefkureci muallim” özelliğiyle ön plana çıkan öğretmen-aydın tipidir. Burada aydının tavrı, diğerlerinin bilmediği “hakikat bilgisine” sahip ve bunu bildirmekle ilgili bir tavidir. Bu yüzden Türk aydınının formasyonunda, eğitiminde ve hayat pratiğinde bürokratik mekanizma geleneksel olarak belirleyici olmuştur. Bu sebeple de geleneksel yapı ve ideolojilere karşı tavır alan Türk aydını, bürokratik aygıtın kendisine ve ürettiği ideoloji biçimine karşı eleştirel tavır alamamış, ıskalamış veyahut görememiştir. Bunun sonucu olarak Aydınlanma’nın temel felsefesinde yer alan, invidüalizm, özgür ve özerk gelişme gibi kavramlar evrenselleşmeyle birleşememiş ve aydın, yerellik ve devlet iktidarı ikilemi içine sıkışmış; evrensel uğraşı ise nakli bilgi ile sınırlı kalmıştır (Yıldız, 1995: 372). Nihayetinde Tanzimat’la birlikte gelişmeye başlayan Osmanlı ve dolayısıyla Türk aydını batıdan edindiği bilgileri kendi toplumuna yansıtmaya çalışan bir “öğretmen” konumundayken batı entelektüeli daimî bir “öğrenci” hüviyetindedir (Kılıçbay, 1983: 56).

2.4 Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Edebiyatı ve Aydınlanma İlişkisi

Tanzimat’la birlikte devlet ve toplumsal hayatta görülen Aydınlanma ve Batılılaşma çabalarının Osmanlı edebiyatını da etkilemiş olduğu görülmektedir. O ana değin geleneksel olarak süregelen anlatı türlerine ek olarak önce Batılı yazarlardan çeviri romanlar şeklinde, ardından da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yazarları tarafından kaleme alınan ilk roman örnekleriyle birlikte girmeye başlamışlardır. Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Şemsettin Sami gibi önde gelen isimlerin ardından, aynı zamanda yenileşme dönemi Türk edebiyatının ilk teorisyenlerinden olan Recaizade Mahmut Ekrem gibi yazarlar roman sahasındaki yerlerini almışlardır. İlk olarak Batılı yazarlardan romanlar çevrilmiş, ardından da Türk yazarları ilk roman örneklerini vermeye

başlamışlardır (Çağın ve Gökçek, 2012: 1-3). Dolayısıyla Tanzimat edebiyatı, Avrupa edebiyatından roman vb. çeviri eserlerle başlamıştır. Ama bunun yanında eleştirel ve Avrupa düşüncesinin örnek teşkil edebileceği edebiyat tarihine ait önemli araştırmaların ise söz konusu çeviri listesinin dışında kaldığı görülmüştür (Ortaylı, 2019: 264). Osmanlı'nın yenileşme sürecinde olan düşün hayatını, kendilerini felsefeye ve ilmi üretilere adanmış olan kişiler değil, daha çok edebiyatçılar yürütmüştür. Tanzimat Dönemi yazarları Batı'daki felsefi ve beşerî konulara ilgi duymuşlar, bunları fikir yazılarında olduğu kadar hikâye, roman ve tiyatro ve gibi eserlerde kullanmışlardır (Okay, 2003: 56). 19. yüzyılın ortalarında itibaren Osmanlı'da Aydınlanma fikirlerinin yaygınlaşması, klasik Osmanlı edebiyatından giderek farklılaşan yeni Türk edebiyatının yükselişiyle birlikte önemli bir ivme kazanmıştır. Özellikle Fransız edebiyatı bu etkide önemli bir yere sahiptir. İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın bu yeni edebiyatın en önde gelen üç ismi olduğu söylenilebilir (Lewis, 2017: 188). Ayrıca Türk aydınları, tıpkı Rus entelijansiyası gibi, edebiyatı tarihsel ve ideolojik görüşlerini ifade etmek, savunmak ve yaymak için etkili bir araç olarak görmüşlerdir. Bu eğilim, tarihi ve siyasi görüşlere edebi eserler, özellikle de romanlar aracılığıyla bağlanan bir okur kitlesince de beslenmiştir (Karaömerlioğlu, 2003: 108).

Şinasi, Ahmet Midhat, Namık Kemal ve Mehmed Murad, şiir, roman ve tiyatro dallarında adeta halk öğretmenliği yapmışlardır. Örneğin, Mehmed Murad, "Turfanda mı, Turfa mı?" adlı romanında, ahlak öğretmenliği (tekzib-i ahlak-ahlaki düzeltme) rolünü üstlenmekte, bunu bir roman türü olarak savunmaktadır. Yazar, 19. yüzyılın sonlarında kaleme almış olduğu bu romanda aile hayatı, askerlik ve memuriyet, gibi kavramları, ilkel bir anlatımla tek tek ele alıp eleştirmiştir. Biçim ve üsluptaki iptidailiğe rağmen Tanzimat yazarı toplum öğretmenliğine erkenden girişmiş ve kendisinde siyasal-toplumsal bir misyon görmüştür (Ortaylı, 2019: 262-263). Bunun yanında örneğin Recaizade Mahmut Ekrem'in "Araba Sevdası" romanının başkarakteri olan Bihruz Bey, kendisine kalan mirası savurgan bir şekilde harcayan, Batılı görünmeye çalışan, kurduğu cümlelerde araya birkaç Fransızca sözcük ekleyerek, kendisinin ne denli çağdaş ve aydın bir kimse olduğunu ispatlamaya çalışan biri olarak çizilmiştir. Bu bir bakıma şekilci aydına getirilen bir eleştiri niteliğindedir (Ekrem, 2012).

Tanzimat Döneminin edebiyat alanındaki en önemli eleştirmenlerinden birinin Ziya Paşa olduğu söylenilebilir. Türk şiirinin nasıl olması gerektiği gibi bir soruyu ortaya atmış ve Divan edebiyatının ilk ve sert yapısal eleştirisini dile getirmiştir. Ona göre her milletin şiirinde o dilin özelliklerini taşıyan özgün bir vezin ve kafiye düzeni olmalıdır. Bu yönüyle de divan şiirinin bize yabancı olduğunu söylemiştir. Ziya Paşa, konuşulan dilin aynı zamanda edebiyat dili olması gerektiğini savunmuştur (Ortaylı, 2019: 264). "Eleştiri" kavramı Tanzimat Dönemi'nde edebiyatımıza girmiş bulunmaktadır. Eleştiri konusunda genel olarak birleşilen nokta, kişisel duygulanmalardan uzak yansız (objektif) bir değerlendirme ile yapılması gerektiğidir. Buna göre eleştirilmeden, hiçbir düşünce düzelememektedir. Eseri ve yazarı değerlendirmekte eleştiriciye büyük görev düşmektedir. Eleştiricinin birtakım niteliklere ve verilere sahip olması gerekmektedir. Her şeyden önce eleştiri yaparken, insanların her yeni şeye karşı çıkma özelliklerini göz önünde

tutarak yenilikleri benimsetmeyi zamana bırakmak gerekmektedir. Bizde eleştiri henüz bu nitelikleri kazanamamıştır. Bizde yapılan eleştiriler de daha çok yazar üzerinde durularak, kişiye yöneltilmektedir (Önertoy, 1980: 22).

Tanzimat toplumunun aydını aynı zamanda ansiklopedist olma gayesindedir. Devlet adamından yazarına değin, toplumun seçkinleri gazeteden tiyatroya, filolojiden mimariye ve doğa bilimlerine kadar her konuya değinme çabası içerisinde olmuşlardır. İlk roman yazarı olan Şemseddin Sâmî, aynı zamanda ilk sözlüğü ve ansiklopediyi (Kamus-ul Alam) de kaleme almıştır. Sadrazam Ali Paşa, Güllü Agop'un Osmanlı tiyatrosunu devletin finanse etmesi gerektiğini söylemiş ve bazı temsilleri teşvik etmiştir. Ahmet Vefîk Paşa da tiyatro çevirmenliğinden sözlükçülüğe kadar geniş bir alana el atmıştır. Bunlar Aydınlanma açısından doğal ve faydalı eğilimlerdir. Ancak 19. yüzyıla kadar Türk toplumunun Batı kültürüne olan yabancılığı kendisini özellikle tarihçilikte, iktisatta ve toplum bilminde göstermiştir. Bilinen ilk iktisat kitabı 1830'larda düzenlenen bir elyazması olmuş, 1850'lerde bazı risaleler bunu izlemiştir (Ortaylı, 2019: 266-267).

19. yüzyılın sonlarından itibaren şekillenmeye başlayan Osmanlı edebi hayatının Jön Türk hareketiyle ilişkili olduğu açık bir gerçektir (Mardin, 1991b: 98). Zira Osmanlı'da Tanzimat'tan sonra gelişen Türk edebiyatı, farklı akım ve düşünceleri içerisinde barındırdığı gibi, Osmanlı ve Türkiye'nin kültürel, siyasal ve sosyal hayatında da belirleyici bir konuma sahip olmuştur (Ceylan, 2002: 5). Edebiyatın, daha geniş bir okuyucu kitlesini etkileyen edebi dilin bu şekilde oluşması, bir süreden beri başkentte konuşulan "Türklük" konusunu doğal olarak gündeme getirmiştir (Mardin, 1991b: 97). Bununla birlikte edebi eserlerde dil de bu yönde gelişim göstermeye başlamıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin pek çok eser verdiği ve halka uygun bir dil kullandığı görülmüş ve Namık Kemal'le birlikte aydınlara seslenen romanlar vermişlerdir. Namık Kemal, gerçekçilikle romantizmi bir arada yürütmeye çalışmıştır. Bu ilk Osmanlı romancıları eserin topluma yarar vermesi konusunda birleşmişlerdir. İkisi de edebiyat eserlerinin amaç olmadığını, amaca ulaşabilmek için bir yol olduğunu söylemişlerdir. Yalnız dil ve anlatımları birbirlerinden oldukça farklıdır. Ahmet Mithat daha çok Türkçe sözcükler, deyimler ve halk konuşmasının egemen olduğu cümlelerle yazmış, yalın anlatımı üstün tutmuştur. Namık Kemal'in dilinde ise daha çok Osmanlıca sözcükler, sözcük öbekleri, uzun uzun bileşik ve sıralı cümleler vardır. Bu romancılardan sonra, olguları gerçeğe uygun olarak anlatma yolunu tutarak gerçekçiliği uygulayan romancılar da olmuştur. Bunlar, Nabizade Nazım (Zehra), Samipaşazade Sezai (Sergüzeşt), Recaizade Ekrem (Araba Sevdası) gibi isimlerdir. Eksik yönleri bulunmakla birlikte gerçek olayları, gerçek kişileri, gerçek yaşayışları ele almışlardır. Romancı, bir gözlemci olarak tabiata, yaşama, kişilere bakmış ve bunları gerçek yapılarla birlikte işlemiştir. Tanzimat romanından bu yana, romancılıkta önemli bir değişme olmuştur. Dil ve içerik tümünden değişmiş, yazarlar batının roman ekollerini izleyerek romantizmden gerçekçiliğe geçmişlerdir. Türk toplumunun sorunlarını ele alarak, İstanbul'dan değil de Anadolu'dan konular seçen Reşat Nuri Güntekin de işte bu çizgide edebiyata girmiştir (Burdurlu, 1977: 21). Recaizade Ekrem'in Mekteb-i Mülkiye'de (Siyasal Bilgiler Fakültesi) öğrencilere verdiği derslerini bir araya

topladığı talim-i Edebiyat, Tanzimat Edebiyatında eski-yeni çatışmalarının başlangıcı olmuştur. Kitabın önsözünde Batılı yazarlardan yararlandığını belirten Ekrem, kitaptaki konuları açıklamak için yararlandığı şiir örneklerinin çoğunu yeni yetişen şâirlerden ve Batılı yazarlardan almıştır. Divan edebiyatından ve o geleneği sürdürenlerden aldığı örnekler ise az sayıda, ancak önemli birkaç şâirin yazdıklarıdır. Kitabı övenlerin başında Namık Kemal gelmiştir (Önertoy, 1980: 31).

Romanlar, Türk Aydınlanması'nı incelemek adına oldukça az yararlanılmış bir kaynaktırlar, oysa pekçok roman yazıldıkları döneme ait İstanbul seçkin çevresinin durumu hakkında bize değerli bilgiler vermektedir. Bu kaynaklar ayrıca Osmanlı aydınlarının sosyal değişimin getirdiği sorunlara nasıl yaklaştıklarını da belgeler niteliktedir. Türk edebiyatını inceleyen kişilerin de tespit ettiği üzere ilk Osmanlı romanlarının büyük bir çoğunluğu siyasal ve toplumsal değişimle ilgili bir takım tezli romanlardır⁵ (Mardin, 2007: 35).

Osmanlı Dönemi'nde roman, batıda olduğu üzere feodaliteden kapitalizme geçiş sürecinde burjuva sınıfının ortaya çıkışı ve insanın “birey”e dönüşümü sırasında ekonomik, sosyal, tarihi ve siyasi koşulların etkisi altında yavaş yavaş gelişerek fermante olmuş bir anlatı türü olarak çıkmamıştır. İlk romanlar batı romanından çeviriler veya taklitlerle, yani Batılılaşmanın bir parçası olarak düşünülerek başlamıştır. Ahmet Midhat, Namık Kemal ve Şemsettin Sami gibi, roman alanında ilk eser veren yazarların eserlerini okuyacak olanlar, bu isimlerin Avrupa edebiyatını daha ileri bir uygarlığın işareti, yerel edebiyatı ve özellikle anlatı türündeki yapıtları da geriliğin bir işareti saydıklarını görebilir. Ahmet Midhat'ın da Avrupa romanına ne denli hayran olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle denilebilir ki bu yazarlara göre eski hikâye türünden romana geçiş, çocukluktan olgunluğa, hayalcilikten akılcılığa, kısacası ilkelikten uygarlığa geçiştir. Batı'dan, uygarlaşmanın bir gereği olarak ortaya çıkan bu romanlar, aynı zamanda toplumu uygarlığa götürecek araçlardan biri olarak kullanılacaktır. Unutulmaması gereken Ahmet Midhat, Namık Kemal ve Mizancı Murat gibi ilk Osmanlı romancılarının aynı zamanda o dönemin toplumsal ve siyasal meseleleriyle uğraşan kişiler olduğudur (Moran, 1998: 6-7). Gerçekten de Türk aydını ile Batılı aydının politikayı algılayışındaki farklara bakıldığında göze çarpan oldukça önemli bir ayrım, Türk aydınının Batı'daki aydına oranla çok daha politik olması, ama aynı zamanda da politikanın niteliği konusunda çok daha bilgisiz, sığ ve naive kalmasıdır. Aslında, bu açıklaması çok güç olmayan bir paradokstur. Türk aydını, Batı'da olduğu üzere politikadan bezmemiş, yılmamıştır. Çünkü Tanzimat'tan bu yana bir toplumsal değişim sorunuyla karşı karşıyadır ve bu sorun kendisi için hayati önem taşımaktadır. Bir

⁵ Tezli roman, toplumsal ya da siyasal bir sorunu ele alan ve bu sorunu bir teze dayalı biçimde işleyen roman türüdür. Bu tür romanlar genellikle yazarın belli bir görüş veya düşünceyi savunduğu, okuyucuya belirli bir mesajı iletmeyi amaçladığı için, toplumun dikkatini çekme ve düşündürme açısından önem taşır. Tezli romanların bir diğer önemli özelliği, karakterlerin ve olayların gerçekçi bir şekilde ele alınmasıdır. Yazar, okuyucunun olaylara ve karakterlere kolayca inanmasını sağlamak için, detaylı bir araştırma yaparak gerçek hayattan örnekler sunar. Bu nedenle, tezli romanlar, tarihi olaylar, toplumsal hareketler veya kişisel deneyimlerden esinlenerek yazılırlar. Bkz: **Bir Edebi Tür Olarak Roman Nedir?**, <https://www.edebiyatfakultesi.com/roman> (19.04.2023).

defa, devlet dışında ayağını basacağı sağlam bir yer bulamadığı için bir şekilde devletle ilişki içerisinde olmuştur. Okur yazar olduğu için de kendisine toplum tarafından belirlenmiş bir politik misyon yüklemiştir. Ayrıca, toplum yapısının zayıflığı ve oturmamışlığı sebebiyle de her politik çalkantı öncelikle onu etkilemiştir. Dolayısıyla, mizacı, tavrı, düşüncesi ve eğilimleri bakımından “apolitik” sayılabilecek bir aydın bile, Türkiye’de sık sık politik tavırlar almaya zorlanmıştır (Belge, 1994: 82).

Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile birlikte Osmanlı toplumunu derin bir biçimde etkileyen özellikle kültürel ve törel statükoyu bozucu içerikleri nedeniyle Batılılaşma, Cumhuriyet Türkiye’sinde de yönlendirici bir akım olma konumunu korumuş, güncel politik/ideolojik gelişmelere paralel olarak, romancıları da romanların kahramanlarını da şekillendirmiştir (Oktaç, 1995: 266). Edebiyat-aydın-politika üçgeni arasında başından bu yana sıkı birtakım bağlar kurulmuştur. Politik çatışmalar “Batı-Doğu” çatışması ekseninde düğümlendiği için, edebiyat yapmak bile kendi başına politik bir eylem olmuştur. Basit aşk romanlarına ya da buna benzer hikayelere dayanan bir eser ya da bir oyun kaleme almak bile, politik tavır almakla eşdeğer biçimde algılanmıştır. Entelektüel ürün kıtlığında, edebiyat, fikirlerin taşıyıcısı konumunda yer almıştır. Bu gibi nedenlerle, aydın gibi edebiyatçı da kişisel eğilimine uymasa dahi politikanın içinde olmuştur (Belge, 1994: 82-83).

Tanzimat yazarlarının, romanın işlevi hususunda benzer görüşü taşıdıklarını söylemek, roman yoluyla vermeye çalıştıkları eğitimin benzer nitelikte olduğu anlamına gelmemektedir. Politik görüşlerinin farklı olması, vermek istedikleri düşüncelerin temalarında kendisini göstermektedir. Örneğin, istibdat dönemine karşı mücadele eden ve hürriyet, meşrutiyet gibi değerlere inanmış olan Namık Kemal, vatan, özgürlük ve eşitlik gibi fikirleri topluma sunmaya çalışmıştır. Önceleri Yeni Osmanlılarla birlikte hareket ettiği fikrini uyandırmış olan Ahmet Midhat ise gazeteciliğini ve romancılığını eğitim yolunda kullanırken, onlara ansiklopedik bilgi vererek kültürlerini arttırmak istemiştir. Ahmet Midhat, ilerleme için genel kültür düzeyinin yükselmesinin şart olduğunu düşünmüştür. Topluma aşılama istediği ve özellikle övdüğü şeyler ise başarılı bir iş hayatı ve ticarete çalışkanlıktır. Ancak bunlarla da yetinmemiştir. Zira Abdülhamid’in istibdat rejimiyle uzlaştıktan sonra görüşleri ahlakçı ve dinci bir düzlemde geliştirse de esaret ve kadın hakları konusunda birtakım ileri görüşleri de savunmuştur. Sonraki kuşaktan gelen Mizancı Murat da edebiyatın eğitici bir rolünün olması gerektiği kanısında olmuştur. Ama amacı edebiyattan, halka salt ansiklopedik bilgi vermek hususunda yararlanmak değildir. Çünkü ona göre, ülkenin selameti için, dürüst ve ahlakı güçlü bir seçkinler grubu yetişmesi gerekmektedir. Bu düşüncesine uygun olarak 1892 yılında kaleme aldığı “Turfı mı Yoksa Turfanda mı?” romanında dürüst, vatansever ve idealist Mansur Bey karakteriyle birlikte, zihnindeki aydın emsalini sunmuştur (Moran, 1998: 11-12). Bu tarz Cumhuriyet dönemi romancılarına da yansımıştır.

Ahmet Mithat Efendi'nin züppesi Felatun Bey, Batılılaşma süreci içinde giderek karmaşıklaşacak ve adeta bir alafranga haline dönüşecek olan yeni bireyin ilk örneğini oluşturmuştur. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "Kiralık Konak"ı da benzer şekilde geleneksel, toplumsal ilişkilerin çözülüşünü, yozlaşmasını, kuşaklar ve bireylerarası iletişimsizliği anlatan bir roman olmuştur. Buradan bakıldığında Cumhuriyet romanının aydın tipleri, Tanpınar'ın "medeniyet değiştirmesi" olarak nitelendirdiği Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçiş sürecinin doğurduğu kopma olgusuna bağlı olarak değerlendirilmek durumundadır (Oktay 1995: 266). Bu doğrultuda romanlar iki açıdan terakkiye hizmet etmiş olmaktadır. İlki, edebiyat alanında ilerlemiş Avrupalıların geliştirdiği ve medeni insanlara (topluma) yakışır bir sanatı ülkeye getirmek ve tanıtmak suretiyle, ikincisi ise gazete gibi romanı da eğitim gayesiyle kullanarak katkı sağlamakla. Özellikle tıbbiyeden yetişenler daha materyalist bir dünya görüşünü benimsemeye yatkındılar. Örneğin, Emile Zola'yı ve doğalcılığı topluma tanıtan ve bu açıdan edebiyata önemli etkisi bulunan Beşir Fuat da tıbbiyede okumuş, materyalist biridir. Tanzimat Dönemi'nde laik eğitim yürüten mülkiye ve tıbbiye gibi okullar, gazete ve edebiyatın yanında ideoloji üreten üçüncü bir kaynak da olmuşlardır (Moran, 1988: 13).

Cumhuriyet, Aydınlanma'yla gelen kültürel ortamı da yaratmaya çalışmıştır. Eğitim, hukuk ve toplumsal yaşamla ilgili devrimler ile Cumhuriyet, Osmanlı'nın geleneksel ideolojisini değiştirmeyi ve Aydınlanma'nın getirdiği doğruların ideolojisini egemen kılmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda topluma bunları aktaracak aydına ihtiyaç duymuş, devlet tiyatrocusu, devlet sanatçısı gibi uygulamalarla kültürel alanların gelişimini desteklemiştir. Edebiyat da hem bu doğrultuda gelişmiş hem de bunu etkilemiştir. Örneğin Yakup Kadri, "Yaban" adlı eserinde köylü halk kopukluğuna değinmiştir. Nihayetinde Cumhuriyet döneminde kurulan köy enstitüleri, aydın ile köylü arasındaki mesafeyi azaltacak profilde aydınlar yetiştirmek için tasarlanmıştır. Bu eğilimle, Meşrutiyet aydının öğretmen ile kurtarıcıyı özdeşleştiren eğitim tutkusu, Cumhuriyet rejiminin köylere kurtarıcı öğretmen gönderme ve böylelikle Aydınlanma'yı topluma yayabilme ideali şeklinde ortaya çıkmıştır. Aslında bu gayretlerle birlikte yaratılmak istenen aydının sayısı arttırılmış; ancak, entelektüel alanda derin bir gelişme yaratmamış; teorik sığlık yeterince aşılammıştır (Yıldız, 1995: 370). Örneğin Kurtuluş Savaşı'nı konu alan Anadolu ve köy coğrafyasında geçen romanlardaki Türk aydını profiline bakıldığında onun, içsel özgürlüğünün olup olmadığı sorun edilmemekte, kendisiyle fazla bir alıp veremediğinin olmadığı görülmektedir. Zira kendi gözünde dahi kendisini belirleyen asıl özellik, vatana ve topluma faydalı olmak, bu anlamda doğruların bir yargıcı olmaktır. Vatan, bir insanın hayatının öneminden önde gelen bir ülküdür. Tabi bu tür aydın doğal olarak otoriter devlete bağlılığın, resmi olanların dışındakini pek sorgulamaksızın onu yüceltişinin kendisini getirdiği bir yerdedir. Verili değerleri sorgulamayı önlemiş bir otoriter devlet ile ümmet toplumunun ağırlığını taşıyan, Türk aydınının geçmişteki en açık örneği vatan şairi Namık Kemal, bir yandan "hürriyet, kopsun ayağındaki zincirler açılsın kapılar" diye haykırıyor, öte yandan kendi ayağının zincirini ancak yine devletin sunduğu olanakla çözüyordu. Türk aydınının bu "zincirli hürriyet" durumlarının örnekleri çok olmakla birlikte tarihsel bir süreçte devam etmektedir. Genlerde taşınan derinlemesine

bir iç bakış yoksunluğu nedeniyle de bir türlü sürüden ayrıлып farklılaşamadığı, bunu göze alamadığından bir çeşit kendinden doğma zincirli bir alan sunmaktadır (Ağaoğlu: 1995: 223). Batılılaşma'nın toplumda yaygınlaşmasına karşın ne tam “Batılı” ne de tam “Doğulu”dur. Aydınların felsefi ve politik tutumları ne olursa olsun, genellikle bu iki uygarlık arasında gidip gelen bir bocalama durumu söz konusudur. Doğu ile Batı'yı bir arada yaşama durumu, sadece devlet kurumlarında değil, diğer üstyapı kurumlarında da farklı değer sistemlerini yansıtan bir ikilik yaratmıştır (Moran, 1988: 13).

Osmanlı toplumunun son dönemlerinde ortaya çıkan aydına göre devlet yıkılmak üzeredir. Batı bilgisi, ilmi ve fenni olduğu için Osmanlı Devleti'ni aşmıştır; dolayısıyla onlara bilgi ve fende yetişilmezse durum daha da kötüye gidecektir. Böylece “ilerilik” ve “gerilik” mücadelesi “bilgi” düzeyinde ortaya çıkmıştır. Aydınlar bilgili, halk bilgisizdir; bir de ortada, halkı bilgisiz kalmasına neden olan “kötüler” vardır. Belge'ye göre asıl sorun feodal Osmanlı toplumunun bir burjuva toplumu haline getirilmesidir. İşte bu politik durum, aydının zihninde aldığı ideolojik biçimle ahlaki bir alegoriye dönüşmüştür. Aydın, okur-yazar olduğu, birtakım bilgilere sahip olduğu için de toplumun kurtarıcısı rolünde olacaktır. “Kurtarıcılık”, ahlaki yanı ağır basan bir ideolojik kategoridir. İkinci ve üçüncü dereceden başka ahlaki kategorilerle takviye edilmiştir. Şöyle ki, kurtarıcı olabilmek için feragatte bulunmak, fedakâr olmak ve idealist olmak gerekir. Kurtarıcıdan sadelik, içtenlik, dürüstlük vb. erdemler beklenir. Böylelikle, somut politik durumun nesnel, yalın ilişkileri, sınıf mücadelesinin acımasız gerekleri, aydının kendi hakkında kurduğu ideolojik tasarım içinde öznelleşecek, yücelemek, süslenmek ve tabii gerçekliğini kaybedecektir. Batılı yazar politikayı çok iyi bildiği, olayların ardında yatanı görebildiği halde, -ya da bundan ötürü politikadan uzak dururken- Türkiye'deki yazar son derece naif ve çocuksu bir düzeyde değerlendirdiği politikanın içinde olmuştur. Türkiye'de Tanzimat'tan bu yana pek çok şey değişmiş ama Türkiye gerçeklerinin ideolojik kavranış biçimi yeterince değişmemiştir. Bu yüzden politik romanın kuruluşunda ufak tefek değişikliklerle de olsa hep aynı temel üzerine bina edilen çatının devam ettiği görülebilmektedir. Bu sürekliliği sağlayan şey, Türk yazarların temelde idealist olan dünya görüşüdür. İdealist bakış, toplumsal-politik ilişkileri içselleştirir, insanileştirir. Yani gerçekte insanları dıştan sararak belirleyen, üretici güçler, üretim ilişkileri gibi nesnel, yapısal kategorilere göre işleyen toplum güçleri, idealist bakış açısının ışığında ahlaki ve manevi bir görünüm alırlar (Belge, 1994: 84-85). Keşfe çıkmanın maddi, ticari, politik dürtülerinin yanı sıra, bir de “bilinmeyi bulmak” gibi insani ve yaşantısal boyutu vardır. 20. yüzyılın başlarında Türk aydını için en az bilinen yer Türkiye olduğuna göre, “bilinmeyen çekiciliği” burada kendini göstermektedir. Cumhuriyet'in “milli edebiyatı”, birçok özelliğiyle bir keşif edebiyatıdır. Doruk noktalarından biri ise “Çalıkıuşu”dur (Belge, 1994: 275).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN ROMANLARINDA AYDIN PROFİLİ

İlerleme, toplumun iyileşmesi ve 18. yüzyıl romanlarında geçen “insan zihninin ıslahı” gibi fikirler Aydınlanma’nın merkezi öneminde olmuştur (Israel, 2020: 16). Dönemin aydınları aynı zamanda önemli birer romancıdırlar. Bu anlamda aydın kimliğini tanımak ve tanımlamak için edebiyata yönelmenin, tarihsel, toplumbilimsel ya da siyasal verilere eklenebilecek zenginlikte bir kaynak sunma olanağı sağladığı düşünülmektedir (Ağaoğlu, 1995: 221). Bilindiği üzere bu dönemin en etkili iletişim aracı yazılı eserler ve romanlardır. Aydınlanma değerleri de okuyucu kitlesine sahip romanlarla yayılmakta ve toplumda özellikle orta sınıf tarafından öğrenilmektedir. Türkiye’de de Tanzimat’tan bu yana gelen aydınların pek çoğunun aynı zamanda birer roman yazarı olmaları önemli bir merhaledir. Dolayısıyla bunu Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Reşat Nuri Güntekin’in romanları üzerinden okumanın, Türkiye’deki aydın profilinin tespit edilmesi açısından isabetli olacağı düşünülmektedir.

Reşat Nuri Güntekin, babasından kalan kitaplık mirasında Rousseau’ları, Voltaire’leri, Montesquieu’ları ile “Bibliothèque National”ın mavi kaplı, ucuz klasikler edisyonunun hemen tamamını, Zola’lar, Flaubert’ler, Balzac’lar ve Dante’lerle Fransız natüralist ve realistlerini okuma fırsatı bulmuştur (Önertoy, 1983: 9). Kendisinin ifadesiyle Fransızca’da ilk okuduğu romancı Emile Zola’dır (Baydar, 2015: 136). Bunun yanında Güntekin, II. Abdülhamid’den çok partili demokrasiye kadar Osmanlı ve Türkiye’nin en buhranlı zamanlarını bizzat yaşamış, toplumsal, tarihi ve siyasi vakaların Türk insanı ve toplumu üzerindeki tesirlerini başarıyla yansıtmış bir yazardır (Yalçın, 2010: 466). Bunu başarıyla yansıtmada önemli olan hususlardan bir de askeri tabip olan babasıyla birlikte çocuk yaşlardan beri, daha sonra da Milli Eğitim müfettişliği yıllarında Anadolu’yu karış karış gezmesinde saklıdır (Önertoy, 1983: 11). Zira on iki yıl süren bu görevi süresince Anadolu’yu neredeyse baştan başa dolaşan Güntekin, memleketin gerçeklerini daha derin, daha ince taraflarıyla görme, tanıma ve analiz etme fırsatını bulmuştur (Topaloğlu, 2017: 25).

Güntekin, romanlarında sürekli olarak Anadolu’yu ve İstanbul’dan gelen aydını ele almış, buradaki toplumsal sorunlara değinmiştir. Ona göre Anadolu’nun geri kalışındaki etken, yeterince tanınmayışıdır. Herkesin gitmekten korktuğu Anadolu’ya yazar ilk olarak Çalıkuşu, Yeşil Gece, Kan davası ve Acımak gibi romanlarda görüldüğü üzere öğretmenleri göndermiştir (Önertoy, 1983: 11-13). Bu tesadüfi bir durum değildir, zira birinci bölümde de değinildiği üzere Aydınlanma’nın eğitime verdiği değer aşıkardır.

Güntekin'in romanlarının ilgili çekici olmasının sırrı, onun gerçek hayatı olduğu gibi yansıtılma başarısında olduğu kadar doğallığında da gizlidir. Yapay değil doğal kalmaya büyük ehemmiyet veren yazarın, objektif olmaya büyük değer verdiği görülmektedir. Güntekin'in yazılarında toplumsal eleştiri öğeleri çerçevesinde bir araştırma yapmış olan Hüseyin Çelik de romanlarda ekonomik, ahlaki, siyasi, askeri, estetik, ideolojik, hukuki ve dini eleştiri öğelerinin varlığına karşın, yazarın “monist bir anlayışla, tartışmasız reçeteler” önermemesi yönüyle, bu tarzı benimseyen romancılardan ayrıldığını belirtmektedir (Yalçın, 2010: 466-477). Bu çok önemlidir zira Güntekin'in romanlarını şekilci ve propagandist eserlerden ayırmaktadır.

Güntekin'in roman kahramanlarının çoğunun memur ya da bir devlet görevlisi olduğu görülmektedir. Bunlar arasındaki ekseriyetli grup öğretmenlerdir. Genellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemini konu alan romanlarda, Tanzimat'la birlikte açılan okullarda yetişmeye başlayan ve yeni açılan mekteplerde görev alan öğretmenlerle, medrese çıkışlı olanlar arasında medrese-okul çatışmasının yaşandığı görülmektedir. Açık düşünceli, yetenekli, Aydınlanmacı öğretmenler, Anadolu'da gittikleri kimi yerlerde geleneksel güç odakları tarafından “dinsiz” sıfatıyla toplum nezdinde manipüle edilmeye çalışılmışlardır. Örneğin “Yeşil Gece” romanındaki Ali Şahin'in Anadolu'da bu şartlar çerçevesinde öğretmenlik yaptığı görülmektedir. Bu öğretmen kendini, gittiği Anadolu kasabasında (Meşrutiyet yıllarında), yeni düşünceye karşı olan ve türlü hurafelerden güç alan geleneksel ile bir çatışma içinde bulmuştur (Önertoy, 1974: 27). Romanlardaki aydının, Tanzimat Dönemi'nde açılmaya başlayan müspet ilim okullarından, öğretmen okullarından ya da bir Fransız okulundan eğitim alarak yetişmiş profiller olduğu görülmektedir. Bunun sadece birkaç istisnası vardır, onlar da Aydınlanma'yı kendi kendilerine -örneğin kitaplardan- keşfetmiş zeki tiplerdir.

Romanlardaki karakterler arasında ise Balkan Savaşı'ndan sonra güçlenen İttihatçılığın Anadolu'daki simgesi olan, Batı'ya ve eskiye aynı ölçüde düşman öğretmenlere de rastlanmaktadır. Meslek sahibi öğretmenlerden sonra doktorlar göze çarpmaktadır. Öğretmen ve doktorlar dışında memurlar ve yöneticiler de vardır. Bunların bir kısmı mutasarrıf ve kaymakam gibi yöneticilerdir. Yan karakterler arasında ise paşalar, valiler, okul müdürleri, belediye başkanları, maarif müdürleri yer almaktadır. Yan karakter olarak verilen yöneticilerin çoğu üstlerine karşı dalkavukluk eden, sorumluluktan kaçan koltuk sevdalısı tiplerdir. Pek çoğu “aman başımız yanmasın” modundaki korkak karakterlerdir. Bunun yanı sıra az da olsa yasaya uyan dürüst sorumluluk sahibi kişiler de vardır (Önertoy, 1974: 28).

Güntekin'in romanlarında, Anadolu kasabasına göreve gelen aydınla arkadaş olanların arasında özellikle mühendis karakteri göze çarpmaktadır, bu aynı zamanda Aydınlanma'yla gelen “yeni”nin mekânsal değişimine de tekabül etmektedir. Örneğin “Yeşil Gece” romanında aydın öğretmenin en yakın arkadaşı olan mühendis Necip karakteri, yeni düzenin şehir planını kurgulamaktadır. Bu yeni plana göre türbeler, tekkeler ve medreselerin yerine hastaneler, mektepler,

sinema ve tiyatro salonları bulunacaktır (Güntekin, 2019a: 236). Bunun yanında romanın ana karakterinin arkadaşı olarak sadece mühendisler değil, değişik rütbelerdeki subaylar, din adamları, serbest meslek sahipleri, gazeteciler ve tiyatro oyuncularını da bulunduğu görülmektedir (Önertoy, 1973: 28-29).

Güntekin'in romanlarında konular ve mekân genellikle Anadolu'dur, taşradır. Anadolu izlenimlerinin çoğu gerek çocukluktan beri babasıyla gerek kendi mesleği (müfettişlik) sırasında gezip dolaştığı gözlemlere dayanmaktadır (Önertoy, 1974: 49). Dolayısıyla karakterler toplumsal bir gerçekliğin gözlemi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Zira romanlar da yapı itibarıyla böyle eserlerdir. Nihayetinde Güntekin'in romanlarını incelemenin bu dönemde çizilen aydın profilini ortaya çıkaracağı düşünülmektedir.

3.1. Romanlarda Zaman ve Mekân Kapsamında Dönemin Siyasi Fikirleri, Siyasi İklimi ve Ortamı

Romanlardaki aydın profilinin özelliklerine geçmeden önce, romanların geçtiği dönemi zamansal ve mekânsal açıdan incelemenin isabetli olacağı düşünülmektedir. Reşat Nuri Güntekin'in romanlarının zamansal ve dönemsal çerçevesini; II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı, Mütareke, Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemleri teşkil etmektedir. Roman karakterleri, bu dönemler içerisinde cereyan eden vakalar çerçevesinde yaşamaktadırlar. Bu itibarla son dönem Osmanlısı ile Cumhuriyet Türkiye'sinin asıl tablosu Güntekin'in romanlarında çizilmiş olduğu görülmektedir. Şahıs tiplerindeki zengin çeşitliliğin ve mekân genişliğinin sebebi de budur. Değişik sosyal tabakalar, her çevreden insanlar, bu insanların mesleki, genel ve şahsi sorunları, zihniyetleri, hayatı algılama biçimleri, batıl veya hakiki inançları, hayal kırıklıkları ve idealleri, sosyal aksiyonları, aile ilişkileri, aşkları ve buna benzer pek çok düşünce, davranış ve duyguları geniş bir zaman ve mekân içinde ele alındığı göze çarpmaktadır (Emil, 1989: 23). Tüm bunlarla birlikte mekân genellikle Anadolu'dur.

“Yeşil Gece” romanında, örneğin Osmanlı'nın II. Meşrutiyet yıllarında yönetimde olan parti olan İttihat ve Terakki göze çarpmaktadır. Romanda İttihat ve Terakki katib-i mesulü Cabir Bey'in cemiyetinde çoğu Balkan muhacirlerinden mürekkep bir partisi vardır. Bunlar, Cabir Bey'in küçük çapta modelleri gibidir. Onun gibi konuşurlar, onun gibi giyinirler, kâtib-i mesulün milleti uyandırmak için meclislerde ve Muallimler Cemiyeti'nde anlattığı hikâyelerini onlar da mekteplerde çocuklara tekrar ederler. Buradaki söylem dönemin siyasi fikirlerini göstermenin yanı sıra bu tarzı zımnen de eleştirmektedir. Romanda bu partinin çok gürültücü ve taşkın olduğundan, mütemadiyen mukaddes intikamdan, zalim düşmandan, millet sevgisi ve taassup düşmalığından bahsettiklerinin ifade edildiği görülmektedir. Bu parti mensuplarının fikir ve gayelerini başkalarına telkin etmek için retorik sözler söylediklerinden, zaman zaman bağırдықlarından, kızdıklarından, yumruklarını sıktıklarından ve bu hakikat cevherlerini birdenbire idrak ve kabul etmeyenler olursa dövecek gibi

üzerlerine yürüdükleri ifade edilmektedir. Yine mevcut kafa yapılarının yenisiyle değişmesi gerektiğini şu şekilde ifade ettikleri anlatılmaktadır (Güntekin, 2019a: 104): “Değiştirelim gayrı bu kafaları. Atalım çöplüğe bu mütefessih zihniyetleri... Biz uyanıp değiştirmezsek bu kafaları zalim Avrupa koparır onları armut gibi...”

“Yeşil Gece” romanındaki aydın öğretmen Şahin, görev yapacağı Sarıova kasabasına geldiği zaman ahali üzerinde bir analiz yapmıştır, bu analiz aynı zamanda dönemin politik unsurlarını da ifade eder niteliktedir, zira bir yanda yenilik taraftarları diğer yanda eskiler bulunmaktadır (Güntekin, 2019a: 66): “Bir yanda (...) yeniler, teceddüt ve inkılâp taraftarları, öte yanda onları dinsizlikle itham eden, (...) açıktan açığa muhalefete cesaret edemeyerek gizli gizli homurdanan eskiler. Sayı bakımından ekseriyet bunlarda idi. Fakat öte tarafta da hükümet ve fırka kuvveti vardı.”

“Yeşil Gece” romanında siyasi bir olay olarak “31 Mart Vakası”nın da geçtiği görülmektedir. Bu durum romanda Şahin Öğretmen’in geçmişte eğitim gördüğü Somuncuoğlu Medrese’sindeki eski ders şeriki Zeynel Hoca karakteri üzerinden fes, sarık ve şapka olguları üzerine tartışılmaktadır (Güntekin, 2019a: 17): “Zeynel Hoca, Karadenizli koyu mutaassıp bir softaydı. Otuz Bir Mart’ta şeriat uğruna şahadet şarabını içmesine bıçak sırtı kalmıştı. Bereket versin tam zamanında bir yolunu bulup İstanbul’dan kaçarak darağacından yakayı kurtarmıştı.”

31 Mart ve Hareket Ordusu konularının, “Çalığışu” romanında da geçtiği görülmektedir. Romanın, bu dönem ile Cumhuriyet arasındaki süreçte geçtiği anlaşılmaktadır (Güntekin, 2014: 189). Yine Tanzimat Dönemi’nde açılmış eğitim kurumlarından Darulfünun, Tanzimat sonrasının önemli romancılarından ve aydınlarından Ahmet Midhat, Osmanlı aydınlarının kurmuş olduğu iki parti olan İttihat ve Terakki, Ahrar, yine 31 Mart, gibi kavramların “Miskinler Tekkesi” romanında da geçtiği görülmektedir (Güntekin, 2017a: 34-37).

Dönemin siyasi fikirlerinden İslamcılık-Türkçülük hususu ve bu konudaki fikirler “Yeşil Gece” romanında Şahin Öğretmen ile Üsküplü bir muallim diyalogu üzerinden anlatıldığı görülmektedir. Bu aynı zamanda aydın profilinin bu konuya bakış açısını da bize anlatmaktadır. II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı’ndan Cumhuriyet’in ilanıyla biten bu romanda aydın öğretmen Şahin karakterinin laik ve milliyetçi bir hüviyette olduğu görülmektedir (Güntekin, 2019a: 105-106).

“Yeşil Gece” romanında aydın öğretmen Şahin Efendi “türbe yakıtı” iftirasına maruz kalan Fransızca öğretmeni Nihat Bey için avukat aramaya çalıştığı bir diyalogda dönemin (II. Meşrutiyet yıllarının) siyasi çekişmeleri ve siyasi fırkalarının da geçtiği görülmektedir. Bu fırkalar “Ahrar Fırkası” ve “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”dır. Aslında bu, hakikate ulaşmak yerine “taraftarlık” iptidailiğini de gözler önünde sererek, metin arasına gizlenmiş bir hiciv niteliği de taşımaktadır, zira hakikat kimin söylediğinden bağımsızdır, ama insanların taraftarlık bağlamında kategorize edildikleri görülmektedir. Örneğin romanda geçen avukat Rüsuhi Bey’in hür fikirli bir adam olduğu

bu nedenle de Sarıova’da pek bir iş yapamamakta olduğu ifade edilmektedir (Güntekin, 2019a: 189): “Rüsuhi Beyin hür fikirli bir adam olduğu söylenirdi. Sarıova’da pek bir iş yapmamasının büyük sebeplerinden biri de bu şöhreti idi.” Diğer taraftan ise Avukat Vehbi Bey’in geçmişte Ahrar Fırkası’nda bulunduğu, bu nedenle eğer onun tarafından savunulursa da bu “lekenin” ona sürüleceğinden ve davanın daha da zora gireceğinden bahsedilmektedir. Reşat Nuri’nin aslında tüm bu söylemlerle, özden uzak olan bu iptidai bakış açılarını hicvettiği söylenilebilir (Güntekin, 2019a: 190): “Vehbi Bey’in Meşrutiyet senesi Ahrar Fırkası’nda bulunduğunu, sonra bir zaman İtilafçılara çalıştığını bilmiyor musunuz? Bu intihap, Cabir Bey’i fena halde pirelendirir. Zavallı Nihat Efendi’ye bir de İtilafçılık lekesi sürerseniz mahvolduğunun resmidir.”

Romanlarda, aydın üzerindeki Fransız etkisi de (özellikle Aydınlanma dönemi Fransız düşünürleri ve Fransız Devrim’i) sıkça görülen bir hadisedir. Bu durum örneğin “Dudaktan Kalbe” romanında Vefik Paşa karakteri üzerinden ifade edilmektedir (Güntekin, 2018a: 8): “Vefik Paşa, (...) Hayretle kollarını kaldırdı; küçük, kısa vücudunu yükseltmek ister gibi ayaklarının ucunda kalkınarak Fransızca: Azizim, burası bir peri âlemi, bir bin bir gece sarayı hazinesi, dedi.” Fransız etkisi “Kavak Yelleri” kitabında da göze çarpmaktadır (Güntekin, 2008: 13): “İlk önceleri tıp literatürüne dair bazı Fransızca kitaplar da getirtiyordum. Hepsi hala muayenehanemin camekanlarında durur.” “Bir Kadın Düşmanı” romanında da Fransız etkisine şu diyalogda rastlanmaktadır (Güntekin, 2019b: 57): “Gelecek mektubumda sana o geceye dair de tafsilat veririm. Orövar Nermin. ‘Orövar’ Fransızca ‘görüşmek üzere, hoşça kal’ anlamlarına gelmektedir.” “Damga” romanının ise genel olarak Osmanlı’nın son yıllarında geçtiği görülmektedir. II. Meşrutiyet’in ilanı ve sonrasında geçen bir romandır. Dönemin Fransız etkisi hemen her romanda görüldüğü üzere “Damga” romanında da göze çarpmaktadır (Güntekin, 2018c: 20): “Paşa babam, nedense bizi mektebe vermek istemiyordu. Muzaffer ağabeyimi on yedisine, beni on dört yaşına kadar Mahmut Efendi okuttu. Konağın, İsmail Bey ismindeki hususî hekimlerinden de haftada bir gün ayrıca Fransızca dersi alıyorduk.”

“Akşam Güneşi” romanındaki karakterlerin, tıpkı Tanzimat sonrasının aydınları gibi, Paris ile yakın ilişki içinde olduğu görülmektedir. Birinci bölümde değinildiği üzere Paris, Aydınlanma’nın adeta başkenti konumundadır. Burada “gökyüzünden yeryüzüne indirilen” müspet bilgiyle yetişenler, insanı mutlu kılacak eylemler için çabalamakta, aynı zamanda da modern eğitim kurumlarında eğitim almaktadırlar. Romanda, Tanzimat sonrası kurulan ve daha sonra Galatasaray adını alacak olan Mekteb-i Sultani’nin de geçtiği bu pasajda, Fransız Devrimi’nden sonra yayılan “milliyetçik” fikrinin ne denli “patlayıcı” bir güç haline geldiği de görülmektedir (Güntekin, 2017b: 47-49). “Akşam Güneşi” romanında da milliyetçilik, “Balkan Savaşları” üzerinden işlenirken bu sırada basında yaşanan propaganda faaliyetlerine değinildiği de görülmektedir. Avrupa’da eğitim gören birçok Bulgar, Yunan ve Sırp genci dünya çapında yayın yapan birtakım basın-yayım kuruluşlarına girmeye çalışıp Osmanlı aleyhinde iki satır yazı yayımlatabilmek için bedava işçilik dahi yapmaktadırlar. Basın yoluyla yapılan propaganda faaliyetinin tesirini anlayan bu ayrılıkçı

gençlerin faaliyetleri karşısında Avrupa'daki Türk gençleri gerektiği gibi karşılık verememektedir (Haykır, 2021: 413).

“Acımak” romanının da Tanzimat sonrası dönemde geçtiği anlaşılmaktadır. Zira kitabın ana karakterlerinden olan kadın öğretmen (Zehra Öğretmen) Darülmuallimat'da yetişmiştir (Güntekin, 2018b). Bu okul Tanzimat sonrası 1870 yılında Osmanlı Devleti'nde, ilk ve orta öğretim kız okullarına öğretmen yetiştirmek için açılmış kız öğretmen okuludur (Akyüz, 2007: 185). Tanzimat sonrası açılan müspet bilim okullarının, dini bilgiyle eğitim yapan medreselerle birlikte eğitimde düalist bir yapı oluşturmaya başladığı görülmektedir.

Tanzimat Dönemi'nde gündeme gelen siyasal ve ekonomik reformlar çerçevesinde yeni eğitim kurumlarının oluşturulması girişimleri önemli bir politikadır. Dönemin resmi eğitim kurumları gibi eğitim amaçlı sivil örgütlenmeler de “Osmanlıcılık” anlayışı çerçevesinde yapılandırılmışlardır. Diğer taraftan bu dönemden itibaren cemaatler de sosyal yardım ve kültür içerikli dernekler oluşturmuşlardır. Gayrimüslim cemaatler kadınlar dahil olmak üzere kendi milletlerinin çeşitli kesimlerine yardım ve eğitim olanakları sağlamayı hedefleyen dernekler kurarken Türk-Müslüman camiası da eğitim ve yardım içerikli hayır kurumlarının oluşumunu gerçekleştirmiştir (Soydan, 2003: 249). Tanzimat ile Cumhuriyet arasında geçen “Akşam Güneşi” romanında “Darüşşafaka”nın geçtiği görülmektedir (Güntekin, 2017b: 153). “Dudaktan Kalbe” romanının ana karakteri kemanist Kenan'ın da Tanzimat sonrası açılmış rüştiye mekteplerinde yetişmiş olduğu görülmektedir (Güntekin, 2018a: 35). “Kavak Yelleri” romanında II. Meşrutiyet sonrası kurulan ilk resmi müzik okulu “Darülelhan”, (Güntekin, 2008: 100). 1914 yılında Osmanlı'nın ilk konservatuvarı olan “Darülbeyaz” göze çarpmaktadır (Güntekin, 2017c: 43). Tanzimat döneminde açılan “idadi mektepleri”, “Damga” romanında da geçmektedir. Güntekin'in çizdiği pek çok aydın profilin, Tanzimat sonrası açılan müspet ilim okullarında eğitim aldığı görülmektedir (Güntekin, 2018c: 25, 47).

Reşat Nuri'nin çoğu romanında olayların geçtiği zamanın, Tanzimat sonrası ile Cumhuriyet arasındadır. Bu dönemde Abdulhamid yönetimi de vardır. Sultan Abdulhamid'in kurduğu jurnal sistemiyle, kendi yönetiminin aleyhinde düşünenlerin ihbar ettirilmesine olanak verdiği anlatılmaktadır. Bu diyalog “Acımak” romanında idealist kaymakam Mürşit Bey'in zenginliği ve lüks yaşamı seven kayınvalidesi ile girdiği diyalogda işlenmektedir. Romanın ana karakteri aydın ise bunun ahlaksızlık olduğunu ifade etmektedir (Güntekin, 2018b: 119): “Meveddete çaresiz sudan bir cevap verdim. Curnalciliğin hırsızlık kadar fena bir şey olduğunu bu tecrübesiz genç kadına nasıl anlattırdım?”

Sultan Abdulhamid döneminde, meşrutiyet fikrinden bahseden bir öğretmenin tevkif edildiği “Damga” romanında da görülmektedir. Romanlarda jurnalcilik ahlaksızca ve alçakça bir eylem olarak resmedilmektedir (Güntekin, 2018c: 27-31). “Gökyüzü” romanında da Abdulhamid

dönemindeki “hürriyet sürgünleri”ne ve jurnalciliğe değinildiği görülmektedir (Güntekin, 2019c: 14): “Trablus, o vakit sürgünler panayırı gibi bir yerdi. İlk zamanlarda memleketteki hürriyet kahramanı bolluğuna şaşıyordum. Fakat biraz sonra anladım ki bunların hepsi politika mahkûmu değildiler.”

“Gökyüzü” romanında Abdulhamid, hürriyet ve Tanzimat Dönemi’nde kurulan okullardan olan Tıbbiye’ye değinildiği görülmekte ve aydına bir misyon yüklenmektedir. Namık Kemal’den bahsedilen bir pasajda, Abdulhamid dönemindeki baskıdan söz edilirken “Hasan Paşa Karakolu”, sürgün ve jurnalcılık örneği verildiği görülmektedir. Bu dönemde memlekette hürriyetin olmadığından da söz edilmektedir. Aydın ise okuyarak büyük icatlar yapmak istemektedir (Güntekin, 2019c: 11-13).

Romanlarda, tek adam despotizmleri eleştirilirken, demokrasilerin ve meşrutî yönetimlerin övüldüğü görülmektedir (Güntekin, 2019b: 80-81). Böylelikle Güntekin’in, II. Meşrutîyet’in ilanından önceki istibdat yıllarını da romanda konu yaptığı görülmektedir. Bu romanlarda yazar, o yıllardaki istibdat yönetimine ve bu yönetime yardımcı olanlara karşı duyulan isyanı yansıtmaktadır. “Gökyüzü”, “Harabelerin Çiçeği” ve “Damga” gibi romanlarda gençlerin, sarayda görev almayı onur kırıcı sayarak kabul etmeyişleri, hafiyeliğe karşı çıkışları aktarılmakta, istibdat yönetimine muhalefet etmeye çalışanların ise sürgüne gönderildikleri anlatılmaktadır (Önertoy, 1974: 19-20).

Abdulhamid’in “istibdat dönemi”nde aydınların fikirlerini ifade etme hürriyetinde ciddi sorunlarla karşılaştıkları için Avrupa’ya ve özellikle Paris’e kaçtıkları anlaşılmaktadır (Güntekin, 2019c: 20): “Karakola ve Fizan’a gitmemek için bir tek çare vardı: Paris’te Jön Türkler’in yanına kaçmak. Bunu zaten senelerden beri kuruyor, fakat bir türlü kati kararımı veremiyordum. Demek kismet bu gece imiş.” Dönemin aydınlarından olan bazı Jön Türklerin (Ahmet Rıza ve Mahmud Paşa) romanda geçtiği göze çarpmaktadır. Burada aynı zamanda lafla, politikayla ülkenin kurtulacağına sanılması anlamında, dönemin aydınlarının da hicvedildiği görülmektedir. Bu durum “Gökyüzü” romanında şu şekilde geçmektedir (Güntekin, 2019c: 20-21): “Fakat yaş yirmi beş; vatan benden hizmet bekliyor. Bende o zaman lâkırdı ile, yazı ile vatan kurtulacağına sarsılmaz bir iman var. (...) Düşündüklerimi, söylediklerimi yapmaya başladığım zaman memleket birdenbire güllük, gülistanlık olacak.” “Gökyüzü” romanındaki zaman akışında Abdulhamid döneminde sürgünde olan aydın karakterinin II. Meşrutîyet’in ilan edildikten sonra yurda döndüğü görülmektedir (Güntekin, 2019c: 24): “Nihayet Meşrutîyet... bu kadar yıl ayrılıktan sonra memlekete dönüş... (...) Biz, Paris’ten gelinceye kadar İstanbul’da başka kurtarıcılar türemiş; bütün sokak başları tutulmuş... Nutuklar, çalgılar, renk renk gazeteler, bir kör dövüşüdür gidiyor.” Romanlarda sıklıkla Abdulhamid döneminde yaşanan (romandaki zamanda eskide kalmış ya da şimdiki zamanda) sürgün, vb. durumlar ve ardından gelen meşrutîyet yılları göze çarpmaktadır (ancak bu yıllar da güllük gülistanlık olarak sunulmamaktadır). Bu durum “Kavak Yelleri” romanında da görülmektedir (Güntekin, 2018: 131) “Ev sahibi Müslim Bey’le Doktor İsa Bey, vaktiyle askermiş. Abdulhamid

313'te Askeri Tıbbiye talebelerini bir vapura doldurarak Trablus'a, Hicaz'a, Bağdat'a sürdüğü zaman, saçlı sakallı bir adam olmasına rağmen nedense onu da aralarına katmış”

“Gökyüzü” romanında Mükerrer karakteri anlatılırken, romanda konunun geçtiği zaman da anlaşılmaktadır. Roman yine diğerleriyle benzer şekilde Tanzimat, Abdulhamid, Meşrutiyet ve Cumhuriyetin ilk yılları arasında geçmektedir. Romandaki karakterler de genellikle Abdulhamid devrini, Meşrutiyeti ve Cumhuriyetin ilk yıllarını görmüşlerdir. Özellikle tam bu geçiş dönemi aydın karakterleri ekseriyettedir ve hemen hepsi Aydınlanma filozoflarının fikirlerinden -özellikle Fransız-etkilenmişlerdir (Güntekin, 2019c: 45).

Osmanlı Devleti'nde halk arasında okuma yazma oranı oldukça düşüktür. Müslüman okuryazarlık oranı 19. yüzyılın başlarında yüzde 2-3 civarındadır ve yüzyılın sonunda hemen hemen yüzde 15'e ulaşmıştır (Quataert, 2005: 169). Bu husus “Akşam Güneşi” romanında okuma yazması olmadığı için mektup yazmayı bilmeyen işçinin, Tanzimat Dönemi'ndeki mektepte okumuş genç kıza mektup yazdırma diyalogunda görülmektedir (Güntekin, 2017b: 188). İkinci bölümde değinildiği üzere Osmanlı döneminde Tanzimat sonrasında edebiyatçı aydınlar tarafından Türkçeleştirilme çabaları bulunsa da o dönemde Türkçe konuşan sayısı azdır. Bu durum “Çalıkuşu” romanında gözlemlenmiştir (Güntekin, 2014, 19-22): “Herhalde Türkçe konuşuyor olmalıydılar ki ne dediklerini anlayamıyordum. (...) Yanımda adı anıldıkça yüzümü ekşitiyor, yeni öğrenmeye çalıştığım Türkçe kelimelerle ‘Hüseyin pis, Hüseyin çirkin, edepsiz... Ööö,’ diye yere tükürüyordum.”

23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte II. Abdülhamid'in 33 senelik istibdat rejimi sona ermiş ve Kanunu Esas-i yeniden yürürlüğe girmiştir. Meşrutiyetin ikinci kez ilan edildiği 10 Temmuz (23 Temmuz) günü 1909 yılından itibaren ulusal bayram olarak kutlanmaya başlamıştır (Yamak, 2008: 326). “10 Temmuz Milli Bayramı” olarak adlandırılan bu bayramla meşrutiyetin niteliği ve önemi vurgulanmaktadır. “Çalıkuşu” romanında 10 Temmuz şenliği kutlandığı görülmektedir. Bu durumun Çalıkuşu'nun kafesten (evinden) çıkma hürriyetine benzetildiği görülmektedir (Güntekin, 2014, 336-337):

Hacı Kalfa, bunları görünce pek keyiflendi:

-Ayol, bu ziyafet değil, On Temmuz şenliğidir, dedi.

-Hacı Kalfa, bu gece benim kendi On Temmuzum, dedim. Evet, bu gece kendi hürriyet şenliğimdi. Çalıkuşu, kafesinden kurtulalı bu gece tam bir sene olmuştu. Bir sene, üç yüz altmış beş gün. Ne uzun?

Romanlarda dikkati çeken bir husus da Osmanlı'nın son dönemlerindeki bunalımlı geçiş aşamaları ve ardından gelen Cumhuriyet'le birlikte yaşanan sosyal değişimin görünümüdür (Kanter,

2006: 31). Güntekin'in romanlarında ele alınan konular ve dönemin zamanı önemlidir. Duygusallık ve sosyal olaylar, toplumsal gerçeklik içinde verilmiştir. Romanlarda, Osmanlı'nın ve Türkiye'nin belli dönemlerini çeşitli yönleriyle izlemek mümkündür. Dönemlerine göre, toplumun sorunları da sergilenmiştir. Anadolu'nun her yönden bakımsız olduğu, İstanbul hükümetinin Anadolu'ya ilgisizliği eserlerinin başlıca mesajları arasında yer almaktadır. Bunun yanında yönetimin devrimleri halka karşı dayatmacı yöntemle benimsetmeye çalıştığı ama halkın bu zorlayıcılık yüzünden devrimleri tam anlamıyla benimseyemediği, bu yüzden de bu konuda başarılı olunamadığı hususunun da kimi romanlarında ele alındığı görülmektedir. Ailelerde ve okullarda eğitim yeterli olmadığı için cahillik egemendir. Bunu yenmek için, doğru yöntemlerle eğitime (dolayısıyla aydın öğretmene) her şeyden çok önem verilmelidir. İstibdat dönemi toplumun gelişmesine engel olmuştur, sürgünler ve baskılar ülkenin önünü tıkamıştır. Yöneticiler, devlet memurları iyi bir eğitimden geçmedikleri için, dalkavuk, rüşvetçi, idare-i maslahatçı gibi ahlaki zaaflar taşımaktadır. Buna benzer zaman ve mekânda geçen konular adeta bir toplumun kaderi gibi sürekli tekrarlanan ve hala yaşanan toplumsal hastalıklardır. Bu sorunlar Güntekin'in romanlarında yaşandığı dönemle birlikte başarıyla yansıtılmıştır (Ceylan, 2002: 41). Güntekin, romanlarında Anadolu'nun köylerini, kasabalarını, kentlerini ele almıştır. Romanlarda, Kurtuluş Savaşı yıllarının Anadolu'su ile savaş sonrasının Anadolu'su, tabiatı olduğu gibi gerçek renkleriyle, biçimleriyle görülebilmektedir (Burdurlu, 1977: 48).

Reşat Nuri'nin romanlarındaki olaylar genellikle 1908 devrimi civarından başlamaktadır. I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet dönemi'ndeki vakalar ve o yıllardaki yaşantı ile birlikte zuhur eden karakterler yer almaktadır. Örneğin Türkçülük ve ulusçuluk bu dönemlerde başlamış, Batıcılık akımı bu yıllarda kendini göstermiş, yenilik ve yeni düşünceler bu yıllarda boy göstermeye başlamıştır (Uyguner, 1993: 35). Yazar, toplum sorunlarını ortaya koyarken yumuşak bir üslup tercih etmiştir. Ancak bu nahiflikte de olsa en sert gerçeklikleri dile getirmekten kaçınmamıştır. Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve ondan sonraki Cumhuriyet döneminin olgularını da yansıtırken gerçekçilikten uzak kalmamıştır (Burdurlu, 1977: 49).

Sonuç olarak bakıldığında romanlarda konunun geçtiği dönemler; "Gizli El" I. Dünya Savaşı yılları (1914-1918), "Çalılık" 1908'den sonraki yıllar (1908-1918), "Damga" Meşrutiyet (1908) öncesi ve Meşrutiyet yılları, "Dudaktan Kalbe" Cumhuriyetin ilk yılları (1923 sonrası), "Akşam Güneşi" Cumhuriyet dönemi, "Bir Kadın Düşmanı" Cumhuriyet dönemi, "Yeşil Gece" I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı yılları, "Acımak" Cumhuriyet dönemi, "Yaprak Dökümü" Cumhuriyet dönemi, "Kızılçık Dalları" Cumhuriyet döneminin ilk yılları, "Gökyüzü" Meşrutiyetten (1908) önce ve Meşrutiyet yılları, "Eski Hastalık" Kurtuluş Savaşı yılları ve sonrası (1919-1932), "Ateş Gecesi" Meşrutiyet'ten önce (1908) ve Meşrutiyet sonrası, "Değirmen" I. Dünya Savaşı yılları (1914-1918), "Miskinler Tekkesi" Meşrutiyet'ten sonra I. Dünya Savaşı yılları (1908-1918), "Harabelerin Çiçeği" I. Dünya Savaşı öncesi (yaklaşık olarak Meşrutiyet yılları, "Kavak Yelleri"

Cumhuriyet döneminin ilk yılları, “Son Sığınak” Cumhuriyet döneminin ilk yılları ve “Kan Davası” Cumhuriyet dönemi şeklindedir (Burdurlu, 1977: 52-53).

Nihayetinde Güntekin’in romanlarının Tanzimat sonrasından II. Abdulhamid’e, Balkan Harbi’ne; Meşrutiyet, İttihat ve Terakki yönetimine, oradan I. Dünya Savaşı’na ve Kurtuluş mücadelesine ve nihayetinde Cumhuriyet’in ilk yıllarına uzanan bir dönemi konu aldığı görülmektedir. Romanlarda mekân ise çoğunlukla Anadolu ve taşradır. Aydınlanma değerleriyle yetişmiş İstanbullu aydın, bir Anadolu kasabasına gelir ve hikâye başlar.

3.2. Aydının Fikirsal Dönüşümü ve Hüviyeti

Aydının fikirsal dönüşümü, Aydınlanma filozoflarında da görüldüğü üzere metafizik düşünceden, akıl yoluyla müspet ilme geçişle ve doğa bilimlerini keşifle başladığı görülmektedir. Bu durum, örneğin “Yeşil Gece” romanındaki ana karakter olan Şahin Öğretmen’de, metafizikten uzaklaşmayla başlamaktadır. Şahin Öğretmen, eski bir medrese öğrencisidir, ancak medrese içindeki gözlemleriyle ve okuduğu kitaplarla bir Aydınlanma yaşayarak müspet ilim hakikatlerini keşfetmiştir. Yani bilgiye kendi aklıyla ulaştığı görülmektedir. Hatırlanacağı üzere akıl, Aydınlanma felsefesinin en önemli unsurlarından biridir ve doğruya ancak mevcut bilgiyi sorgulayarak ulaşılabilmektedir. Aydınlanma filozoflarından çoğu -özellikle Hume- metafiziğe karşı çıkarak ampirist düşünceler geliştirmişlerdir. Metafizikten bu “çıkış”, roman kahramanı (medrese öğrencisi) Şahin Efendi’de de görülmektedir. Kendi içinde yaşadığı bu fikir dönüşüm şöyle ifade edilmektedir (Güntekin, 2019a: 16): “Artık boş vehimler ve hurafelerden de kurtulmuştu. Başının içinde bu açık Eylül sabahının manzaraları gibi aydınlık, hududu, hendesi belli ve nizamlı şeyler vardı. Artık ne düşündüğünü ne istediğini, bu dünyada vazifesinin ne olduğunu biliyordu.”

“Yeşil Gece” romanının II. Meşrutiyet yıllarında geçtiği görülmektedir. Bu dönemde bireyin yaşadığı içsel çelişkiler, eğitim kurumları ve toplumun yaşadığı sosyolojik bölünme, Şahin Efendi’nin şahsı üzerinden anlatılmaktadır (Güntekin, 2019a: 19-20):

Sokaklarda oynayan yalınayak, başı kabak halk çocukları arasından medreseye gönderilen ve başına sarık sarılan çocuklar, ayrı bir bayrağın altına geçmiş gibi olurlar ve eski arkadaşlarıyla aralarına bir yabancılik girerdi. Sarıklılarla sarıksızlar arasında bu yabancılik git gide artar, onları bir daha anlaşmalarına ve birbirlerini sevmelerine imkân olmayan iki düşman fırkaya ayırdı. Öyle ki her türlü kardeş kavgalarını, aile kinlerini söndüren yabancı düşman karşısında bile artık birleşemez olurlardı. Fakat Şahin, başka türlü bir çocuktü. Medreseyi uzun zaman yadırgamış, sokaktaki çocukluk arkadaşlarının peşinden ayrılmamıştı. Fırsat buldukça sarığını başından çıkararak kırık bir kol gibi koluna sarar, arkadaşlarıyla kırlarda kuş, derede balık avlamaya giderdi.

Şahin Efendi, medresedeki bilgileri akıl süzgecinden geçirdiğinde kabullenememekte, anlatılanları mantığına oturtamamakta ve okuduğu Aydınlanma Dönemi kitaplarının çevirileriyle birlikte kendi kendine bir aydınlanma yaşamaktadır.

Romandaki aydın öğretmen mücadelesi de dinin kendisinden çok din adına söylenenlerle ve bunlardan çıkar sağlayanlarla olacaktır. Romandaki aydın karakterin “hakiki Müslümanlık”, “dini kullanarak çıkar elde edenler” ve “cehalet içinde olanlar” şeklinde ayrıma gittiği görülecektir. Romanda, Şahin Efendi’nin, medreseden eski ders şeriki olan Zeynel Hoca ile bir diyaloga girdiği görülmektedir. Bu diyalog aynı zamanda Şahin Efendi’nin “geleneksellikten” neden soğuduğunun meşruiyetine ispat teşkil eder niteliktedir (Güntekin, 2019a: 26-27): “(...) Bununla beraber Zeynel Hoca’nın çeşit çeşit işkence aletleriyle dolu korkunç bir cehennem vardı. Ahretin bütün memurları ebediyen bu cehennemde deri yüzmek, dil koparmak, ağızlara kaynar katran akıtmak, kızdırılmış şişlerle göz oymak gibi işlerle meşguldü” Şahin Öğretmen’i derin düşüncelere sürükleyen şeylerden biri de bu şeriat fedaisinin (Zeynel Hoca) söyledikleridir. Zira onun gibi olanlar Tanrı’yı, sevgi, iyilik, adalet Tanrısı değil de adeta işkence çektiren, korkutma aracı olan bir cehennem Tanrısı olarak tasvir etmektedirler. Asi ve günahkâr oldukları halde, yarın uğrayacakları cehennem azabından gafil yaşayan insanları en şiddetli ve galiz şekilde uyandırmak bu Zeynel Hoca’nın başlıca dini “vazifesidir.” Kendi fikirlerine, amellerine uymayan her şey, şeriata aykırı ve günah olduğu içindir ki, önüne gelene sataşır, kavga eder, dayak atmaya kalkar. Bu softa 31 Mart’ta şeriat uğruna darağacına çıkmasına bıçak sırtı kalmışken İstanbul’dan kaçmış, canını kurtarmıştır (Emil, 1984: 325-326).

Şahin Bey’in zihninde tıpkı Aydınlanma Çağı’nın “doğal din” anlayışında görüldüğü üzere dini inanışlara karşı şüpheler oluşmaya başlamış, metafizik alemden uzaklaşmış, doğa hakikatlerini keşfetmek uğruna cevaplar aramaya başlamış olduğu görülmektedir (Güntekin, 2019a: 33-34):

Tarihte mabuttan bol bir şey görünmüyordu. Hepsinin ayrı dini, peygamberi, ayrı ayrı ayinleri vardı. Hepsinin taraftarları kendi mabutlarının hakiki mabut, diğerlerinin hurafe ve yalan olduğunu iddia etmişlerdi. Şu hâlde hepsinin de insan icadı, insan hayalinin mahsulü olması mümkün değil miydi?

Görüldüğü üzere medresedeki din öğrenimi Ali Şahin’in zihnini tam anlamıyla doyurmamıştır. Öğretmenlerinin, arkadaşlarının düşüncelerini iptidai bulmuş, yadırgamış, garipsemiş, aklına sığdıramamıştır. Yaşadığı dönemde içsel bunalımlarından dolayı Meşrutiyet’in ilanını, 31 Mart ayaklanmasını heyecansız izlemiştir. Düşüncesinde başlayan değişiklik ona, yeşil gecenin önemsiz bir gece olduğunu tanıtmıştır (Burdurlu, 1977: 91). Medrese alimlerinden cevap bulamayan Şahin Bey, bu sırada dönemin aydınlarından Ahmet Midhat Efendi’nin materyalizm reddiyelerini okumuştur, ikinci bölümde değinildiği üzere Tanzimat’tan sonra edebiyatta bu gibi eserler verilmeye başlanmıştır (Güntekin, 2019a: 36): Ahmet Midhat Efendi’nin materyalizm reddiyeleriyle de tatmin olamayan genç molla kendisini bulup sohbet etmeye karar vermiştir. Zira bunca yıldır inandıklarının

boş çıkması kendisini derin içsel boşluklara sürüklemekte olduğu görülmektedir. Ancak Midhat Efendi'nin kaçamak cevapları Şahin Efendi'nin sorularına yanıt olmamıştır (Güntekin, 2019a: 37-40):

Derdini anlamadım sanma Molla, dedi. İtikat inkılâbı inkılâpların en buhranlısıdır. Hemen Allah muinin olsun. Gerçi bu meselede Allah muinin olsun demek biraz istihzaya benzer ama temsilde hata olmaz.

(...) - Yürümeye başlamış fikirleri yollarından alıkoymak mümkün değildir Molla, dedi, en iyisi sen işi kendi haline bırak. “Hak bir, Muhammed onun Resulüdür” der gidersin. Bakalım ne olur? Sen, benim öteki lakırdımı da yabana atma. Mümkünse ye, iç... Mide memnun olursa dimağ da memnun olur, zihne nikbinlik, kalbe başka bir küşayış gelir...⁶

Şahin Hoca korkunç bir şey işitmiş gibi:

- Eyvah, dedi, siz de “Maddiyun” gibi söylüyorsunuz,

(...) İhtiyar muharrir, yine güldü:

- Ooo... Yaşamak hakikaten doyulmayacak kadar tatlı bir şey. Haydi, uğurlar olsun Molla...

Hâkim muharrir bir noktada haklıdır. Yürümeye başlamış olan fikirleri yollarından alıkoymak mümkün değildir. Ali Şahin’de bu fikirler çoktan mecralarını değiştirmiş, yüzyıllardır aktıkları yaktan ona zıt bir meyille hızla cereyana başlamışlardır. Dini inanç tek başına bir duygu değildir. Onun şamil olduğu bazı değer hükümleri, davranış tarzları, müesseseler, dünya ve cemiyet görüşleri vardır. İncancını kaybeden insan bunlardan da kopuyor demektir ki, Ali Şahin’de de -ahlak namus vb. moral (ananevi) konular dışında- böyle olmuştur. Artık o medresede okutulan ilimleri lüzumsuz, medreseyi faydasız, hatta zararlı, din esasına dayanan müesseseleri çağ dışı, müderris ve ulema sınıfını, din adamlarını tufeyli bulmaktadır. Ona göre artık zavallı memleket, asırlardan beri bu karanlık gece içinde yaşamakta, halk dünyayı hep bu karanlığın arasından görmektedir. Bu durumda ona artık kaybettiği imanın yerine geçecek bir iman, bir ideal gerektirmiştir, aradığı bu “imani” bir Anadolu kasabasındaki öğrencilerinde bulacaktır (Emil, 1984: 335-336).

Romanda, öğretmen olmadan önce son bir defa medreseye dönen Şahin Efendi avludaki odalara veda eder gibi bakmıştır. İtikadını orada gördüklerinden sonra kaybettiğini söylemiştir. Bu karanlık sadece orayı değil aynı zamanda tüm memleketi etkilemektedir, Anadolu’nun geri kalması hep bu yüzdendir (Güntekin, 2019a: 40-41):

- Buraya düşmeyeydim belki bugün dünyaya hiç zarar vermeyecek, temiz bir itikada sahip, nikbin, gayretli, namuslu bir çiftçi olurum, diye düşündü. Sonra yavaş yavaş medreseden çıktı.

⁶ Uygulamada Ahmed Midhat Batı’ya karşıdır. Yine de Avrupa’ya, özellikle Fransız kökenli yeniliklere büyük bir hayranlıkla bağlıdır. Bkz: Finn, Robert P. (1984), **Türk Romanı İlk Dönem: 1872-1900**, Bilgi Yayınları, Ankara, S.26.

(...) - Medreselerin yeşil gecesi yalnız kendi içlerini karanlığa boğmakla kalmamış; memleketin her yanına yayılmış, her köşesini kaplamış. Zaten bunun başka türlü olmasına da imkân yoktu. Akıllara, vicdanlara şimdiye kadar hep bu medreseden yetişenler rehberlik ediyorlardı. Bu adamlar, memlekete karanlıktan gayri ne götürebilirlerdi ki?..

(...) Evet, zavallı memleket, asırlardan beri yeşil bir gece içinde yaşıyordu. Halk, dünyayı hep bu karanlığın arasında görüyordu.

Anadolu'da fikirlerin geri, insanların sefil kalması, işlerin fena gitmesi hep bu yüzdendi.

Görüldüğü üzere romanın aydın öğretmen karakteri önce geleneksel yetişme şartları içinde gösterilmiş, adeta Orta Çağ'dan Aydınlanma Çağı'na geçişi anlatan bir konsept içerisinde çizilmiştir.

Ali Şahin'in ilk zamanki zihniyet ve şahsiyetini temellendiren bu şartlar, II. Abdulhamid devri Osmanlı'sında medresenin, taassubun, son derece sıkı bir örfün hatta hurafelerin hâkim olduğu bir Anadolu kasabasının sosyal hayatından bir kesittir. Şahin Öğretmen'in karakter dönüşümünde beliren keskin inkılapçılığın da bu duruma aynı katılıkla bir tepki niteliğinde ortaya çıktığı düşünülebilir (Emil, 1984: 317).

Güntekin'in "Akşam Güneşi" romanının ana karakteri ise kurmay subay Nazmi'dir. Yazar, romanın kahramanının yaşamını iki kesitte aktarmaktadır. Önce; eğlence hayatına düşkün, muzip, yakışıklı, zeki, Paris'te eğitimini tamamlamış bir karakterdir. (Tıpkı dönemin aydınlarının Paris ile olan ilişkisi gibi). Sonrasında ise Sırp çeteleriyle çatışmada yaralanana kadar, vatansever, mücadeleci ve cesur biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Romanda Nazmi 1834 yılında kurulan Harbiye mektebinde öğrenim görmüştür (Güntekin, 2017b: 43). Önceden dindar olma durumu "Akşam Güneşi" romanındaki ana karakter Nazmi Bey'de de görülmektedir (Güntekin, 2017: 59): "Her sabah bu manastırın üst katında, doğan güneşe karşı bir pencere açılır; kafuriden dökülmüş kilise mumları gibi şeffaf tenli bir genç rahibe, menekşe rengindeki gözlerini gökyüzüne dikerek dua ederdi. Vaktiyle ben de dindardım."

Dinden uzak olma durumu "Gökyüzü" romanının ana karakter aydını ve arkadaşı Mükerrerem'in fikişsel evriminde de görülen bir durumdur (Güntekin, 2019c: 46):

Mükerrerem de benim gibi atedir. Şu farkla ki ben, aşağı yukarı kendimi bildim bileli öyleyim. Hemen hiç din terbiyesi görmedim. İlk gençliğimde dünya benim için öyle doluydu ki, gökyüzünde bir başka hayat düşünmek ihtiyacını duymadım, tabii bir zaruret gibi gördüm. Mükerrerem, çocukken kuvvetli bir din terbiyesi almıştır. Sonra, on beşle yirmi arasında onda bir şüphe hastalığı başlamış; isyanlar, gözyaşları içinde senelerce devam eden bu hastalığı hiçbir şey durduramamış; neticede çocukluğunun muhteşem masalı kat kat gökleri, cennet, cehennemleri, melek ve peygamberleriyle çöküp gitmiştir. Bizim neslin birçok çocuklarının müşterek hikâyesi...

Güntekin'in romanlarındaki aydın, idealist, ahlakçı, vatansever, halkçı ve türlü otoriteleri tenkit edebilen bir karakterdedir. Bunun yanında hemen bütün profiller, Aydınlanma filozoflarında da görüldüğü üzere doğal din çerçevesindeki deist bir hüviyettir. Ancak aydın karakterler, kültürel manada halka yakındırlar, erdemli Müslümanlarla/Dindarlarla iyi geçinmektedirler ama kendi şahsi fikir hayatlarında dine yakın değildirler, ya da okudukları ve gördükleri sayesinde ondan uzaklaşmışlardır, ya da hep öyledirler. Bu durum yıllarca Anadolu'da görev yapan ve burada çok sevilen bir halk aydını olan Doktor Sabri Bey'de de görülmektedir, idealist aydın doktor eşinin öldüğü gün bile göreve gitmiştir (Güntekin, 2018: 21). "Kadınımın ruhunun bu ilk gecede devir hatimi okumaya gelen hocalar arasında beni görmeyince mahzun olacağına inanacak derecede itikadı bütün bir adam değilim."

Aydın karakterlerin üzerinde Aydınlanma felsefesi filozoflarından olan Rousseau'nun etkisinin olduğu göze çarpmaktadır. Karakterlerin, sadece Rousseau değil, pek çok Fransız ve diğer Aydınlanma düşünüründen, etkilendikleri görülmektedir.

Aydının, Aydınlanma Dönemi entelektüellerinin kitaplarını okuyarak kendini geliştirdiği ve buradaki müspet ilimleri şiar edindiği görülmektedir. Müspet ilmi rehber edinen aydın, Fransa'yı örnek almakta, Jön Türkleri tartışmaktadır. Bunun, "Gökyüzü" romanında Abdulhamid devrinde sürgün edilen bir aydın karakteri üzerinden anlatıldığı görülmektedir. Bu aydın karakterin laik Fransa'yı örnek aldığı görülmektedir. Aydın, burada tıpkı Aydınlanma filozoflarında görüldüğü üzere doğa yasalarına inanan bir karakterdedir (Güntekin, 2019c: 22-24). Aydınların ortak özelliklerinden biri de Tanzimat sonrası açılan müspet bilim okullarında yetişmiş olmalarıdır. Aydınların düşünsel evreninde Fransız etkisi net bir biçimde görülmektedir. "Çalılık" romanının Feride'si Tanzimat sonrası 1856 yılında açılan "Notre Dame de Sion" Fransız Lisesi'nde okumuştur. Romanda okul, "Sör Mektebi" olarak geçmektedir (Güntekin, 2014: 26-29).

"Gökyüzü" romanında aydın karakterin hüviyeti de ortaya çıkmaktadır. Aydınların, Aydınlanma filozoflarından Voltaire gibi isimleri de okuduğu görülmektedir (yani onlardan etkilenmektedir). Bir tıbbiye talebesi olarak icatlar ve keşifler yapmak istemektedir. Ancak politikayla da ilgilenmek zorunda olduğunu hissetmekte, hurafelerle de mücadele etme gereği duymakta olduğu görülmektedir (Güntekin, 2019c: 12-13):

Raşit çocuk, askere gittiği zaman ben, Tıbbiye talebesi idim. Fakat ne talebe!

Yüksek bir doktor olmak, birçok insanı ölümden kurtarmak, hatta Avrupa'yı şaşırtacak keşifler, icatlar yapmak bana pek küçük görünüyordu. Benim gibi dünyaya nadir gelen bir insan, böyle küçük şeylerle nasıl doyardı? Meselâ memlekette idare bozuktı; hürriyet yoktu, zalim padişah, millete etmediğini bırakmıyordu. Avrupa'ya karşı iki paralık itibarımız kalmıştı. Bu işleri ben düzeltmezsem kim düzelterekti? Her halde programımda bu meselelere de ehemmiyetlice bir yer vermeliydim. Bundan başka dünya kurulalıdan beri halledilmemiş birtakım büyük davalar,

muammalar vardı: Allah, din, ruh, cennet, cehennem ve saire dâvaları... Bunlar, yalnız zihinleri karıştırmak, insanları ümit, tereddüt, korku gibi yıpratıcı duygular içinde kıvrandırmakla kalmıyorlar, milletleri, kıtaları birbirine düşürüyor, boğazlatıyorlardı. Demek ki, ben, müspet bilginin son basamağına çıktıktan sonra oradan metafizik ve meçhul âlemine doğru bir uçuş hareketi yapmalı, yeryüzüne bu işler hakkında katî bir haber getirmeliydim: İşte o vakit kendime çizdiğim hayat programı!...

Mektepte bir yandan Testü'nün teşrihini, Gano'nun fiziğini ezberlemekten, öbür yandan karmakarışık bir surette Volter'i, Ogüst Kont'u, o zamanın piyasasında büyük sürümü olan Bühner'i anladım sanarak okuyordum. Namık Kemal'den Bibliotheque Socialiste'in küçük kırmızı propaganda kitaplarına kadar birçok yasak kitaplar da caba...

Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki aydın profili bu şekilde bir içsel gelişim geçirirken, “Yeşil Gece” ve “Gökyüzü” gibi romanlarda Fransız örneğindeki gibi “Radikal Aydınlanma” taraftarı ateşli bir devrimciyken -her ne kadar bunlarda bile ılımlı bir karakterde olsa da- daha sonra, bu Aydınlanma biçiminin uygulamada “şekilde” kaldığını görüp, eleştirerek adeta “ılımlı Aydınlanma” profiline dönüşmeye başlamıştır. Bu dönüşüm aydının Anadolu’da görev yaptığı için halkı daha iyi gözlemlemesinden ve tanınmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki “Kan Davası” romanında, aydının rejimi birdenbire (radikal) değiştirmeye çalışmasının “hata” olabileceğini fark ettiği görülmektedir (Güntekin, 2017d: 253) Zira keskin zıtlıkların zaman zaman aşırılıkları da beslediğini fark ettiği düşünülmektedir.

“Gökyüzü” romanının ana karakteri olan aydının da olgunluk dönemine ulaştığında bir şeylerin sloganla değiştirilemeyeceğini de tecrübe etmiş ve kavramış duruma geldiği görülmektedir. Gençliğinde ise lakırdı ile vatanın kurtarılacağını sanan karakterin, düşündükleri uygulanmaya başladığı vakit memleketin güllük gülistan olacağını sanmaktadır (Güntekin, 2019c: 17-21). Dolayısıyla aydının belli bir halden diğer bir hale geçişinin varlığı görülmektedir.

Birol Emil’e göre “Gökyüzü” romanının aydını Mükremin’i sosyal sahada inkılabın bir cemiyetin müesseses örf, adet ve inançlarını kökten budamaya çalışarak yapılamayacağını ortaya koyan (gençlik yıllarında böyle, sonra değişiyor) ate-inkılapçı-aydın tipidir. Salt inanca ve dine hücum etmekle aydın sorumluluğunu yerine getirdiği vehmine düşen bu “rate”, Cumhuriyet aydınının inanç ve fikir buhranını, onun Türk cemiyeti ve hayat karşısındaki dramını ortaya koymaktadır (Emil, 1989: 35).

Güntekin’in romanlarında çizilen aydın profilinin kendisini mütemadiyen, “kendi fırkasına” da ait hissetmediği de görülmektedir. O, kendini yalnız “müspet ilim fırkası”na ait olarak görmektedir. Dolayısıyla sıklıkla kendisini yalnız hissetmektedir. Bu durumun “Gökyüzü” romanında, İttihat ve Terakki ve Ahrar fırkaları üzerinden anlatıldığı görülmektedir (Güntekin, 2019c: 25):

İlk önce bende patlak veren bu hoşnutsuzluk, yavaş yavaş başka yerlerde de görünmeye başlamıştı. Prens Sabahattin, gürültülü bir şekilde arkadaşlarından ayrılarak “Ahrar” fırkasını kurdu. Daha sonra İttihatçılara karşı Vahdettin’in yeşil bayrağına kadar renk renk bayraklar açıldı. Ben, kendi fırkamdan hoşnut değildim. Fakat başka bir fırkaya girmeye de bir türlü kendimi razı edemiyordum. Sebebi şu ki, benim beğenebileceğim fırka yeryüzünde daha kurulmamıştı; kıyamete kadar da kurulmasına imkân yoktu. Benim fırkam ilim akademisi gibi hep seçme âlimlerden, filozoflardan meydana gelecek... İçinde cahil, aptal, küstah, mazisi bozuk, karakteri zayıf adam bulunmayacak... Yalan yok, riya yok, haksızlık yok, tehdit yok, şantaj yok... Muhafızlar bu fırkanın elinden hükümeti kapmak için bin türlü yaygara, tehdit, iftira, pislik, suikast, cinayet yapacaklar...

Benim faziletli âlimlerim kızmayacaklar, korkmayacaklar, alçakça propagandalara, saldırılara karşı koymayacaklar, her işi yalnız akıl, mantık ve kanun vasıtasıyla yoluna sokacaklar.

Güntekin’in romanlarda çizdiği aydın profilinin düşünsel evrende genellikle yalnız olduğu görülmektedir. Zira ona göre başkalarıyla beraber çalışan insan kanaatlerini feda etmeye mecburdur. Yalnızlık özgürlüktür. Bu anlamda romanda çizilen aydının kolektivist değil invidüalist bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir (Güntekin, 2019c: 32):

Ertesi gün darülfünun hocalığını kabul edemeyeceğimi kısa, kuru bir mektupla Ahmet Rıza’ya bildiriyor, aklımda kaldığına göre: “Bundan sonra İpse’nin: Yalnız adam yegâne kuvvetli olan adamdır.” sözünü kendime düstur edineceğim. Yalnız çalışacağım’ diyordum.

(...) Parmağımı şakağına koyarak derin derin düşünüyor: “Başkalarıyla beraber çalışan adam kendi fikirlerinden, kanaatlerinden fedakârlık etmeye mecburdur. Arkadaşlarının birçok yolsuzluklarını, uygunsuzluklarını hoş gömmeye mecburdur. Yani her cihetçe küçülmeye mecburdur. Kuvvet ancak yalnızlıktadır. Bundan sonra tek başına çalışmak lâzım.”

(...) Buna karşı bir tek tesellim var: Ben, daima bir hür fikir havarisi oldum. İlim denen şeye daima bir köle sadakatiyle inandım ve bağlı kaldım.

Romanlarda aydın profilinin müstakil bir karakter çizdiği görülmektedir. Bu husus pek çok yerde ve aydın karakterinde geçtiği üzere “Kavak Yelleri” romanında da geçmektedir (Güntekin, 2008: 446): “Amiri olsun karısı olsun kendini birinin tahakkümü altına koyan fazla zayıf ve şahsiyetsiz insanlardan hoşlanmam.”

Reşat Nuri’nin romanlarındaki aydın profilinin aslında bazı yönlerden Batılı aydına benzediği de görebilir. Yani karakterize ettiği aydın profili nasıl İstanbul ile Taşra/Anadolu arasında bir yerdeseyse, aynı zamanda Avrupa ile Türk aydını arasında bir yerdedir. Evet o da bir öğretmen hüviyetindedir ama bazı yönlerden ondan ayrılmaktadır, Avrupa aydını hüviyetini de taşımaktadır. “Gökyüzü” romanının ana karakteri, burada zımnen diğer Osmanlı aydınlarının tenkitlerini yapmış olurken kendi tarzını da göstermektedir. Bunu gazetecilik tarzı örneğinden vermektedir. O

derinlemesine bir analizci iken, “tutulanın” hararetli söylemler olduğunu görmüştür, bu yüzden gazetesi batmıştır. Bu, aynı zamanda bize Güntekin’in aydın profilini anlatır niteliktedir, o ilimleri derinlemesine öğrenmek istemekte aynı zamanda kendi “tarafını” da tenkit edebilmektedir (Güntekin, 2019c: 27-28):

Ben, ara sıra tersine tepen bir tüfek gibi bizimkilere de çatar, kendi kendime: “Kızacaklar amma ne yapalım. Biraz iğnelemezsek olmaz!” derdim. Fakat onlar benim üstü örtülü kinayelerimin, dolambaçlı tenkitlerimin farkında bile olmazlardı.

O vakit ki mizah gazetelerinden biri “Gündelik felsefe-i siyaset mecmuası” diye benimle ne güzel alay ederdi. Benim zavallı gazete bir zaman böyle kendi kendine söylendikten sonra batıp gitti.

Aydın, geçirmiş olduğu fikrîsel dönüşümle birlikte “değerli azınlık” tarafında (örneğin “Yeşil Gece” romanında geçen oran öğretmen okulundaki öğrencilerin %5’i) yer almakta, yalnızlaşmaktadır. Zira olayları tarafsız gözle ve objektif bir şekilde gözlemleyerek analiz edebilmektedir. Bu durum “Yeşil Gece” romanının aydın öğretmeni Şahin Bey’in kazanmış olduğu öğretmen okulundaki sarıklılar ve fesliler üzerinden yapılan bir metafora göze çarpmaktadır. Öğretmen okuluna gelenler arasındaki “hizip” Şahin’in gözünden aktarılmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda bu iki “hizip,” Şahin’in kendini nerede konumlandığı açısından da önemlidir zira bu durum “aydın hep yalnızdır” söylemine tekabül etmekle birlikte Güntekin’in sunduğu aydın profilini de ifşa eder niteliktedir. Aydın, düşünsel olarak gelmiş olduğu konumda feslilere sempati duysa da kendisini ne feslilere ne de sarıklılara ait hissedememektedir. Zira fesli talebeyi de pek gözü tutmamıştır. Birçoğunun cahillik ve kabiliyetsizlik bakımından sarıklı talebeye taş çıkarttığını fark etmiştir. Bu durumda o, zümre ihtilaflarına hiç yanaşmayan bir profildedir. Aynı zamanda her ikisini de eleştirebilen Şahin Bey (ki burada aydının her şeyi eleştirebilen objektif bir gözlemci olduğu mesajı da verilmektedir), “kendisi gibi olanların” ne denli azınlıkta olduğuna değinmektedir (Güntekin, 2019a: 46). Öğretmen okulunda görmüş olduğu bu iki zümre arasında (fesliler-sarıklılar) devamlı bir çatışma bulunmaktadır. Softalar idadilerden gelenleri çekemezler. Fesliler de onları taasupla, irtica ile itham eder, çeşitli bahanelerle sataşırlar. Aralarında bazen boğaz boğaza kavgalar bile vuku bulmaktadır (Emil, 1984: 338). Bu aslında Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan iki siyasi ve kültürel kanadın uzun yıllardır devam eden mücadelesinin zımni bir özeti gibidir. Şahin Bey ise bu çatışmanın içerisinde bulunmak istememektedir. Zira fikrîsel dönüşüm neticesinde feslilere yakın hissetse de onları yakından gördükten sonra fikri değişmiştir ve yetiştirdiği okullara -belki de Aydınlanma biçimine- karşı da şüphe duymaya başlamıştır. Nihayetinde kendi gibi müspet ilim idealindeki “değerli azınlığı” (öğretmen okulundaki öğrenciler tarifiyle yüzde beş) saymazsak yalnız bir aydın hüviyetine dönüşmüştür.

Aydın insan, genelde azınlıktadırlar ve onlar farklıdırlar, bazen zeki, bazen haylaz, bazen en merhametli bazen en merhametsiz olabilirler, yani çok boyutludurlar. Bu durum, bazen yaşadığı toplumla ya da genel kabul edilmiş fikirlerle de uyumsuzluk gösterir nitelikte olabilir. O, aynı

zamanda bir nebze “anlaşılmaz”dır da. Bu konunun “Akşam Güneşi” romanında Nazmi Bey karakteri üzerinden de işlendiği görülmektedir (Güntekin, 2017b: 32-24):

Vaktiyle Galatasaray’da ihtiyar bir muallimimiz vardı. Fikirleri kimseye benzemediği için deli derlerdi. Fakat çok anlayışlı ince görüşlü bir adamdı.

Bir gün, mektebe yeni gelen bir müdür ile bu muallim arasında söyle bir muhavere geçmişti:

(...) Muallim: En merhametli ile en merhametsiz, en zeki ile gabiye, ilah... Sormuş olsaydınız yine aynı çocuğu gösterecektim. Nazmi anlaşılmaz bir mahluk bir tezatlar mecmuasıdır. Onun bir koluna mektebin bütün mükafatlarını yüklemeli, öteki koluna da çantasını vererek merasim-i mahsusa ile mektepten defetmeli.

Reşat Nuri’nin çizdiği aydın profili -onlardan biri olsa dahi- gerek Tanzimat aydınları gerek Jön Türkler, İttihatçılar, gerek Cumhuriyet aydınları ve politika tarafından hayal kırıklığına uğramaktadır; tıpkı bürokrasi ve yönetim gibi. Ona göre hakiki fikir adamları memlekette çok azdır, asıl sorun da buradadır (Güntekin, 2017d: 30-31):

İstanbul’a döndükten sonra uzun zaman Ahmet Rıza’yı görmeye gitmedim. İttihatçılar gibi ondan da artık sıtkım sıyrılmıştı.

Gezdiğim yürüdüğüm yerde “birkaç sene içinde o da leş gibi çürüdü. İttihatçılara köle oldu” diye onu çekiştiriyordum.

(...) - Bizimle, bunlarla ikisi de bir, dedi. Evet, senin şimdiki halde muayyen bir teşkilât içinde çalışmaya kabiliyetin olmadığı anlaşıyor... En iyisi sen Darülfünun, müderrisi ol... Ne dersin? Gençliği istediğin gibi yetiştirmek ve istikbale hâkim olmak için en iyi saha...

Ahmet Rıza’nın bu fikri fena bir buluş değildi. Bugünkü kargaşalığın baş sebebi memlekette hakikî fikir adamlarının devede kulak kabilinden olmasıydı. Darülfünunda yeni insanlar, birkaç kuvvetli talebe nesli yetiştirip halk arasına salmadıkça işlerin değişmesine imkân yoktu.

“Akşam Güneşi” romanında, Diderot’un Ansiklopedi’si hüviyetindeki Şemseddin Sami’nin ansiklopedik eserinin de geçtiği görülmektedir. Bu, Şemseddin Sami tarafından çıkarılan ilk ansiklopedidir (Topaloğlu, 2016: 251). Tanzimat sonrası Osmanlı döneminin en bilinen ansiklopedisi olan Kamusü’l-A’lâm toplam 4830 sayfalık 6 ciltten oluşmaktadır (Serdaoğlu ve Yıldırım, 2010: 594). Bu eser, Aydınlanma dönemindeki Diderot’un ansiklopedisine de benzetilebilir. Aydın karakterlerin de bu gibi Aydınlanma eserlerini okuyup öğrenen ve onların ilmi ile yetişen bir hüviyette olduğu görülmektedir (Güntekin, 2017b: 412) Aydın, aynı zamanda Aydınlanma’nın ilerleme fikrine de sahiptir. Buna göre medeni müesseseler kurularak ilerlenmelidir. Güntekin bunu, “geri bırakılmış” Anadolu (memleket) üzerinden ifade ederken, bunu tek başına devletin yapmasının imkânsız olduğu da söylemektedir. Bu anlamıyla her şeyi devletten bekleyen aydının düşünce evreninden de bir anlamda sıyrıldığı görülmektedir (Güntekin, 2019d: 253-255).

Aydınlanma fikirlerinin uygulanmaya konduğu Amerika’da kadınlar özgürce dolaşabilmekte, vapurlara binebilmektedir. “Çalikuşu”nun Feride’si bunu romanlarda okumuştur. Dolayısıyla romanlarda çizilen aydının bu özgürlük havasını arzu eden bir hüviyette olduğu söylenilebilir (Güntekin, 2014: 77): “Bir sene evvelki flört masalına bu sene de bir seyahat hikâyesi ilave etmek hoş bir lüks olacaktı. Yalnız, benim iddiam, çantamı elime alarak, romanlarda okuduğum Amerikan kızları gibi, kendi kendime vapura binmekti...”

Güntekin’in romanlardaki aydın profilleri adeta Kant’ın “ergin olmayış” durumundan “sapere aude” diyerek kurtulmuş, Aydınlanma değerleri olan aklın ve bilimin ışığını şiar edinen bir hüviyette ortaya çıkmışlardır. Tıpkı Aydınlanma dönemi filozofları gibi doğal din anlayışını benimsemişlerdir. Bunun yanında fikirleri ve tutumları itibarıyla her şeyi eleştirebilen, objektif olmaya çalışan, olayları derinlemesine analiz edebilen bir profilde oldukları için azınlıkta kaldıkları da görülmektedir. Romandaki karakterlerin, önceleri “Radikal Aydınlanma” taraftarı iken daha sonrasında, bu Aydınlanma biçiminin yeterince etkili olmadığını ya da içeriği ıskalayıp “şekilde” kaldığını gören ve “ılımlı Aydınlanma” profiline evrilen bir nitelikte olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

3.3. Aydın Olarak Öğretmen ve Eğitim

Reşat Nuri Güntekin’in romanlarında aydın profili genellikle Aydınlanma felsefesi değerleriyle yetişmiş bir öğretmendir. Bu öğretmen, İstanbul’dan bir Anadolu kasabasına gelmekte ve memleketin müspet bir eğitimle düzeleceğine inanmaktadır. Bu hususun “Acımak” romanında Mürşit Efendi karakteri üzerinden şöyle işlendiği görülmektedir (Güntekin, 2018b: 91): “Memleketin ancak okuyup yazmakla kurtulacağına inananlardanım. Bu benim mektep sıralarından beri en sarsılmaz bir kanaatimdir.”

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Avrupa’dan geri kalıştan kurtulmak için çareler üretmeye çalışan aydın fikirlerine romanlarda da rastlanmaktadır. Bu dönemdeki genel fikir, Avrupa’dan geri kalındığı, onlardan ilmi ve bilimi alarak farkın kapatılabileceği, bunun da yeni eğitim sistemiyle olacağıdır. Bunu gerçekleştirecek olan da aydın öğretmenlerdir.

“Kan Davası” romanında, eğitimin ve İstiklal Muharebesi’nin, imkânsızlıklardan imkân yaratmak adına birbirine benzetildiği görülmektedir ki bu eğitime atfedilen kutsiyetin işareti olarak görülebilir. Bu romanın ana karakteri de bir aydın olarak öğretmen Ömer’dir. Yanında bir de mühendis Murat karakteri bulunmaktadır. Bunun bir benzeri de “Yeşil Gece” romanında mühendis Necip ve öğretmen Şahin karakterleri üzerinden işlenmiştir. Bu iki karakter aslında bir mesaj da taşımaktadır. Biri, yeninin mekânını imar eden, diğeri de müspet ilimleri topluma öğretendir. Bu durumda Anadolu’ya ve taşraya giden aydın, imkansızlıklardan imkanlar yaratma idealizminde biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Güntekin, 2017d: 173). Aydın öğretmen Ömer, ruhları ve kafaları

değiştirmeden, çocukları kurtarmadan, sefalet ve geriliği ortadan kaldırmadan inkılap yapılamayacağını kavramış bir karakterdedir. Onun yöntemi önce çocuklardan başlayarak insanlarda güven, sevgi, şefkat, merhamet gibi duygular uyandırmaktır. Bulunduğu yerde iki köy arasında süre gelen kan davasını da bu usulle sona erdirmiştir. Ömer, insan iradesinden ve insani duygulardan mahrum bir sosyal idealizmin, fanteziden başka bir şey olmadığına muvaffak olmuş bir öğretmen karakterindedir (Emil, 1989: 34-35). Dolayısıyla aydın öğretmenin toplumdaki rolünün çok boyutlu olduğu görülmektedir.

İdealist aydın öğretmenin, bulunduğu çevrede sadece ders veren değil, çevresini de aydınlatan ve aynı zamanda bulunduğu koşulları düzelteren bir profilde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla o, sadece bir öğretmenden ibaret değildir. “Çalikuşu” romanındaki Feride Öğretmenin görev yaptığı mektebe kendi bireysel yetenekleriyle çeki düzen vermeye çalışmakta olduğu görülmektedir. Yani yapılması gerekenleri sadece “devletten” beklememektedir. Bir anlamıyla da “devlet” odur. Cumhuriyet’in aydın öğretmeni bu hüviyetiyle tezahür etmiştir (Güntekin, 2014: 226-227).

Güntekin’in romanlarındaki aydın profili, zaman zaman doktor, kaymakam vb. olsa da genellikle öğretmendir. Bu karakterler ekseriyetle Tanzimat sonrası açılmış müspet ilim okullarında yetişmişlerdir. Bu durum, “Damga” romanındaki İffet ana karakterinde de görülmektedir (Güntekin, 2018c: 47-48) Yine, “Acımak” romanının başkarakterlerinden biri de idealist Zehra öğretmendir. Romanda, bu karakter üzerinden -olması gereken ya da Cumhuriyet’in ihtiyacı olan- aydın öğretmenin bir portresinin çizildiği görülmektedir. O, ilmin müspet hakikatlerini öğretirken hurafelerle de mücadele etmektedir (Güntekin, 2018b: 10-11).

Güntekin’in romanlarda oluşturmaya çalıştığı aydın profilinin, öğretmen bir aydın olarak tüm cahil halkı terbiye edip aydınlatacak propagandist bir misyoner hüviyette olduğu kesinlikle anlaşılmamalıdır. Yeri geldiğinde doğru bilgiye sahip herkes aydın olabilmekte, yanlış bilgiye sahip kişi ise “şeklen aydın” gözükebilmektedir. Bu durumda aydın bir sınıfa ya da zümreye ait biri değil, hakikati arayan kişi olmaktadır (Güntekin, 2019d: 286).

“Yeşil Gece” romanında, modern eğitim ve öğretimin ilk modelini oluşturan Rüştîye Mektepleri’nin ortaya çıkan öğretmen ihtiyacının karşılanması ve mekteplerde başarılı bir öğretim yapılabilmesinin amaçlandığı da görülmektedir. Bu doğrultuda Tanzimat Dönemi’nde Sultan Abdulmecid döneminde öğretmen yetiştirmek için kurulan Darülmuallimin geçtiği göze çarpmaktadır. Dönemin gazetelerinin buradan “muaalim ordusu” olarak bahsetmesi eğitime olan bakış açısını ifşa etmek adına önemli bir merhaledir. Bunun yanında romandaki aydın karakterin, idadileri yetersiz bulup eleştirdiği, medreselerden pek farkı olmadığını ifade ettiği de görülmektedir. Ayrıca, Meşrutiyet Dönemi’nden bahsedilirken, sadece yönetimi değiştirmekle bir şeyin değişmeyeceği fikrinin de aydın tarafından kavrandığı göze çarpmaktadır (Güntekin, 2019a: 44-46).

“Kan Davası” romanında öğretmen aydının, suç işleyen çocukları eğitmek ve topluma kazandırmak için bir dağ köyünde mektep kurma görevini üstlendiği görülmektedir. İdealist, vatansever, halkçı Anadolu aydını karakteri, öğretmen Ömer karakteri üzerinden işlenmektedir (Güntekin, 2017d: 127-128):

- Teslim edin çocukları bana, olsun bitsin, diyorum. Bunu rastgele bir lâkırdı, mânâsız bir şaka sanıyorlar... Devam ediyorum:

(...) - Oraya vaktiyle bir de mektep yapmışlardı galiba... Öyle kulağımda kaldı... Yoksa da çocukları barındırmak için bir şeyler derip çatarız... Yukarı Sazan çocukları bu karşımızdaki köşede yatan çocuklardan daha fazla rahata alışmış olmayacaklardır. Fazla konfor temin edemezsek kusurumuza bakmazlar... Yani bu ricam mümkün olursa ben, hepsini toparlar götürürüm.

(...) - Düşünmeyin bunu... Ben, onları boynuma alırım. Köylük yerlerde on, on iki çocuklu babalar çok görülür... Az çok bir aylığım olacak tabii... Geçindirir giderim onları... Her zaman bu geceki gibi keçi kebabı yiyecek değiller ya... Ot, kök, ne bulursak yeriz... Vilâyetten bir para, bir yardım da olur...

Nihayetinde, Güntekin’in romanlarının aydın profilinin genellikle bir öğretmen karakterinde ortaya çıktığı görülmektedir. Görevi sadece öğretmenlik olmayan, toplumu aydınlatma misyonunu da taşıyan bu aydın profili, daha önce gidilmemiş, nispeten mahrum bırakılmış olan Anadolu’ya müspet ilim doğrultusunda, insanın içindeki cevheri çıkarmaya çalışarak öncülük etmeye çalışmaktadır. Ancak bu aydın, şekilci aydından ayrılmakta müspet ilim hakikatlerini gerekirse yalnız kalmayı göze alarak özünden kavramaya çalışmaktadır.

3.3.1. Öğretmen Aydının Müspet İlim Mekânı Olarak Mektep

Güntekin’in öğretmeni ele alan romanlarında bir mektep ve onunla kurtuluş anlayışı mevcuttur (Tanpınar, 1977: 442). Örneğin, “Yeşil Gece” romanında Şahin Öğretmen taşrada görev almayı kendi isteğiyle kabul eden eski “sarıklı” ve medresede gördükleri neticesinde bu bilgilerden uzaklaşmış, Tanzimat Dönemi aydınlarını okuyarak kendi kendine aydınlanmış idealist bir karakterdir. Medresede gördüğü yanlışlar kendisini değiştirmiştir. Ancak yine de kendisini tam olarak hiçbir yere ait hissetmemektedir. Belki de ait hissettiği tek yer “müspet ilim” tarafıdır. İdealist öğretmen Anadolu’ya ve taşraya gelmeyi gönüllü kabul etmektedir. Taşraya geldiğinde eskimiş mektebini yaptırabilmek için pek çok şeyi yapan aydın karakteri, modern mektebi cehalet ve hurafeler karşısında bir “kale” olarak görmektedir (Güntekin, 2019a: 71-75):

Belirtmek gerekir ki, Güntekin’in yazmış olduğu “Yeşil Gece” Romanı tezli bir romandır. Aydınlanma döneminde Batı toplumlarında Aydınlanma filozoflarının, hurafelerle, kiliseyle ve

geleneksel/eski düzenle (ancien regime) yaşadıkları çatışmanın (ve sonrasında) bir başka versiyonu Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde de yaşanmıştır.

“Yeşil Gece” romanında, mektebin bir “kale” olarak tasvir edilmesi durumunun daha sonraki bölümlerde de devam ettiği görülmektedir. Romanda “Emir Dede” modern bir mekteptir, geleneksel sınıf ise onun yeni değerleri ve müspet ilmi yaymasını kabul etmemekte, ona türlü yerlerden - özellikle dini- hücum etmekte oldukları göze çarpmaktadır (Güntekin, 2019a: 141): “Mektebe sürülmek istenen en büyük leke dinsizlikti. Halkın ağzında türlü türlü rivayetler dolaşıyordu. Büyüye büyüye bir çığ haline gelmesinden, hiç eklenilmeyen bir zamanda Emir Dede’yi ve başmuallimini ezip geçmesinden korkulabilirdi.”

“Acımak” romanında da bu geleneksel-yeni çatışmasının türbe ve mektep üzerinden yaşandığı görülmektedir. Buradaki karakterlerden biri de idealist Zehra öğretmendir. Artık türbe vb. mekanların yerini müspet ilim hakikatlerini muhteva eden mekanlar almalıdır. Romandaki aydın karakter öğretmen Zehra’nın, bir hayır işi için türbe yapımı yerine okul yapılmasını önerdiği ve bunda muvaffak olduğu görülmektedir (Güntekin, 2018b: 10-11):

“Türbe ancak zaman zaman yalağından su içmeye gelecek birkaç kuşa yarayacak. Fakat bu teneffüshanede karda, kışta yüzlerce çocuk barınacak. Yavrucakların burada sıcak sıcak, rahat rahat eğlenmeleri merhumeyi mezarında memnun eder.” Bu sözler tabii Zehra Hanım’ındı. Onları bu saf adamın zihnine çivi gibi mıhlamıştı.

“Yeşil Gece” romanının ana karakteri Şahin Öğretmen, arkadaşları Rasim Öğretmen ve Mühendis Necip “yeni”nin “fırkasında” birlikte hareket etmektedirler. Yeni mektep projesi için çizilen planda eski bir medresenin yıkılması gerekmektedir ancak burada softalar türlü kutsallıklar ve senaryolar icat ederek eski medresenin yıkımına Eyüp Efendi’nin (romanda türlü manipölasyonlarla yeniye hücum eden geleneksel karakterlerden biri) de desteğiyle engel olmaya çalışmaktadırlar. Olayı uzaktan izleyen Şahin Öğretmen ve arkadaşları ülkenin bu “yobazların” elinden kurtarılamayacağı düşüncesine de kapılmaya başlamışlardır, tek umutları ise yeni kurulacak olan mekteptir (Güntekin, 2019a: 86-89). Şahin Öğretmen karakteri geleneksel/eski düzeni temsil ettiğini düşündüğü medreseyi korku, vehim ve hayal yayıcı olarak tarif etmektedir. Zihnindeki aydınlanmayı anlatmaya çalışan karakter, müspet ilim mektebinin bu karanlık düzene son vereceğini düşünmektedir. Bunu öğretmen arkadaşı Rasim’le paylaştığı görülmektedir (Güntekin, 2019a: 69-70):

Bak şu yeşil türbe kandiline Rasim. Medresenin ilim ve nur dediği şey bu sisli ışığa benzer... Hep böyle mezarları, insana kasvet ve ümitsizlik veren şeyleri aydınlatır... Erişebildiği yerlerdeki eşyanın şeklini, rengini değiştirir, her şeyi korkulu vehimler ve hayaller şekline sokar... Bir ışık ki sekiz, on adımlık çevresi haricinde yine gece vardır. Asırlardan beri nur diye hep bu yeşil gecenin

içinde yaşadık. Ben, aydınlık diye ona derim ki, beş altı saat sonra doğacak gün gibi her yeri, her köşeyi berrak bir mücevher ışığına boğar... Bu yeşil geceye nihayet verecek gün bizden, yeni mektep dediğimiz bu kötü, karanlık viraneden doğacak.

Müspet ilmin anlatıldığı modern mektebi “kale” olarak görenlerin karşısında ise burayı “dinsizlik yuvası” olarak algılayan ve yıkmak isteyenler de bulunmaktadır. Bunların başında, dini kendi çıkarları için kullanan tiplerin geldiği görülmektedir. Bunlar, halkın hep cahil kalmasını, böylelikle kendi otoritelerinin devamını isteyen tiplerdir (Güntekin, 2019a: 143-144).

3.3.2. Aydının Müspet İlimle Yetiştirilmiş Nesiller Yaratma Sorumluluğu

Şahin Öğretmen, “Yeşil Gece” romanında II. Meşrutiyet sırasında Anadolu’da Emir Dede modern mektebinde görev yapan aydın idealist bir öğretmendir. Burada cehaletin karanlığında yetişenler yerine, “müspet ilmi şiar edinmiş hür fikirli nesil” yetiştirme düşüncesini taşımaktadır. Bunu, kendi okulu olan “Emin Dede” iptidai mektebi üzerinden analiz etmeye çalışmakta olduğu görülmektedir (Güntekin, 2019a: 70): “Talebeye gelince, bu üç yüz çocuk içinden her yıl istediğim gibi on tane çıkarabilsem; sekiz, on yıl içinde, hak ve hakikatin kuvvetiyle, Sarıova’da, şöyle böyle ses çıkaracak, müderris Zühtü Efendi’nin yıldızını az çok karartacak bir nesil yetiştiririm.”

Ali Şahin, gittiği kasabanın iptidai mekteplerini inceleyince anlar ki onlar da neredeyse medresenin bir parçası gibidir. Vaktiyle kendisi gibi sokaktan koparılarak okul duvarları arasına hapsedilmiş, tehditler, dayaklar altında, bir kısmı kaçarak toprak işlerine dönmüş bir kısmı ebced gibi ne ölüye ne diriye yaramayacak şeyler öğrendikten sonra kendilerine ve etrafındakilere hiçbir faydası olmayan, hatta zararı dokunan şeyler öğrenerek yetiştirilmiş nesillerin memlekete hiçbir faydasının dokunmadığını görmektedir. Böyle büyüyen çocukların da kafa bakımından ötekilerden bir farkı bulunmamaktadır. Onlar da ne yapacaklarını tam olarak bilmeyecekler, otlar gibi büyüüp kuruyacaklar veyahut da “büyüklerin” İstanbul’da görüldüğü üzere türlü menfaatlerine ve entrikalarına alet olacaklar, koyun sürüleri gibi emelsiz hayatlara sevk edileceklerdir (Emil, 1984: 336-337). Şahin Öğretmen tüm bunları yapmaya çalışırken -Güntekin’in diğer karakterlerinde de görüldüğü üzere- politikadan uzak kalmak (kendisini aktif siyasetten soyutluyor), sadece müspet hakikat (bilim) alanında kalmak istediği görülmektedir. Gayesi, Aydınlanma’nın ışığında insanlar yetiştirmektir (Güntekin, 2019a: 64-65):

Ben, ne âlimim, ne de bir siyaset adamıyım, dedi, sadece bir iptidai hocasıyım... Ne istediğimi ne yapacağımı artık biliyorum... Şunun şurasında kafama uygun üç, beş arkadaş bulur da dilediğim, düşündüğüm gibi bir nesil yetiştirirsem işler kendiliğinden düzelir... Gerçi, bu az çok zamana muhtaç bir şey ama ne yapalım, bekleriz... Zaten kafaları değiştirmeden idareyi değiştirmek öyle pek tamah edilecek bir netice vermiyor. Bir kötü bağdan mahsul almak için dünya kadar emek sarf ediyoruz. Yeni bir nesil yetiştirmek için beş, on sene beklemişiz, çok mu? Benim politikam

sade mektebimi korumak ve kendim gibi düşünüp çalışacak hür fikirli arkadaşlar ve muavinler tedarik etmekten ibaret kalacak. Haydi bakalım Şahin Molla... Baban gerçi yeşil ordu düşmanı olarak yetişmeni istemezdi ama anan seni bugün için doğurdu.

Romanda, Şahin Bey karakterinin, medresede kaybetmiş olduğu itikadını öğretmenlik idealindeki adanmışlıkta bulduğu görülmektedir. Mutluluğu bu şekilde aramaya başlamıştır. Öğretmenlik, onun için her şeyden önce medresenin hatta dinin halledemediği ebedi hayat muammasının çözümüdür. Mademki insanın varlığı gibi dünya saadetleri de fanidir, şu hâlde insanoğlu ebedi hayatı ve saadeti kendi varlığının dışında aramamalıdır. Bu ancak aydınlık müspet ilim hakikatine ulaşmış öğrenciler yetiştirmekle olacaktır. Zira onları da gerçekliğe kavuşturacaktır. İnsanları kısa hayatlarında mesut kılabilmenin yolu budur. Oysa okumayan, anlamayan insanların mutlu olabilmelerine imkân yoktur. Görmüştür ki cahil insan, her yerde ve her zaman, ya kendi vehim ve batıl fikirlerine yahut da başkalarının hasis hırslarına ve menfaatlerine kurban olmakta ve bu felaket asırlardan beri devam etmektedir. O halde öğretmenin birinci vazifesi, hakikati öğretmek, onları yalnız müspet bilgilerle donatmak, çocukları karanlık ve müphem şeylerden korumaktır (Emil, 1984: 338-339).

Doğadaki her şey farklı türlerde ve farklı renklerde var olmaktadır, dolayısıyla yeninin olsun, eskinin olsun ya da başka bir öğretinin olsun insanı “tektipleştirmesi” yanlış ve hatalı bir politikadır. Doğanın düzenine aykırıdır. Bu Aydınlanma felsefesinin “doğal hukuk” kavramına da uygun bir düşüncedir. Romanlardaki aydın karakterin bunu keşfettiği ve müspet ilimle hür fikirli insanların yetişmesini istediği görülmektedir (Güntekin, 2017b: 246-247).

“Yeşil Gece” romanında Şahin Öğretmen görev yapacağı Sarıova kasabasına gelmiş ve Anadolu’da yaşanan fakirliği taassup ve cehalete bağladıktan sonra çareyi yine müspet bilgide bulmuştur (Güntekin, 2019a: 52-53):

Eski bir taş köprü ile dere geçildikten sonra fakir mahallelere giriliyor ve sefalet, bütün dehşeti ve çirkinliğiyle başlıyordu... Eski hasır parçaları üstünde güneşlenen iskelet gibi ihtiyarlar. Küçülmüş ihtiyarlara benzeyen yüzlerindeki yaralara sinekler üşüşmüş, şiş karınlı, çıplak, sıksa vücutlu çocuklar...

- Bunlar, hep meteliksizliğin, hep memleketi asırlardan beri karanlığa ve kana boğan yeşil gecenin eserleri. Bu dertlere müspet bilgiden gayri çare olamaz, diyordu.

O halde memleketin geleceği için ilk “kurtarılacak” varlık çocuk, bilhassa Anadolu çocuğudur. Ali Şahin’i öğretmen olmaya götüren en mühim ideal budur. Karakterin geçtiği dönemde II. Meşrutiyet ilan edilmiş, II Abdulhamid tahttan indirilmiştir. Fakat idare değiştirmekle bir memleketin kurtarılamayacağı da anlaşılmıştır. Mesele ne rejim ne ihtilal ne de iktidar meselesidir. Kafalarda inkılap yapacak yeni bir kuvvete, yeni bir aydın tipine ihtiyaç vardır (Emil, 1984: 337).

Şahin Öğretmen, softaların din adı altında yaptıklarını hazmedememekte, onları suçlamakta, hızlı değişim ve dönüşüm için kendini umutlandırmaya çalışmakta ve memleketin müspet ilimle aydınlatılacağına inanmaktadır (Güntekin, 2019a: 93-94). Tanzimatla başlayan, Meşrutiyetle devam eden ve Cumhuriyet’te nihayete kavuşan müspet ilmi şiar edinmiş yeni eğitim kurumlarının, “Kan Davası” romanında da bu bütünlüğü anlatır mahiyette işlenmekte olduğu görülmektedir (Güntekin, 2017d: 150): “Allah cümlesinden razı olsun... Meşrutiyet çocuklarına bir mektep bırakmışlar. Cumhuriyet çocukları da yine onun içinde okuyup adam olacaklar.” Nihayetinde romanlardaki aydınının bir öğretmen olarak mektep aracılığıyla müspet ilmi yayma ideali üstlendiği görülmektedir.

3.4. Geleneksel Düzen ve Yeni Düzen Çatışmasında ya da Düalizminde Aydının Konumu

İkinci bölümde de değinildiği üzere Osmanlı, Avrupa’daki Aydınlanma Devri sonrası gelişmeleri yeterince takip edemediği -ya da kendi içinde oluşturamadığı- nedeniyle geri kalmasından sonra, Avrupa’yı (ya da Batı’yı) çeşitli yollarla “yakalamaya” çabalamıştır. Bu durum özellikle Tanzimat sonrası atılan adımlarla birlikte tümdengelim biçiminde devlet ve Bab-ı Ali eliyle giderilmeye çalışılmıştır. Bunu gerçekleştirmek adına bu dönemde eksikleriyle, yanlışlarıyla, doğrularıyla Batı’da Aydınlanma Dönemi itibarinde zamanla oluşmuş kurumlar transfer edilmeye başlanmıştır. Önce askeri olarak başlayan bu süreç Tanzimat sonrasında hukuk, eğitim, tıp vb. alanlarda da devam etmiştir. Ancak bu süreç eski kurumları lağvetmeyecek bir biçimde gelişmiştir ve dolayısıyla eski kurumlarla birlikte bir çeşit “düalist” bir yapı oluşturmaya başlamıştır. Bu eski-yeni düalizmi -doğal olarak- yaşayış biçimine ve kültürel alana da yansımıştır. Bunlar zaman zaman birbirleriyle de çatışmışlardır. Bu anlamda bu çatışmanın ya da düalizmin romandaki yansımalarının tezahürü ve aydınının bunlar karşısındaki konumunu tespit etmenin, onun hüviyetini ortaya çıkarmak adına önem arz ettiği düşünülmektedir.

“Yeşil Gece” romanında geleneksel güçler, modern mektepte içki içip türbelere söven Fransızca öğretmene “türbe yaktı” komplosu kurmuşlardır. Amaç burada “yeni”yi maneviyat karşısı göstermektir. Böylelikle kendi yerleşik otoritelerini ve egemenliklerini devam ettireceklerdir. Zira “yeni”nin getirdiği değerler kendi otoritelerini sarsmaktadır. Romanın başkarakteri Şahin Öğretmen, Fransızca öğretmeni Nihat Efendi’yi (ahlakından dolayı) pek sevmemektedir ancak buna rağmen onu savunmuştur. Bu, aynı zamanda aydınının korkmadan haklının (ya da hakkın) yanında olması adına da bir mesajdır. Adeta bir “Dreyfus Davası” formuna bürünmüş olan “türbe yakma” davası geleneksel düzenin yeniyi mağlup etmesi adına adeta bir “fırsata” dönüşmüştür. Yeni, eskiyi “hurafe” ve “gerilik”le suçlarken, eski de yeniyi karşı “dinsiz” vb. söylemleri kullanmaktadır. Tüm bu gelişmeler bu iki taraf arasında adeta bir “harp” niteliğindedir (Güntekin, 2019a: 200-201). Eski düzen ile yeni düzen arasındaki mücadele “Yeşil Gece” romanında tekke, türbe, medrese; mektep, tiyatro, sinema üzerinden anlatılmaktadır. Eskinin türbe, tekke ve medreseleri yerine; yeni, modern müspet ilim mektebi, tiyatro ve sinema gibi mekânlar getirmek istemektedir (Güntekin, 2019a: 236-237).

“Akşam Güneşi” romanında eski ile yeninin “çatışması” Batı kültürü ile Doğu kültürü arasında yaşanmaktadır. Buna göre “orada” (batıda) eğlenceli bir hayat “burada” durağan ölmüş bir hayat vardır. Bu husus romanda Tanzimat dönemi batılı mekteplerinde yetişen ve Paris’e gidip gelen Nazmi Bey karakteri üzerinden anlatılmaktadır (Güntekin, 2017b: 67-68). Batı (Paris) bu denli gelişmişken Osmanlı topraklarındaki geleneksel düzen yüzünden yaşanan “gerilik” Nazmi Bey’in gözlemlerinde anlatılmaya devam etmiştir. Ara sıra gittiği (eğitim için vb.) Paris’te kadınlar erkekler bir arada eğlenebilirken, hayat geç saatlere kadar devam etmektedir. Bir Osmanlı vilayetinde ise fakir ve yoksul başka bir fotoğraf vardır, Paris’in aydınlık sokakları yerine bozuk ve karanlık sokaklar bulunmaktadır (Güntekin, 2017b: 78-79).

“Akşam Güneşi” romanında Tanzimat ile Cumhuriyet arasındaki dönemin geleneksel düzen ve yeni düzen “çatışması” müftü karakteri ve kitabın ana karakterlerinden Aydınlanma sonrası Avrupa değerleriyle yetişmiş Jülide üzerinden anlatıldığı görülmektedir. “Yeni”de kadın “birey” olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu, topluma ve kültüre yansımaktadır. Ancak bu, “eski” için garip bir durumdur. Burada “Jülide” karakteri yeniyi, “müftü” karakteri de eskiyi temsil etmektedir (Güntekin, 2017b: 179-186).

“Akşam Güneşi” romanında, köylü kızı Ayşe’nin Aydınlanma sonrası gelişen ilim ve kültürlerden etkilenmesi durumu Avrupai değerlerle büyümüş Jülide karakteri üzerinden anlatıldığı görülmektedir. Ayşe’ye tesir eden “Avrupai” özgürlükçü fikirler “geleneksel”i temsil eden bakış açısı tarafından “mikroba” benzetilmektedir. Ayşe, Jülide’nin fikirleri doğrultusunda birey olmayı hayal etmekte, erken yaşta evliliği aklından çıkarmaya başlamaktadır. Tartışma dinin kocaya emir hükmüne kadar gelmiştir. Burada kadının “birey” olarak ortaya çıkışını geleneksel fikirlerin engellediği de işlenmektedir. Romanda aynı zamanda ilk etapta halktan uzak olan “Batılı Jülide” karakterinin daha sonra onlarla (halkla) arkadaş olduğu da göze çarpmaktadır. Bu durumun aynı zamanda, halktan kopuk olan Batılı aydının nasıl evrilmesi gerektiği hususunda da zımni bir mesaj içerdiği düşünülmektedir (Güntekin, 2017b: 188-192):

Beni, en ziyade düşündüren şey Ayşe’nin, benim kır menekşelerine benzeyen masum Ayşe’nin yavaş yavaş değişmesiydi.

Jülide, ilk zamanlarda ona bir hizmetçi muamelesi ediyordu. Fakat şimdi aralarından su sızmaz iki arkadaşılar. Ayşe’nin güzel, uzun saçları yavaş yavaş kesilmişti. Giyinişi, hal ve tavrı günden güne değişiyordu.

(...) Ayşe’nin ağzından böyle bir söz işiteceğimi dünyada aklıma getirmezdim. Şükran, kakhahalarla gülmeğe başladı. Ben, bilâkis derin bir ıstırap hissettim. Bu sözler, bu tavır, bana korkunç bir ruh hastalığının başlangıcı gibi geldi. Bu zavallı köy kızına bu mikrop, Jülide’den sirayet ediyordu.

Kadının toplumsal hayatta olmayışı ve erken yaşta evliliğine “Çalığışu” romanında da değinilmiştir ve bu durumun aydın karakteri tarafından zımnen hicvedildiği görülmektedir. Zira “yeni”de kadın toplumun içinde var olduğu, edilgen pozisyonda olmadığı için salt “anne” karakterinden ibaret değildir (Güntekin, 2014: 34-39).

“Akşam Güneşi” romanında geleneksel ve yeni çatışması, “batılı” anlamdaki Jülide karakteri üzerinden verildiği göze çarpmaktadır. Jülide, eski düzenin köhneliğinden bahsederken, yeni yaşam biçimi, geleneksel insanlara sıra dışı gelmektedir, ne konuşursa günah sayılmasına, şeytanlaştırılmasına adeta isyan etmekte olduğu görülmektedir (Güntekin, 2017b: 200-201):

- Gezmem, gülmem, türkü söylemem, hâsılı her şeyim onun gözünde bir günah oluyor...
- Haydi yatalım abla... Başka yerlerde hayatın yeni başladığı bu saatlerde burada sabah yaklaştı.

Çalığışu romanında “yeni”nin Feride’sinin “geleneksel” olanı, kadın erkek diyalogunun normallğine alıştırmaya başladığı görülmektedir. Kadın olsun erkek olsun, cinsiyetten önce herkesi öncelikle birey olarak görmek aydınca bir düşüncedir. Yani kadının toplumda birey olarak normalleştirmeye çalışıldığı görülmektedir (Güntekin, 2014: 146).

Geleneksel düzen yeni düzen “çatışmasında” taşra ve büyük yer arasındaki farkın da işlenmekte olduğu görülmektedir. Taşra gelenekseldir, zordur. Yüzü açık gezmek adeta “namussuzluk” gibi algılanmaktadır (Güntekin, 2014: 186): “Avuç içi kadar yer, dedi. Nerede bulursun o taşına toprağına kurban olduğum İstanbul’u. Orada olsa kim kime, dum duma. Buranın dedikodusu boldur. Bunu, böylece bilmiş olasin. Benden sana nasihat; kâmil ol, uslu ol. Öyle çarşıda pazarda yüzü açık gezme.”

Romanlarda, geleneksel düzenin eşitsizlikçi kaidelerinin de sıkça hicvedildiği görülmektedir. Aydın, Aydınlanma Çağı sonrası gelişen medeni haklara ve kadın erkek eşitliğine inanan biridir. “Çalığışu” romanında medeni tek eşlilik konusuna değinildiği görülürken gelenekselin poligamisi hicvedilmektedir (Güntekin, 2014: 189): “Nihayet günün birinde, İstanbul’dan dönen bir ahbaptan, kocasının B...de bulunduğunu ve bura yerlilerinden bir kadınla evlendiğini yazmış. Eh olur ya, şeriatımız dörde kadar izin veriyor...”

Gelenekselin, yeni mekteplerin din dersini ihmal ettiği için yeni müfredata olumsuz baktığı görülmektedir. Bu durum “Çalığışu” romanında gelenekseli temsil eden muhtar karakteri ve aydın öğretmen Feride arasında yaşanan diyalogda geçtiği görülmektedir (Güntekin, 2014: 215-216):

Muhtar Efendi, herhalde medrese falan görmüş bir adama benziyordu. Fırsattan istifade ederek bazı nasihatlar vermek istediğini anladım. Usul-i cedidin aleyhinde bulunmuyor, fakat yeni mekteplerin din derslerini ihmal ettiklerinden şikâyet ediyordu.

Şimdiye kadar buradan birkaç hocanın geçmiş; fakat nafiye, hiçbirisinin Kur'an-ı Kerim'e, ilmi hale, kâfi derecede vukufu yokmuş.

Bu Muhtar Efendi, Hatice Hanım'dan hoşnutluk getiriyordu. Ben bu dersleri yine bu saliha, akil, abide hatuncağıza bırakarak kendim başka dersler okutursam köyü daha ziyade memnun edermişim.

Geleneksel düzen ve yeni düzen “çatışması” eğitim biçimi ve kadın erkeğin aynı mekânda bulunamayışı üzerinden geçtiği de görülmektedir. Eskinin eğitim usulü daha çok cezaya yöneliktir, yine eski usulde kadın ve erkek bir arada öğrenim görememektedir. Bu durum “Çalığışu” romanındaki aydın öğretmen Feride ve taşradaki geleneksel düzen algısı üzerinden işlenmektedir. Buna göre aydın hem hümanisttir hem de kadın ve erkek ayrımı yapmamaktadır, onların bir arada olması da doğal (doğa yasasına uygun) bir durumu muhteva etmektedir (Güntekin, 2014: 224-226).

Geleneksel düzenle yeni düzen aynı zamanda eski eğitim anlayışıyla yeni eğitim (ezberci geleneksel eğitim-müspet ilim) anlayışı düzleminde de karşı karşıya gelmektedir. Bunun yanında kılık kıyafet üzerinden de bu “çatışma”nın yaşandığı görülmektedir. İnsanın ve özellikle kadının geleneksel toplumda birey olarak belirmesi oldukça zor olacaktır, zira o, geleneksel tarafından potansiyel bir gelin adayı olarak görülmektedir. Aydın, tüm bunları yeni lehine değiştirecek kişidir, ancak işin zorluğunun da farkındadır (Güntekin, 2014: 228-231).

Romanlarda, dönemin gerçeklerine uygun olarak, düğün yapma biçiminden adetlere, evlilik yaşına, kılık kıyafete kadar her alanda düalist bir şekilde biçimlenmiş olan iki kültür (geleneksel-yeni) “çatışması” görülmeye devam etmektedir. Ancak Güntekin'in romanlarında (Yeşil Gece dışında) bu çatışma her zaman “yumuşak” niteliktedir. Zira bir sonraki başlıkta da görüleceği üzere aydın profili yarı İstanbullu (batılı, Aydınlanmacı) ise yarı Anadoluludur (halkla iç içe), onlara tepeden bakan bir tip değil, iletişim kurabildikleriyle arkadaş, onlardan biri gibidir. Yani burada dikkat edilmesi gereken husus, aydının asla halkın kendisiyle çatışma içinde olmadığı onlardan biri olarak içerisinde yer aldığı konumdur; çatışan sadece -aydına göre toplumu yanlış sürükleyen-değerlerdir. Örneğin “Çalığışu” romanının Feride'si erken yaşta evliliğe karşıdır, ancak öğrencisinin gelinlik elbisesini de diktiği görülmektedir (Güntekin, 2014: 248-252).

“Çalığışu” romanının aydın öğretmeni, “yeni”nin değerlerini ve kültürünü zor durumda kalıp evlatlık olarak aldığı küçük bir kıza öğretmeye başlamıştır. O, aynı zamanda bir anne hüviyetindedir. Bu anekdot, aydının, bireyi yeni değerlerle buluşturan kişi olması adına önemlidir. Küçük kıza Fransızca, resim, dans vb. öğrettiği görülmektedir (Güntekin, 2014: 261-262): “Ona ne biliyorsam

öğretmek istiyorum. Günde bir saat Fransızca ders veriyorum, resim yaptırıyorum. Hatta, ara sıra - köyde duyarlar da bizi taşta gömerler- kapıları, pencereleri kapatarak ona bir parça dans bile öğretiyorum.”

Romanlarda geleneksel olanın, yeniyi -özellikle kadınlar üzerinden- sıkça eleştirmekte olduğu görülmektedir (Güntekin, 2008: 451): “Kendilerinin ne mal olduklarını pek iyi bildiğim eski nesillerin yeni gençler ve hele kızlar hakkındaki sözlerine, bazı meclislerde hafiften kafa sallamakla beraber, esasen fazla kulak asıyor değilim.”

“Kavak Yelleri” romanında Cumhuriyet döneminde (1930’lar) görülen “yeni” kırsala ve taşraya göre vilayet merkezlerinde kendini daha fazla belli etmektedir. İnsanlar orada daha özgür bir şekilde giyinebilmekte, kadın ve erkek bir arada aynı mekanlarda bulunabilmektedir (Güntekin, 2008: 292-293): “Vilayette modern hayat bizdekinden çok daha ileri idi. Gazinonun ağaçlar arasındaki masalarında kadınlı erkekli aileler oturuyordu. Kadınların çoğu şapka ve kısa kollu elbiseler giymişlerdi.” Benzer bir durum “Gökyüzü” romanında da görülmektedir (Güntekin, 2019c: 68): “Daha fenası camide akşam namazından çıkmış birkaç kasketli ihtiyar da ters ters bize bakmaya, aralarında bir şeyler homurdanmaya başlamışlardı. Sevim’i çıplak kolları, çingiraklı kahkahalarıyla kokot, bizi iki yaşlı hovarda sanarak ayıpladıklarına hiç şüphe yoktu.”

Yeni düzende, kadın erkek eşitliğiyle birlikte kadının toplumsal yaşama katılmaya başladığı görülmektedir. Ancak bunun memurlar düzeyinde kaldığı da özellikle taşrada gözlenmektedir. Bunun yanında artık yeni medeni kanunun kadın ve erkek eşitliği getirdiğine değinilmektedir. Bu durum “Eski Hastalık” romanında şu şekilde geçmektedir (Güntekin, 2019e: 213,233): “- Ziyayı yok... Kadın, erkek hep bir... Yerliler pek yapmazlar da... Burada memur ailelerinden cenazeye gelen kadınlar oluyor, dedi. (...) Medeni Kanun karı koca arasında bir nevi mal ve para ortaklığı tanıyordu” Geleneksel ve yeni arasındaki dönüşüm romanlarda sıkça kadın üzerinden görülmeye devam etmektedir. Bu durum kadına olan bakış açısı nezdinde “Bir Kadın Düşmanı” romanında da işlenmektedir (Güntekin, 2019b: 23-24). “Geleneksel” ile “yeni” arasındaki değişim özellikle Tanzimat sonrasında pek çok alanda olduğu üzere kılık kıyafet ve özellikle kadın üzerinden de görülebilmektedir. Bu husus “Gizli El” romanında Tanzimat döneminde açılmış okullardan birinde, Fransız mektebinde okumuş, Fransızca eğitim almış Seniha karakteri üzerinde de görülmektedir (Güntekin, 2019f: 26-31):

Kaçma Şeref Bey, yabancı değil, benim prenses. Pangaltı’daki Fransız mektebini bitirdi. Buraya çiftçilik yapmaya geliyor. Niye öyle yabani gibi duruyorsun? Sana kızımı takdim ediyorum. Seni ona medeni bir adam diye tanıtmıştım.

(...) Sörlerin sana ne öğrettiklerinin pek farkında değilim ama, Fransızcayı çatır çatır konuşuyorsun maşallah...

(...) Seniha, belki sahiden de istemiyordu. Çarşafını bahane etti, bana:

- İstemediğimden değil, efendim; fakat, Paşa babam, beni o kadar azarladı, şaşırttı ki, yola çıkmadan çarşafımı değiştirmeyi düşünmedim. Siz geldiğiniz zaman kasabada bir misafirlikten dönüyordum. Bir yeldirme giymiş olsaydım...

Paşa:

- Atarsın sırtından, olur biter, dedi, çarşafını tutkalla vücuduna yapıştırmadın ya...

Biz, Adnan'la köprüye yürüdük. Seniha, babasının yanında kalarak çarşafını çıkardı; sonra sarı zemine yeşil ve kırmızı çiçek resimleri serpilmiş, ipekli bir ev elbisesiyle yanımıza geldi. Elbisesinin kısa kolları ve kısa etekleriyle birdenbire bir çocuk halini almıştı.

Benzer bir değişim “Gizli El” romanında yine görülmektedir (Güntekin, 2019f: 56-57): “Bu seferki yaşlı ve fazla boyalı bir hanımefendiydi. İstanbul’un pek kibar ve alafranga ailelerinde moda olmağa başladığı üzere, çarşaf yerine şık bir ipek manto giymişti. Fazla boyalı büyük ağzında altın dişler parlıyordu.”

Ahlaki kaygıların güdüldüğü “Yaprak Dökümü” romanında ise yeni ve geleneksel hayat tarzı çatışması görülmektedir. “Yeni” birey, ailenin “geleneksel” yaşayış tarzını beğenmemektedir (Güntekin, 2016: 56-59): “Leyla ile Necla, ailenin yaşayış tarzını beğenmiyorlar; yenilik, eğlence ve daha birçok şey istiyorlardı.” “Yaprak Dökümü” romanında ev ahalisinin -tıpkı toplumda da olduğu gibi- adeta iki “fırkaya” ayrıldığı görülmektedir: “geleneksel taraf fırkası ve yenilik taraftarları fırkası” (Güntekin, 2016: 66): “Ev, tekrar iki partiye ayrılmıştı. (...) Ne olursa olsun bu kadınla beraber eve biraz yenilik ve eğlence girecekti. Babası gibi eski kafalı Şevket, karısının teşvikiyle mutlaka değişecekti. (...) İki parti arasında şiddetli bir çarpışmadır başladı.” “Yaprak Dökümü” romanında, yeninin getirdiği hızlı değişime ayak uyduramayan geleneksel bireyin işlendiği görülmektedir (Güntekin, 2016: 79):

- Baba, hayat değişmiş, diyordu. Emin ol ki bu eğlencelerde zannettiğin kadar korkulacak bir şey yok... Şimdi bütün dünya böyle. Ne yapalım? Asrın icabatına uymaya mecburuz. Sen, başka bir zamanın adamı olduğun için bunların ne kadar tabii ve zaruri olduğunu görmüyorsun.

Romanlardaki öğretmen aydın karakterin, her ne kadar yeninin temsilcisi olsa da gelenekselin ahlaki değerlerinden de kopmadığı gözlemlenmektedir. O, bu anlamda bir parça “muhafazakardır.” Örneğin, “Çalılıkusu” romanının aydın öğretmeni Feride, kadın ile erkeğin bir arada olması anlamında (mektepte okuması) bunu doğal, olağan görüp “yeni”yi savunurken; bu durumun “ileri ve başka boyutlara” ulaşmasını ise ahlaksızlık olarak görmektedir (Güntekin, 2014: 386-393).

Aydınlanma ve sonrasında gelişen müspet ilim değerleriyle birlikte hem iktidar hem gerçeklik artık bu dünyaya “inmiştir.” Bu doğrultuda doğal olarak “yeni”, mutluluğu da bu dünyada aramaya başlamıştır. Yeni düzende eğlenebilme kültürü bu yüzden önemlidir (Güntekin, 2017d: 48-49):

Murat Bey, yemekten sonra birden sofradan kalkarak:

“Haydi çocuklar, Bozova’nın modern gece hayatını görmeye gidiyoruz”, diyor. “Şen Yuva” barında hovardalık yapacağız.

(...) Murat Bey’in bar dediği bir çarşı başında, büyük havuzlu bir gazino yahut meyhanedir. Dipteki büfenin yanına kurulmuş bir ufak sahnede iki kadın ud ve kemanla şarkı söylüyorlar.

Yeni düzende vatandaşların eğlence haklarının, “Eski Hastalık” romanında da geçtiği görülmektedir (Güntekin, 2019e: 34):

Hafta tatillerini yine Erenköy’ündeki köşkte geçiriyordu. Tekaüt olan Şevket Bey, gerçi kendisini anlamamakta inat eden Cumhuriyet hükümetine içinden dargındı. Fakat o, onun yeni devrin tadını herkesten ziyade çıkarmasına mâni değildi. Evinde sık sık danslı çaylar, hattâ balolar veriyor, hali vakti yerinde dostlarını da buna teşvik ederek muhitini sosyete hayatına alıştırmaya uğraşıyordu.

İhtiyar diplomat, kendini ilme ve tettebbüe vakfetmek kararından şimdilik caymış gibi idi.

Geleneksel düzen ve yeni düzen düalizmi Cumhuriyet kurulduktan sonra eğitim, hukuk vb. kurumsal alanda yapılan yasal ve anayasal düzenlemelerle birlikte bitmiştir. Zira Tevhid-i Tedrisat kanunu çıkarılarak eğitimdeki düalizme son verilmiş, şer’i hukuk kaldırılarak medeni hukuka geçilmiştir. Böylelikle bu düalist yapı -en azından yasal zeminde- ortadan kaldırılmış bulunmaktadır. Ancak kültürel ve sosyal anlamda devam etmiştir. “Eski Hastalık” romanında bir evlilik merasimi sırasında geleneksel değerlere sahip aile ile yeni değerlere sahip aile arasında anlaşmazlık çıktığı görülmektedir. Güntekin’in çizdiği aydın profilinin ise her ne kadar yeni tarafında olsa da genel ılımlı profiline uygun olarak, bir orta yolu bulmaya çalışan kişi hüviyetinde olduğu görülmektedir (Güntekin, 2019e: 50):

Geçen hafta belediye reisi bize geldi:

- Perşembe akşamına bir asri düğünümüz var, dedi, güvey bir eşraf ailesinin oğlu, gelin bizim belediye meclisindeki âza arkadaşlardan birinin kızı... İki aile arasında bir ihtilâf çıktı... Güvey tarafı eski usul, alaturka düğün, gelin tarafı balo istiyor... Neyse, biz araya girdik, bir bahçe eğlencesiyle meseleyi hallettik... Yani hem alaturka saz falan çalınacak, hem dans edilecek...

“Kızılıcak Dalları” romanında “yeni”nin getirdiği “tiyatro” vb. kültürel öğelerin topluma girdiği görülmektedir (Güntekin, 2019g: 110): “Cuma geceleri bir alay halinde Direklerarası’nda Kel Hasan’ın tiyatrosuna gidiyor, sonra orada ne görüldü ise, bir hafta konakta tekrar ediliyordu.”

Romanlarda, “yeni”, kendini sanat alanında da belli etmektedir (Güntekin, 2019g: 145): “Kız, onun güzelliğine hayran, elbiselerine hayran haftada iki defa gelen keman ustasından öğrenerek çalıp söylediği şarkılara hayran, hâsılı, her şeyine hayrandı.” “Yeni”yle birlikte topluma opera ve tiyatro gibi sanat dallarının girdiği görülmektedir (Güntekin, 2019g: 210).

“Yeni”nin getirdiği yaşam tarzındaki değişim “Gökyüzü” romanında da göze çarpmaktadır. Roman karakterinin gündelik planında evvelâ çalgılı bir lokantada güzel bir yemek, sonra sinema, son numara olarak da bara gitmek yer almaktadır. Biricik olan bu dünyada neşeli bir hayat yaşamak istemektedir (Güntekin, 2019c: 185-187).

Görüldüğü üzere “Geleneksel” ve “yeni” çatışması ya da düalizminin romanlarda sıkça geçmektedir. Zira romanların konusu tam da o geçiş dönemlerine tekabül etmektedir. Örneğin “Kavak Yelleri” romanında aydın doktorun bir gece kapısı çalmıştır, kendisi korkuyla uyanmıştır ve baloyu mürtecilerin bastığını düşünmüştür (Güntekin, 2008: 73):

Zili işittiremedikleri için yumruk, tekmeyle kapıya vuran jandarma ile bekçinin yaptıkları gürültü üzerine yatağında gecenin bilmem kaçınıcı uykusundan uyanınca, ilk önce şaşkınlıkla Menemen Vakası gibi bir şeyler geliyor. Celile’ye, “Korkarım, mürteciler bastı baloyu!” diyordum.

“Gizli El” romanında geleneksel ile yeninin evlilik müessesesiyle bir araya geldiğinde yaşanan “düalizm” şöyle anlatılmaktadır (Güntekin, 2019f: 113-114):

Seniha ile evlendiğim ilk günlerde içimi durmadan kemiren bir kurt vardı. “Bu yüksek sosyete dediğimiz muhitte, bir Fransız mektebinden yetişmiş bir genç kız yanında ben, bir köylü gibi kalmayacak mıyım?” diyordum.

(...) Yeni hayatım! Benimki gibi bir iş muhiti olan insanın elbette yine o tempo ile yaşayan ve eğlenen bir muhiti olacaktı. Çarşaf, hâlâ eski çarşaf olmakla beraber, yüksek sosyete de hemen kalkmıştı. Bir kapalı toplantıya sokaktan çarşafı geldiği halde, onu kapıda üstünden atarak soyunan kadın hâlâ bir gece eğlencesi için, sizin için gizli soyunmuş bir kadın tesiri yapıyordu. Bu misafirliklerde tavırlar, hareketler, karşılıklı şakalar ve bakışmalar henüz ölçülerini bulamamışlardı.

Düalist yapının, Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasında geçen “Yeşil Gece” romanında, şeriat mahkemesi ve adliye mahkemesi üzerinden de geçtiği görülmektedir. Bir yanda dini mahkemeler diğer yanda laik mahkemeler bulunmaktadır. Bu husus Anadolu’da görev yapan aydın öğretmen Şahin’in en yakın arkadaşı Mühendis Necip karakteri üzerinden anlatılmaktadır. Buna göre bireysel hak ve özgürlüklere, masumiyet karinesi gibi ilkelere, laik mahkemelerde daha fazla ehemmiyet verilmektedir (Güntekin, 2019a: 182-183):

Bir mahkeme: “Gel bakalım muallim efendi, sen sarhoşken ötede, beride türbeleri yakmak lüzumundan bahsetmişsin... Binaenaleyh bu Kelâmi Baba türbesini yakan sensin... Bahusus efkârı umumiye de seni mücrim zannediyor!” diyebilir mi? Haydi böyle karakuşî bir hüküm şeriat mahkemeleri ağzına bir dereceye kadar yakışık alır farz edelim... Fakat adliye mahkemelerinden böyle bir şey nasıl beklenebilir? Hem olsa bile bunun istinafi var, temyizi var.

Geleneksel ve yeni arasındaki “çatışma” asıl olarak teknik konularda geri kalınmasından yaşanmaktadır, buna göre eskinin geleneksel usulleri toplumu ileriye götürmekte yetersiz kalmaktadır. Romanlarda görülen önemli bir husus da bunu dile getiren bir takım “yeni” gözükkenlerin de bunu yapmaması -söylemde kalması- durumudur. Romanlarda bu durum zımnen eleştirilmektedir. Yani aydının, gelenekselin “geriliğini”, yeninin de “şekliliğini” ve söylemden ibaret kalmasını eleştirebilen bir hüviyette olduğu görülmektedir. Aydın karakter -yeninin tarafında olsa da- her ikisini de eleştirebilmektedir (Güntekin, 2019f: 55).

Nihayetinde Tanzimat’tan Meşrutiyet’e, oradan Cumhuriyet’e geçiş dönemini ve o dönemin aydınının konumunu tasvir eden Güntekin’in romanlarında, yeni ile eski arasındaki “düalizm” ve “çatışma” sıkça görülmektedir. Çizilen aydın profili ise yapı itibarıyla yeninin tarafında da olsa, zaman zaman bu ikisi arasında ortayı bulmaya çalışmakta -ılımlı- ve yeri geldiğinde her ikisini birden eleştirebildiği gözükmektedir. Özellikle aydının Anadolu’da görev yapmaya başladığı ve burada Anadolu insanını daha yakından tanıma fırsatı bulmasından dolayı, onun içinden biri olarak; toplumda -bu düalist yapı arasında yeninin tarafında olsa da- bir denge kurmaya çalıştığı gözlemlenmiştir.

3.5. Aydın Dine Bakışı

Güntekin’in romanlarında çizilen aydın profillerinin, hurafelerle güç kazanmış gelenekselle mücadele ettiği, bunun yanında hakiki Müslümanlığa ise -şekilci olmayıp içsel olmasından dolayı- sempatiyle yaklaştığı görülmektedir. Bunu yaparak, gelenekselden güç alan, halkı cahil bırakan, dini taassup mensuplarıyla, “hakiki Müslüman”ı ayırt ettiği söylenebilir. Böylelikle aydının mücadelesinin ikincisiyle değil birincisiyle olduğu anlatılmaktadır. Bu durum örneğin, “Yeşil Gece” romanında Şahin Öğretmen’in göreve gittiği mektepteki geleneksel Anadolu kasabasında göze çarpmaktadır. Zira bu karakter, burada türlü geleneksel hurafelerle mücadele etmektedir. “Hakiki Müslüman”ın ise dostudur. Çünkü hakiki Müslüman şekilci değildir, o özdedir, hakikatte ve doğru olandadır. Diğeri ise şekilcidir ve toplumu karanlıkta bırakmaktadır (Güntekin, 2019a: 142).

“Yeşil Gece” romanında, bir gece mektepteki lojmanda kalan Şahin Öğretmen’in kapısı çalmıştır. Karşısında biçare bir kadın görmüştür, kadın sokakta kaldığını söyleyerek içeri girmek istemektedir. Şahin Öğretmen önce kendisini kabul etmese de kadın bayılmış numarası yapmıştır. Bu, hurafelerle güç kazanmış geleneksel sınıfın öğretmene ve dolayısıyla yeni eğitime karşı

hazırladığı bir tuzaktır. Ancak romandaki “hakiki Müslüman” sarıklı öğretmen karakterinin, bu komployu bozduğu görülmektedir. Burada hakiki Müslümanın erdemleri ön plana çıkarılmaktadır. Yani “hurafeleri kullanarak kendi ayrıcalıklı konumlarını koruyan taassup sahibi geleneksel sınıf” ve “hakiki Müslüman” ayrımı yapıldığı görülmektedir (adeta bunun aydın tarafından da yapılması arzu edilmektedir). Bu durum, bir gece Şahin Öğretmen’in kaldığı mektep lojmanının kapısını çalan kadın üzerinden anlatılmaktadır. Şahin Öğretmen ise bu kadını mahalle imamının evine götürmeyi teklif etmiştir, bu teklifi yaparken “Müslüman insanlardır” ifadesini kullanmakta olduğu görülmektedir, bu ifadenin aslında “iyi ahlaklı” insanlardır anlamında kullanıldığı söylenilebilir. Romanda aydın karakterin “hakiki müslümanı” nasıl ayırt ettiğini ve bakış açısını görebilmek mümkündür. Bu husus müslüman Arif Öğretmen karakteri üzerinden işlenmektedir (Güntekin, 2019a: 151-158):

(...) Şahin Efendi... Biraz dur. Sana bir diyeceğim var. Ancak yalnız olmalıyız. (...) Kısık ve titrek bir sesle:

- Şahin Efendi, dedi, sen de bilirsin meslek ve meşreplerimiz pek birbirine uymadı. Ancak ben namuslu ve vicdanlı bir Müslümanım. Can düşmanım da olsa bir insanın, suçu, günahı yokken namusuna leke sürülmesine razı olamam. Ben, her şeyi sana açık açık söyleyeceğim. Gayri sen vicdanın ne emrederse onu yaparsın...

(...) - Şahin Efendi, gerçi para gibi imanın da kimde olup kimde olmadığı bilinmez derler... Ancak, sen imanı tam bir Müslüman değilsin; inkâr etme. Bunun için senin bu mektepte kalmanı istemiyordum. Sonra, senin itikadı gibi namusu da bozuk bir adam olduğunu söyleyerek beni kandırışlardı. Hani geçen haftalarda mektebe bir kadın gelir giderdi ya. Onu senin dadandırdığını söylediler bana. İstanbul’da başa çıkamadıkları bazı meşhur kahpeleri buraya sürerler. Bu kadın, onlardan biridir. Kasabada önüne gelenle yemediği halt kalmaz. Beni “Senin başmuallim mektebe kadın getiriyor. Hepimizi godoş yapıyor” diye kışkırtıyorlardı. Sonradan biri “Şahin Efendi’nin bu işte kabahati yok. Onun ayağını kaydırmak için karıyı başkaları gönderiyor” diye kulağıma bir şeyler fısıldadı; içimi dürttü. Derken bu gece bana uğradılar. Kim olduklarını sorma, söylemem. “Şahin Hoca mektebe kadın almış. Baskın yapacağız, sen de bulun!” dediler. İlk önce inanır gibi oldum; kanım kafama çıktı. Lâkin sonra: “Sakın bu da bir oyun olmasın?” diye şüpheye düştüm. Derken aralarında biri, “Hoca, şu zındığı kaldırırsak başmuallimlik senindir. Sen de bu işte bir parça gayret göster!” deyince ayaklarım suya erdi. Ben, akidesi bütün Müslümanım Şahin Efendi. Ben, bu ekmekten yemem. “Siz, onun gibi bana da oyun oynuyorsunuz, günahtır, ayıptır” diye bağırmaya başladım. Kızdığım zaman babamı gözüm görmediğini bildikleri için korkup çil yavrusu gibi dağıldılar. Derken bastonumu alıp mektebin yolunu tuttum. İçimde biraz şüphe de var idiyse onu da senin bu sözlerin defetti. Mesele bu, Şahin Efendi; gayri nasıl istersen öyle yap!

(...) Şahin Efendi birader... Nâmertler beni alet itti haz etmek istiyorlardı. Çok şükür ki Cenab-ı Hak, başarı basiretimi açtı. Müsaade et de şimdi onlara da bir iki çift söz söyleyeyim.

Şahin Efendi, hocanın koluna yapıştı:

(...) - Ben sana medyun-i şükranım. Sen, bu hareketinle hem benim şerefimi kurtardın hem de namus ve vicdan sahibi bir insan olduğunu ispat ettin. Aramızdaki su-i tefekkür artık zail olmuştur. Beni sana ahlâksız ve dinsiz bir adam olarak tanıtmışlardı. Ahlâksız olmadığımı anladın, dinsizliğime dair de bir delil görmedin sanırım... İnsaf et... Bir seneye yakın bir zamandan beri arkadaşız. Ne arkadaşlara ne çocuklara din ve itikat aleyhinde tek bir kelime söylediğimi işittin mi?

Aydının, Cumhuriyeti savunan, müspet ilmin gereklerini kabul eden Müslümanlarla, hurafeleri şiar edinmiş ve halkın cahilliğinden beslenenler arasında daima net bir çizgi çekmeye çalıştığı gözlemlenmiştir. Bu durum “Kavak Yelleri” romanında yetim yurdundaki bir salgın hastalık üzerinden, müftü ile aydın doktor karakterinin girdiği diyalogda da görülmektedir. Buna göre “hakiki müslüman” aynı zamanda fennin gerçeklerini de bilmelidir (Güntekin, 2008: 154-155):

-Sen, fenni hakikatleri, vitamin, mikrop vesaireyi tarihleri ve din kitaplarındaki yeri, yurdu bilen kafalı bir hocasın... Salgının ne demek olduğunu bilirsin... Öteden beriden toparlayıp getirdiğin hastalardan bir yurda ateş verirse bir hafta içinde hepsi temizlenir... (...) Müftü beni haklı bularak teminat verdi.

Görüldüğü üzere “Hakiki Müslümanlık” hemen her romanda aydın karakterler aracılığıyla değer verilen bir kavram olarak sunulmaktadır. Onlar ki pak ve masumdurlar. Zira aydın, olayı şu şekilde düşünmektedir: “bir tarafta gerçekten dine inanmış, doğru dürüst imanıyla yaşayanlar diğer tarafta ise dini duyguları istismar ederek bunlardan çıkar sağlayanlar ve toplumu geri bırakanlar.” Bu husus, her tonda vurgulandığı için adeta aydının böyle bir ayrım yapması istenmektedir, yani yapmasının doğru olduğu mesajı verilerek böyle bir aydın profili çizilmektedir. “Acımak” romanındaki Vehbi Efendi karakteri de bunlardan biridir. Buna göre Müslüman yalan söylemeyen ahlaklı bir kişidir (Güntekin, 2018b: 55): “Yine siz pekâlâ bilirsiniz ki ben Müslüman adamım. Yalan söylemeye Allah’tan korkarım... Cenab-ı Hakkın adına yemin ederim ki babanız ‘Zehra Zehra...’ diye inleyerek öldü.”

Romanlarda hurafelerle dolu içi boş ve şekilci dindarlara değil, dinin özünü kavramış insanlara değer verildiği görülmektedir. Aydının, dini özgürlüklere de önem verdiği gözükmektedir; o, birey ile tanrı arasındadır. Böylelikle dinin özgürlükle anlamlı olduğu mesajı verilmektedir. Zira biri, başka bir kimseyi sahurda direğe bağlayıp akşam iftarında çözse, bu esnada aç susuz bıraksa, nasıl oruç tutmuş sayılamayacaksa; özgürlükler olmadan da iman, iradeye bağlı hakikilik mahiyetini yitirmektedir. Bunun yanında liyakati uygulamak da aynı zamanda dinin emrini yerine getirmek gibidir. Günahın, söylemle değil eylemle ilgili olduğu vurgulanmaktadır. Şekli dindarlık yerine onu içten bir ahlak olarak yaşayan dindarlık övülmektedir. Zaten genelde mücadele de ilkiyledir. Bu konunun “Akşam Güneşi” romanında Doktor Kemal Bey ile Jandarma Çavuşu arasında geçen bir diyalogda işlendiği görülmektedir (Güntekin, 2017b: 10-11):

- Bu adam galiba dini bütün bir adam çavuş? Dedim.

İhtiyar jandarma, kalın kaşlarını kaldırıp yüzüme baktı, belli belirsiz bir istihfaf ile gülümsedi:

- Dininden sana, bana ne ki Doktor Bey... O, Allah ile kendi arasında bir iş... Benim atı da dereye sokup abdest aldırayım, beline köteği vurup secdeye yatırayım, yemini, suyunu kesip mükemmel oruç tutturayım... İnsan olmadıktan sonra ibadet etmiş neye yarar ki?... Beş altı yıl evvel burada İlyas Efendi diye bir doktor vardı... Toprağı bol olsun, gâvur muydu, çifit mıydı ben de bilemem amma, nice Müslümanlardan iyi idi. Başı darda kalana medet ederdi... Hâşâ sümme hâşâ, ben Cenab-ı Hakkın yerinde olsam bu İlyas Efendinin kabrine her gece nur indirirdim.

Gülerek:

Tövbe de Hacı Çavuş dedim, günaha giriyorsun. İhtiyar jandarma, şaka ettiğimi anlamıştı. Fakat ciddiyetini hiç bozmadan garip bir günah nazariyesi atmaya başladı:

Günah, aklının ermediği ise girişmek, ibadullahı zarara sokmaktır bey... Sen, işini bilmeden doktorluk edersen günah olur... Ahmed'in, Mehmed'in, Yorgi'nin, Mison'un koyununu, kuzusunu çalarken, ben, jandarma İsmail, yerimde rahat oturursam günah olur... Koyun çobanlığı etmesini bilmeyen adam mutasarrıflık, kadılık etmeğe kalkarsa günah olur.

(...) - Günah, dilden çıkmaz Doktor Bey... Günah, elden çıkar...

Romanlarda aydın, hurafelerle ve dinden çıkar elde edenlerle mücadele ederken dini ahlaki ve içsel boyutuyla yaşayanlara asla olumsuz gözle bakmamaktadır, zira onun anlayışına göre biri ahlaklıca diğeri ise ahlaksızcadır. Bir ahlak insanı olan aydın için bu tutarlı bir durumdur. Biri ahlaki, temiz, saf ve masum; öteki ise toplumu karanlığa götüren, devletin geri kalmasına neden olandır. Aydının, kendi halinde, temiz ve erdemli dindarlarla bir problemi olmadığı görülmektedir (Güntekin, 2014: 200).

Romanlarda, din; aydın karakterin bakış açısı üzerinden merhamet, ahlak, insanlık ve dürüstlikle ilişkilendirirken bazı insanların onu sürekli olarak “korkutma” ögesi olarak sunması ise hicvedilmektedir. Bu durum “Kızılıcak Dalları” romanında şöyle eleştirilmektedir (Güntekin, 2019g: 96-97):

Cenaze yıkayıcı suratlı Nogay'ın her lâkırdısı ölüm üstüne. Yok insan, öldüğü zaman mezarda kafasını tak diye tabut kapağına vurup: “Eyvah, ben ölmüşüm!” diye bağırırmış... Yok imam talkın verirken, mezar zangır zangır titremiş. Yok münkir, nekir ateşten kerpetenle adamın dilini koparırmış... Kuzum Allah aşkına, din, diyanet denilen şey, hep bu mu? İnşallah hepsi yalandır ya, başımıza böyle şey geleceği varsa geldiği zaman görürüz... şimdiden neye yüreğimizi oynatıyor? Hem gece yavrucaklar uykularında boylarınca sıçramaya başladılar... Ürkecekler, Allah esirgesin illet sahibi olacaklar.

Dinin ahlaki yönüne her zaman değer verildiği ve ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Örneğin ziyan günahıdır. Bu husus “Kızılık Dallar” romanında şöyle geçmektedir (Güntekin, 2019g: 123): “Ziyankârlığın günah olduğunu, dünyada yere dökülen ekmek kırıklarını toplayıp yemek kadar sevap bir şey olmadığını bilen Gülsüm, hiç şikâyet etmeden bunları mideye göçürdü.”

Romanlarda aydının, “hakiki Müslümanlığa” ahlak bakımından son derece değer verdiği görülse de tüm dinlere saygı nezdinde laik bir hüviyette olsa da aydın profilinin genellikle kendi hayatında dine inanmaya ahlaki olma durumu dışında pek ehemmiyet vermediği de görülmektedir. Dinleri genelde gökyüzü masalı olarak görmektedir. Pek çok Aydınlanma filozofunda da olduğu üzere, romanların aydını da “doğal din” mensubu olmakta, onun getirdiği ilme inanmaktadır. Bu durum “Gökyüzü” romanının ana karakterinde gözlemlenebilmektedir (Güntekin, 2019c: 33-34):

Ben, daima bir hür fikir havarisi oldum. İlim denen şeye daima bir köle sadakatiyle inandım ve bağlı kaldım. Gökyüzü masalları temelinden yıkılmadıkça insanlığın kurtulmuş sayılamayacağını, istiklâllerin en güç elde ediliri olan fikir istiklâlinin ancak böyle kazanılacağını daima yüksek sesle söyledim. Hiç şimdiye kadar bu yolda yürürken en küçük zaafa ve tereddüde kendimi kaptırmadım. Ben, cemiyet hayatında bir işe yaramamış olabilirim. Fakat hiç olmazsa kendi hayatımı insanca yaşadım. Hiçbir hareketimle fikrimi nakzetmedim.

Romanlardaki aydın karakteri “doğal din mensubu” olarak bu hüviyette olsa da karşındakilere evvela insan gözüyle bakmakta ve onları iyi ahlaklılar ile kötü ahlaklılar “fırkaları” ayrımıyla değerlendirmektedir. Örneğin “Kavak Yelleri” romanındaki ana karakter aydın doktor Sabri Bey’in, Cumhuriyeti ve müspet ilmi kabul etmiş müftü ile arkadaş olduğu görülmektedir (ancak kendisi dindar biri değildir buna benzer durumlar diğer romanlarda da gözlenmiştir) (Güntekin, 2008: 141).

“Damga” romanında da Müslümanlığın ahlaki bir erdem olarak ele alındığı görülmektedir, “hakiki Müslüman” müspet ilme karşı çıkmayan, dürüst, ahlaklı, temiz biri olarak “aydın”ın saygı duyduğu ve hatta dost olup sevdiği kişidir. “Kavak Yelleri” romanındaki müftü-doktor diyalogunda da görüldüğü üzere, bu karakterle “kendi tarafındakilerle” kurduğu dostluktan daha iyi bağ kurmaktadır. “Hakiki Müslüman” karşımıza bir ahlak insanı olarak çıkmaktadır. Bu durum “Damga” romanındaki “Mahmut Efendi” karakteri üzerinden anlatılmaktadır. Buna göre Müslüman yalan söylemeyen biridir (Güntekin, 2018c: 47).

Görüldüğü üzere aydın karakteri genellikle Aydınlanma filozoflarında olduğu gibi bir “doğal din” mensubu olsa da ahlaklı “hakiki Müslüman” karakteriyle en iyi dost olabilmektedir. Bu, aydının “İlmli Aydınlanma” tarafını da göstermektedir. İnsanları katı ve kökten bir anlayışla kategorize etmemektedir. Onları dinlerine göre değil, iyilik ve kötülük, ahlak ve erdem kriterleri ve müspet ilimleri kabul etme üzerinden sınıflandırmaktadır. Bunu yaparken hurafelerle güçlenmiş, toplumun

değerlerini sömürerek, onlardan çıkar sağlayan, toplumu geride bırakan tiplerle de mücadele ettiği görülmektedir.

3.6. Hurafelerle Mücadelede Aydın

Güntekin'in romanlarının aydın profili, temiz, ahlaklı, hakiki inanç mensuplarıyla diyalog kurabilen, arkadaş olabilen bir hüviyetten; ahalinin dini duygularını istismar eden, insanın zihnini uyuşturan, toplumun cehaletini körükleyen, onları “sapere aude”den mahrum bırakan hurafelerle ve bu hurafelerden güç devşiren geleneksel kurum ve insanlarla mücadele eden bir kimlikte olduğu söylenilebilir. Bu mücadelenin en göze çarpanı, “Yeşil Gece” romanında işlenmiştir. Bu romanda bir Anadolu kasabasına gelen Şahin Öğretmen, Aydınlanma değerlerini ve müspet ilmin hakikatlerini yayıp, halkı karanlıkta bırakan güçlerle mücadeleye girişmektedir. Burada Şahin Öğretmen'in az da olsa müttefiki de bulunmaktadır. Bu müttefikler genelde kendisi gibi okumuş memur kimselerdir. Bu müttefiklerden biri de önce yeni mektebin, ileride ise yeni kurulacak şehrin plancısı olan Mühendis Necip karakteridir. Romanda, belediye meclisi, mühendis Necip'in yeni mektep için yapmış olduğu projeyi kabul etmiştir. Fakat, evkafın verdiği arsanın bir köşesinde eski bir medrese bulunmaktadır. Bu eski medrese yıkılacak ve talebe diğer medreselere dağıtılacaktır. Fakat yıkım sırasında softalar, yol, mektep gibi bahanelerle böylesine mübarek bir mekânın yıkılmasına razı gelmemektedirler. Zira orası onların gözünde “kutsal” bir yerdir. Yıkıtma projesini durdurmak için ezanlar okuyarak, tekbirler alarak bu yapımı engellemek istemektedirler. Medresede himmeti hazır, nazır olsun, evliyadan büyük bir zat yattığını iddia etmektedirler. Romandaki bu vaka Şahin Öğretmen'in “mücadelesinin” aslında neyle olduğunu anlatır niteliktedir (Güntekin, 2019a: 80). Aydınlanma karşıtı olan softalarla, kasabanın yenilik taraftarı olan aydın kişiler mücadele etmektedir. Şahin Öğretmen, çocuklarda din, öğrenim, terbiye, ahlâk bırakmadığı, birtakım zararlı bilgiler verdiği gerekçesiyle şikâyet edilmektedir. Ancak buna rağmen mücadelede kararlıdır ve çevresinde aydın kişiler bulundukça da milleti softaların elinden kurtarmanın sanıldığı kadar güç olmadığını düşünmeye başlamaktadır. Özellikle kendisi gibi düşünenlerle karşılaşması da umudunu kuvvetlendirmektedir (Önertoy, 1974: 90). Bu durumda yobazlık, dini tam olarak anlayamamadan doğan din sömürücülüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitim alanındaki gerilik ve anlayış yoksunluğu da bunu beslemektedir (Uyguner, 1993: 33). Romanda, medresenin yarattığı bu sorun İttihat ve Terakki katib-i mesulü Cabir Bey'in (ki aydın öğretmen kendisiyle birçok konuda anlaşamadığı da görülmektedir) de desteğiyle zor da olsa çözülmüş gibi görünmektedir. Ancak softalar “makyevelist” yöntemler kullanmışlardır. Örneğin yıkıcılardan biri kazmayı vururken “çarpmış” numarası yapmış, bu durum diğerlerini de korkutmuştur. Bir “veliyullah” türbesini yıkmaya çalışan bu gafil adam, tam kazmayı vuracağı zaman karşısına nur yüzlü, yeşil sarıklı pir-i faniyi görmüş, bir elinde asa, bir elinde yeşil bayrak tutan bu ihtiyar, ameleyle beddua ederek onu asasıyla bayıltmıştır. Romandaki bu vaka halkın çoğunluğunun inandığı duyguları istismar eden hurafelerle mücadelenin niteliğini, yaşanan dönemin nezdinde özetler niteliktedir (Güntekin, 2019a: 83-87). “Yeşil Gece” romanının aydın öğretmeni Şahin Bey, geleneksel birtakım hurafelerin

etkisinde kalmış Kazım Efendi'ye “ulaşabilmeyi” başarmıştır. Bu durum temiz ve masum Anadolu insanına ulaşabilmesi ve hurafelerle mücadelede başarı elde etmesi hususunda umutlarını yeşertmiştir. Hastalık sanıldığı kadar derin ve geniş değildir. Anadolu halkı kör mutaassıp değildir (Güntekin, 2019a: 93-94).

Anadolu'da medrese öğreniminin niteliğiyle, taasupla ve softalarla yapılan mücadeleler geniş ölçüde “Yeşil Gece” romanında yansıtılmış gibi görülmektedir. Bu romandaki genç aydın öğretmen Şahin Bey, öğretmen okuluna gitmeden önce eğitim almış olduğu medresede verilen eğitimin içeriğini görmüş ve buradaki softaları yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Kendi isteğiyle gitmiş olduğu Sarıova kasabasında softalarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Şahin Öğretmen kasabaya gider gitmez orada softalığın hâkim olduğunu görmüştür. Medreselerde cahil din adamları tarafından yetiştirilen softalar Aydınlanma'ya ve çocuklarının gereği gibi yetiştirilmediği düşüncesiyle devlet tarafından açılan yeni okullara karşıdırlar, çocuklarını oldukça küçük yaşlardan itibaren, bir takım ezberci söylemlerden ibaret kalacak biçimde hafızlığa çalıştırılmaktadırlar (Önertoy, 1974: 89-90). Dolayısıyla akıl yürütmekten yoksun, itaatkâr, ezberci ve edilgen insanlar yetiştirmektedirler. Romanın ilerleyen kısmında aydın öğretmen ile hurafeleri kullanarak kendilerine ayrıcalıklı konum elde eden geleneksel sınıf arasında sert mücadeleler yaşandığı görülmektedir. Öğretmenin görev yaptığı Sarıova'da bir gün “Kelami Baba” türbesinin yanmakta olduğu fark edilmiştir. Bu türbe halk için çok önemli olan, her başı sıkışanın onun “mukaddes” örtüsüne yüzünü sürmeye gittiği bir yerdir. Koca bulamayan kızlara koca, hastalara şifa, dükkanlara müşteri veren bir yer konumunda olup ve bununla da kalmayıp kasabayı düşmandan, depremden, yangından vb. afetlerden koruduğuna inanılan bir mekandır. Bazılarına göre bu yangın, Sarıova kasabasının dev bir felakete uğrayacağına işaretidir. Kasabada günden güne artan ahlaksızlık ve dinsizlik karşısında “Kelami Baba” artık gazaba gelmiştir. Hurafelerle güç kazanmış geleneksel güçler bu yangını Aydınlanma taraftarı olan yeni güçlerin üzerine yıkmaya çalışmaktadırlar (Güntekin, 2019a: 159-165).

Aydın, ulaştığı müspet hakikat değerlerine uygun olarak ve bunun sonucunda pek tabii olarak “baba”, “büyü”, “peri”, “okuma-üfleme” vb. hurafeleri komik ve boş vehimler olarak bulmaktadır. Zira bunların rasyonelite dışında bir takım metafizik öğeler içeren mefhumlar olduğunu bilmektedir. Ancak toplumda bunlara inanan sayısı oldukça fazladır. Aydın da bunların “karanlık iktidarını” yıkıp toplumu müspet ilim doğrultusunda aydınlatacaktır. Bu durumun “Çalılıkusu” romanında Feride Öğretmen karakterinin nezdinde de işlendiği görülmektedir. Durum, öğretmenin iç sesinden anlatılır (Güntekin, 2014: 191):

Arif Hoca, bazen bir sabun parasına, bir toplu iğne kaplar ve sabunu okuyup üfledikten sonra toprağa gömermiş. Sabun toprakta eridikçe, insanın düşmanı da oturduğu yerde erir, iğne ipliğe dönermiş. (...) Ne boş, ne zavallı lakırdılar! Ya hele, o soğuduktan sonra sızlanmaya başlayan yara masalı! Hiç böyle şey olur mu?

“Kan Davası” romanında da aydın karakterin, penisiline inanmayıp büyücülere inananları eleştirildiği görülmektedir. Aydın, bu gibi metafizik kavramları reddetmekte ve bunu halka anlatmaya çalışmaktadır. O, hurafelerle dolu metafizik çözümler yerine bilimi savunmaktadır (Güntekin, 2017d: 224): “Neden penisiline inanmaz, kendinizi afsunculara okutursunuz?”

Benzer bir durumun “Salgın” romanında da geçtiği görülmektedir. Köyün aydın öğretmeni köyde baş gösteren salgın bir hastalık için hurafelerde çözüm arayan ahali karşısında kaymakamdan yardım istemektedir. Bu, aynı zamanda da bir bürokrasi hicvidir. Aydın öğretmenin, Anadolu’da bir taraftan hurafelerle ve bunların temsilcileriyle diğer taraftan da bürokratlarla mücadele ettiği görülmektedir (Güntekin, 2005: 10-12). Romanda, ahalinin hastalıkla ilgili geleneksel öğretilerinin, hastalığa olan bakış açısının ve teslimiyetinin; Aydınlanma’nın insana ve bilime olan bakış açısıyla ters düştüğü de görülmektedir. Bu tür bilgiler insanları edilgen kılarken, Aydınlanma değerleri (sapere aude) özgür düşünen, akıl yürüten, çözüm üreten kılmakta yani etkin bir konuma getirmektedir (Güntekin, 2005: 38): “Son aylarda yukarı köyde birkaç insan öldüğünü onlar da işitmişlerdi. Fakat onlar bunu yalnızca bir kader ve ecel meselesi olarak değerlendiriyorlar, fazla telaşlanmaya lüzum görmüyorlardı. Hastalık bahaneydi. Vakit, saat geldi mi ölüm insanı nerede olsa bulurdu.”

Hurafelere inanma konusunda müspet ilimle içiçe olanların da olması aydın tarafından eleştirilmektedir. Bu duruma “Gökyüzü” romanında da rastlanmıştır (Güntekin, 2019c: 83):

Hepsi neyse ne amma ben, en ziyade şu Ürkmez midir Yılmaz mıdır nedir... O genç mektep hocasına acıyorum. Gündüz mektepte çocuklara “biz genç cumhuriyetin genç çocukları... Karanlığı yıktık, taassubu kestik, hurafeyi astık. Bir elimizde inkılâbın bayrağı, bir elimizde yeni bilgilerin meşalesi nereye gidiyoruz, biliyor musunuz?” diye kim bilir ne edebiyatlar yapmıştır? Gündüz yeni fikre, gece meczup fizik muallimiyle elektrikçi şeyhin peşinde gökyüzüne... Hadi canım, bu kadar maskaralık olmaz!...

Zaman geçtikçe, müspet bilimin hakikatleri hurafelere hâkim oldukça, insanların bakış açıları da değişmektedir. Ancak ahalinin yine de tam olarak bunlardan kopamadığı görülmektedir. Cumhuriyet dönemi zamanında geçen “Kızılıcak Dalları” romanında bu durum şöyle geçmektedir (Güntekin, 2019g: 79):

Nadide Hanım, zamanla beraber, değişmesini bilen insanlardandı. Artık büyüye itikadı kalmamıştı, yalnız büyüye mi? Kızları, damatları cine, periye, cennete, cehenneme olan itikatlarını bile sarsmışlardı. Sonra, çocuk bakımı, hıfzısıhha meselelerinde de yeni usulleri zar zor kabul etmişti.

Karamusallı sütnine geldi mi, bu yeni iman büsbütün bozulmasa bile zayıflıyor; meselâ, humma-yi nifâsının pislikten, mikrop kaçmasından ileri geldiği muhakkak olmakla beraber, lohusa

odasında daima bir adam bulunmaktan bir zarar gelmeyeceğine karar veriyordu. Çocuklardan biri düştüğü, bir yerini kanattığı, bir başkasının gözünde arpacık, parmağında gece yanığı çıktığı zaman, fen ne diyorsa onu yapmak tabii lâzımdı.

Fakat, aynı zamanda düştüğü yere birkaç damla şerbet dökmekte, arpacığı fiske ile kırklamakta, gece yanığı için pencereden sokağa bir kömür parçacığı atmakta ne zarar vardı?

Aydının hurafelerle mücadelesi “Kavak Yelleri” romanında, doktor olarak gittiği Anadolu kasabasında devam etmektedir. Romanda, eski zamanın geleneksel tedavi yöntemlerinden, yeni fen yöntemlerine geçiş, bir diyalogda görülmektedir. Doktoru tedavi için evine getiren eczacı Hacı Müslim Bey evinde “Karabağlı Yenge” adında birini görmüştür ve duruma tepki göstermiştir (Güntekin, 2008: 231): “Kocakarı ilaçlarını fen adamlarının evinden edemezsek vay gidi bu milletin başına...”

Aydın öğretmenin Anadolu’da karşılaştığı en önemli güçlük, cahil din adamları ve softalardır. Bunlar halkı kandırmaktadırlar. Aydın bunlarla -ister istemez- çeşitli yollardan mücadele içine girdiği görülmektedir. Yalan, yanlış ve cahilce yapılan din öğretimi, çocukları olumsuz etkilemekte, onları, dünyadan çok ahireti düşünür bir haleti ruhiyeye sokmaktadır (Önertoy, 1974: 89). Bu durumun, “Çalıkuşu” romanının aydın öğretmeni Feride tarafından aktarıldığı görülmektedir. Meşrutiyet zamanında geçen romanda, okulda çocuklara, müspet ilim doğrultusunda insan vücudunu tanıtmak için getirilen iskelet maketi, eskinin öğretmeni tarafından “ileride biz ölünce böyle kemiklerimiz kalacak” şeklinde öğretilmekte, öğrencilere oyun olsun diye öteki dünya ve ölüm fikirlerinin sürekli olarak aşılandığı görülmektedir. Anadolu’ya gelen ve Tanzimat sonrası açılan okullarda yetişmiş öğretmen aydının mücadelesi de bu durumu değiştirme çabası üzerine olmaktadır (Güntekin, 2014: 234-237):

Çocukların bu kadar ağır ve neşesiz olmalarına Hatice Hanım’ın da hayli yardımı dokunmuş. Bu kadıncağız, hocaların vazifesini, kalplerde dünya emelini söndürmek diye öğrenmiş. Her fırsatta yavrucakları ölümle yüz yüze getiriyor. Duvardaki birkaç tabiiye levhasını sırf bu maksatla mektebe gönderilmiş sanıyor. Mesela:

“Bu dünya fanidir, kimseye kalmaz!

Yürü dünya yürü, ahir zamanıdır!”

Kabilinden korkunç bir ilahi okuttuktan sonra iskelet levhasını ortaya koyuyor: ‘Yarın biz ölünce etlerimiz böyle çürüyecek, kemikler böyle kuruyacak!’ diye ölümün dehşetini ve kabir azaplarını anlatmaya başlıyor.

Görüldüğü üzere Anadolu’ya gelen aydının mücadelesi halkın temiz ve ahlaki inançlarıyla değil, Anadolu’yu cehaletin karanlığında bırakmış hurafelerle, onlara bu dünyayı düşünmeyi bıraktırmış olan vehimlerle ve bu hurafelerle güç kazanmış geleneksel sınıfın temsilcileriyle.

Anadolu halkı kör mutaassıp değildir, aydın bu boş itikatları müspet ilmin hakikatleriyle değiştirebilecektir.

3.7. İdealist, Ahlaklı ve Erdemli Aydın

Reşat Nuri, romanlarında genellikle idealist aydın tipler yaratmıştır (Uyguner, 1993: 24). Kahramanlarının hemen hepsinin, dönemlerinin etkili düşüncelerini savunan ve yaygınlaştırma mücadelesi veren idealist karakterler olduğu görülmektedir (Ceylan, 2002: 33). Örneğin “Yeşil Gece” romanının ana karakteri olan Şahin Öğretmen’in de idealist ve Aydınlanmacı bir öğretmen olduğu görülmektedir. Ancak romanda geçen bir diyalogda idadi müdürünün kendisine meşrutiyetin faydalarından söz ettiği görülmektedir. Müdür, geçmişinde medresede yetişmesinden ötürü Şahin Öğretmen’i yanlış anlamış ve ona bu hususta nasihat vermeye başlamıştır. Şahin Öğretmen sohbetin devamında idadi müdürüne, gayesinin müspet ilimle birlikte “Cumhuriyetperver Türkler” de yetiştirmek olduğunu söylemiştir. Bunu “hiçbir tesire tâbi kalmadan, kendileri intihab etsinler” olarak açıklamaya da özen göstermekte olduğu görülmektedir. Zira öğrencilerin “doğruyu” kendilerinin bulmasını önemseyen bir aydın karakterindedir. Dolayısıyla bir çeşit “propagandacılık” ile öğretmenliği birbirinden ayırdığı görülmüştür (bu durum romanlardaki diğer aydın karakterlerde de göze çarpaktadır). Şahin Öğretmen, bulunduğu Anadolu kasabasında, ideali doğrultusunda adeta kendine “münevver müttefikler” aramaktadır; bunun için yeni ve ileri fikirli fen insanlarına, doktorlara, mühendislere, iyi tahsil görmüş memurlara, milliyetçi-aydınlanmacı genç muallimlere tesadüf etmeyi ummuştur. Ona göre aydınlar (münevverler) nicelik olarak az da olsa Aydınlanma için yeterince etkili olabilirler (Güntekin, 2019: 59-61).

Romanda, Eyüp Efendi, Şahin Öğretmen’e evlenmesini önermiş ve mal mülk için borç para verme tekliflerinde bulunarak onu himayesi altına almaya çalışmıştır. Ancak Şahin Öğretmen bunu sezmıştır. Bu husus, “aydının bağımsız ve hür olması”nın anlatılması açısından değerlidir. Zira kişi herhangi bir şeye “bağlanırsa”, onun aynı zamanda eli kolu da bağlanmış olur ve özgürlüğünü yitirme tehlikesine düşebilir. Şahin Öğretmen bundan sonra daha ihtiyatla hareket etmeye karar vermiştir. Ancak bunun bir dereceye kadar olabileceğinin de farkındadır. Zira muayyen bir iş meydana getirmeye, hedefine doğru yılmadan yürümeye mecbur bir inkılapçıdır (Güntekin, 2019a: 98).

Meşrutiyet döneminde geçen “Yeşil Gece” romanında Şahin, İstanbul’dan Anadolu’ya gitme idealizminde olan bir öğretmen karakteridir. Şahin Öğretmen, medrese menşei bir Darülmuallimat mezunudur. Medresede gördüklerinden hayal kırıklığına uğramış, kendi çabalarıyla aydınlanmış (Tanzimat dönemi sonrası yayınlanan kitapların da etkisiyle) bir karakterdir. Bugüne kadar inandıklarının boş olduğunu görmesi ve bir çeşit inanç yitimi onu “yeni inanışlar” aramaya sürüklemiştir. İşte bu inanç mesleki idealizmdir. Buna göre müspet ilim hakikatleriyle yetişmiş bireyler yetiştirmek ondaki bu inanç boşluğunu dolduracaktır. Bu ani geçiş onu radikal bir karaktere büründürmüştür. Bu doğrultuda küçük ve gelenekselin hâkim olduğu yere gitmek istemeyen

arkadaşının becayiş teklifini bile kabul etmiştir. Zira gelenekselin hâkim olduğu bu küçük kasabadaki oradaki görevini tasvir ederken: “Sokaklarda türbe kandillerini söndürteceğim. Belediye, onların yerine fener yaktırmak mecburiyetinde kalacak” şeklinde ifade etmektedir (Güntekin, 2019: 13-14). Burada dikkat edilmesi gereken husus, romandaki aydın Şahin Öğretmen’in “propagandist” bir karakterde olmadığı gerçeğidir. Şahin Öğretmen’in vardığı nihai düşünce ve tutunduğu yeni “mukaddesiyat” açıklanmaktadır. Zaman geçtikçe içinde bulunduğu radikalizmin oldukça ağır olduğunu hissetmektedir. Aynı zamanda nasıl bir öğretmen olacağı sorunsalını ele almakta ve nihayetinde çocuklara yalnız müspet bilgileri öğretmekle görevli olduğu kanaatine varmaktadır. Dolayısıyla bu aydın profili vazifesini “kendi gibi insanlar yetiştirmek” yerine bir çeşit “müspet bilgiyi verip bırakma” olarak görmekte ve “kanaatlerin” onlarda kendiliğinden doğmasını istemektedir (Güntekin, 2019a: 47-49). Romanlardaki aydın ana karakterin, ahlak ve erdem ilkelerine önemli derecede değer verdiği görülmektedir. Öyle ki Şahin Öğretmen kendisiyle benzer fikirlerdeki birini bile kötü bir ahlakı olduğunu düşündüğü için sevmemektedir, ancak ona yapılan bir adaletsizliği de engellemiştir. O halde aydın hem erdem hem ahlak sahibi hem de adil olabilmelidir (Güntekin, 2019a: 164-165).

“Yeşil Gece” romanında geçen bir zaman diliminde Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı’nı kaybetmiştir. Bu sırada İzmir işgal edilip ahalinin bir kısmı göç etmeye başlamıştır. Mektep de kapanmıştır. Şahin Öğretmen’de gitmeye hazırlanırken, vazifesinin sadece mektepten ibaret olmadığını hatırlayarak, kasabadakilere destek olmak için orada kalmaya karar vermiştir, bu aynı zamanda aydının adanmışlığının ve idealizminin bir tezahürüdür (Güntekin, 2019a: 216-218): “Vaktiyle, ‘Ben, kendimi Sarıova’ya nezrettim... Ya gazi ya şehit’ diye verdiği söze sonuna kadar sadık kalacaktı. Kismette ne varsa kaşığında o çıkardı.”

Aydının bir başka özelliği de kendisine söyleneni ya da her okuduğunu mutlak doğru kabul etmeden önce derinlemesine araştırdıktan, akıl süzgecinden geçirdikten sonra önem vermesidir. Zira eğer bu şekilde yapıp ezberci mantıkla olduğu gibi kabul ederse eleştirmiş olduğu dogmatik - karanlık- düşünüş biçiminin başka bir türüne dönüşecektir. Yani öz değişmeyecek sadece şekil değişecektir. Bu adeta Kant’ın “sapere aude”sidir. Reşat Nuri’nin çizdiği aydın profili saftır, merhametlidir, temizdir, haluktur ama uğranılan haksızlıklara boyun eğmemesini de öğrenmelidir. Zira nezaket bundan anlamayan insanlar nezdinde suistimal edilen bir biçime dönüşebilmektedir. Bu hususun “Acımak” romanında Maarif Başkatibi’nin, romanın aydın ana karakteri Mürşit Efendi ile girdiği diyalog üzerinden işlendiği görülmektedir (Güntekin, 2018b: 72): “Uğranılan haksızlıklar ve hakaretlere koyun gibi tahammül etmemek insanlığın başlangıcıdır evlât. Daima söylerim ya... Toysun. Bu hayatta nezaket sökmez. Çaresiz alıracaksın...”

Roma hukukundan, Mecelle’ye kadar pek çok metinde geçtiği üzere, “su-i misal emsal teşkil etmez” hükmü gereğince (Şimşirgil ve Ekinci, 2008: 102) insanların şahıslardan gördüğü felaketi genele (tüm insanlığa) yaymaması gerekmektedir. Bu husus, aynı zamanda kötüyü referans alarak

kural koymama anlamına da gelmektedir. İşte aydın, bunun farkında olan biridir. Başına ne gelirse gelsin ilkelerinden ve iyiye referans alarak hareket etmekten vazgeçmemelidir. “Acımak” romanında bu hususun, ana karakter kaymakam Mürşit Efendi üzerinden işlendiği görülmektedir (Güntekin, 2018b: 77): “Etrafımdakiler ne tıynetle insanlar olurlarsa olsunlar ben umdelerime sadık kalacağım. Bazı zayıf iradeli ve uşak ruhlu kimseler gibi şahıslardan gelen fenalığı memlekete atfederek ona küsmeyeceğim.”

Reşat Nuri’nin, romanlarda, aydın profilini daima idealist ve kendinden çok halkı düşünen bir hüviyette çizdiği görülmektedir. Aydın karakter genellikle müspet ilimle yetişmiş ve Anadolu’da göreve gelmiş bir devlet memurudur. Bu durum “Acımak” romanındaki kaymakam Mürşit Efendi karakteri üzerinden şu şekilde işlenmiştir (Güntekin, 2018b):

Bugün yeni memuriyetime başladım. (M...) çok bakımsız kalmış fakir ve mustarip bir yer... Benim için aramakla bulunmayacak bir memleket... Belki çocukça bir fikirdir felsefe kitaplarında yeri yoktur ama ben saadeti ikiye ayırırım başkalarından alınan saadet başkalarına verilen saadet. Benim için hakiki saadet başkalarına verilen saadettir.

(...) Burası çok fakir ve mustarip bir yer... Demek ki çok iyilik çok hizmet edebileceğim... Binaenaleyh çok mesut olacağım.

“Salgın” romanında ücra bir Anadolu köyünden salgın bir hastalık için kaymakama yardım çağrısı için mektup yazan bir öğretmen bulunmaktadır. Kaymakam rahatlıkla bu hususi mektubu şekli bakımından yok sayabilecek konumdayken bunu yapma ahlakını kendinde görmemektedir (Güntekin, 2005: 14):

Onu yırtıp kâğıt sepetine atsa hiç kimse kendisinden bir şey sormazdı ve yapılacak en iyi hareket de şüphesiz buydu. Fakat gel gör ki bir taraftan da kendisine birçok insanların ihmal yüzünden ölmekte oldukları haber veriliyor, vicdan ve vazifeden bahsediliyordu. Namuslu bir idare adamı böyle şeylere kulak tıkayamazdı.

Güntekin’in romanlarındaki ana karakterler, görevlerinde ve özel yaşantılarında ahlak kurallarına sıkı sıkıya bağlı kimselerdir. Örneğin “Yaprak Dökümü” romanındaki Ali Rıza Bey karakteri, bu yüzden işini bile bırakmayı tercih etmiştir (Önertoy, 1974: 24). “Damga” romanında, bir fedakârlık yaparak haksız yere (başkasının yerine) hapis yatan İffet ana karakteri, işlemediği küçük bir suçtan dolayı bile derin acılar çekmektedir (Güntekin, 2018c: 94): “- Senin asıl felâketin nereden geliyor, biliyor musun? Sen, doğuştan namuslu bir adamsın da ondan... Yoksa, bu vakayı şimdiye kadar unutmuş bile olacaktın...”

Güntekin’in romanlarında, bir ideale, ulvi bir değere inanan ve bu doğrultuda yürüyen insan sonunda başarısız da olsa bedbaht konuma da düşse bu durum sorun değildir. Zira hayatını manalı

kılan bu gayedir. Yani o, en üst idealdir. Bunun içindir ki Güntekin'in başarısız, bedbaht, düşkün konuma düşmüş olan roman kahramanları bile, ulvi birtakım değerlere ve ideallere bağlı oldukları için yıkılmamakta ve düştükleri yerden kalkmasını bilmektedirler. İnsanın vakar ve haysiyetinin manası tam olarak bu karakterlerde görülmektedir (Emil, 1989: 22).

“Acımak” romanı ana karakter olan “aydın ve erdemli” kaymakamın dramıyla bitmektedir. Sağlık, dürüstlük, halkçılık ve erdem onu felaketlere sürüklemiştir. Derslerini geçmesi için yardım ettiği tembel bir sınıf arkadaşı ise türlü yollardan yükselip mebus olmuştur (Güntekin, 2018b: 155-157). Bu anekdot adeta Marquis de Sade'nin “Justine: Erdemin Felaketleri” kitabında iki kız kardeş olan Justine ve Juliette'nin hikayesine benzemektedir. Romanda ailelerini kaybeden iki kız kardeşten Juliette fahişeliği, Justine ise erdemi seçmiştir. Justine'in seçimi nedeniyle başına gelmeyen kalmamıştır, felaketten felakete savrulmuştur ve sonuçta, yıllar sonra soylu sınıfa katılan Juliette'yle karşılaşmıştır. Ahlaksızlık “kazanmış,” erdem ise “kaybetmiştir” (Demirel, 2000: 16). Bunun yanında örneğin Aydınlanma düşünürlerinden Voltaire de “Zadig” adlı romanında, doğruluktan ayrılmayan akıllı bir adamın, akıllı ve doğruluğu yüzünden uğradığı belaları anlatmaktadır (Güvemli, 1954: 25). Tüm bunlara rağmen romanlarda, idealist aydının kendini topluma adanmış idealist yönünden haz aldığı görülmektedir. Zira aydın karakter, mutluluğu zenginlikte değil erdemli olmakta aramaktadır. Bu durum “Dudaktan Kalbe” romanında şu şekilde işlenmektedir (Güntekin, 2018a: 35): “Kendi evlerinde daha fakirane, fakat daha mes'ut ve rahat yaşıyorlardı. Bu üç odalı küçük ev dar, loş bir sokağın nihayetindeydi. Minimini bahçesini temizlemişler, çiçeklerle süslemişlerdi.”

Güntekin'in romanlarının aydın profili, insanlara güven ve ahlaklı olma hususunda örnek teşkil etmektedir. İnsan içinde iyi niyetini, diğer insanlara güvenini korumalıdır. Bu Aydınlanma felsefesinde de olan bir durumdur. Aydınlanma düşüncesi insana -ve onun aklına- sarsılmaz bir güven içindedir. O halde aydın kişi aynı zamanda ahlaklı ve insanın iyi oluşunun gücüne inanan biridir. Zira araçsal akla sahip biri zekidir ama bu kriter onu tek başına aydın yapmamaktadır. Çünkü hakikati bulmak için bazen kimsenin söyleyemediğini söylemek gerekmektedir ki bu da ahlaki bir meseledir. Bu hususun “Akşam Güneşi” romanında işlendiği görülmektedir. Burada, aynı zamanda dönemin belki de en önemli iletişim araçlarından biri olan romanların ana karakterlerinin insanda ne gibi tesirler bıraktığı, nasıl örnek teşkil ettiği de işlenmektedir. İdealizm bir anda “Paris'teki rahat yaşama” karşı galip gelmiştir (Güntekin, 2017b: 85):

Beni daha çocukken mektep sıralarında çıldırtan, Harbiye'ye sevk eden bu roman ve masal maceraları nihayet hakikat oluyordu. Paris, cazibesi -bütün ışıklarıyla, musikileriyle- hayalimde öyle bir sönmüştü ki hatta İstanbul'dan hareketimden beri hiç fasılsız düşündüğüm Nazan bile bütün tesirini kaybetmişti. (...) asıl şimdi yaşıyordum.

“Çalığışu” romanının Feride'si ise yalnızca evlilikten kaçıp, Anadolu kasabasına köy öğretmeni olarak giden bir öğretmenden ibaret değildir; aynı zamanda aydın Cumhuriyet kadını

temsil etmektedir. Cumhuriyet ondan, hem birey olarak toplumsal yapıda zuhur etmesini hem de Aydınlanma fikirlerini Anadolu'ya yaymasını beklemektedir. Bu anlamıyla “resmi” görevi çok boyutludur. Böyle bir karakter de ancak bu fikirleri idealize etmiş, özünü kavramış bireylerden çıkabilir. Dolayısıyla romanda bu vazife bilincinin işlendiği görülmektedir. Kohlberg’in “ahlaksal gelişim kuramı”nın 6. evresindeki “evrensel ahlak” ilkesindeki gibi, insan dışsal bir koşut olmadan gerekli bilince kendi aklıyla sahip olabilmektedir (Güntekin, 2014: 177).

Çalığışu romanının en çok etkilediği kitle yeni Cumhuriyet’in genç kadınlarıdır. Daha önce konumlandırıldıkları edilgen yapıları gereği evden dışarı pek çıkmayan, toplum içinde bulunmayan genç kadınlar, bu romanla birlikte evden ve bulunduğu muhitten dışarı çıkmak okumak ve başkalarını aydınlatmak, gelecek nesilleri de bu anlayışla yetiştirmek uğraşısına girişmişlerdir. Başlangıçta azınlıkta olan bu genç kadınlar, bir süre sonra toplumun her yerinde yer almaya başlamışlardır. Okuyan, ideallerini yaygınlaştıran ve kendilerinden sonrakilerinin de idealist olması için uğraşan kadınların da mimarı olmuşlardır. Dolayısıyla Çalığışu bir aşk romanı olmanın ötesinde ülkenin en etkili sosyal romanı konumuna gelmiştir. O dikte edici değil, sevdiren ve benimseten bir tarza sahip olarak okuyucuyu derinden etkilemiştir. Bu dönemdeki bazı romanlar, insanları yönlendirmeye, bir şeyleri zorla empoze etmeye çalışan, toplumun bir kesimini cahil gösteren, sadece belli fikirlerin doğru olduğu yönünde propaganda yapan “resmi” romanlardır. Çalığışu onlardan farklıdır. Toplumun ve halkın bütün özellikleri, yapısı, duyguları, uygun bir üslupla, şefkatle ve anlayışla ele alınmaktadır. Romanda her kesimden insan, doğrularıyla yanlışlarıyla kendini görebilmektedir. Yapılan eleştiriler, romanın yazıldığı dönemde, cesaret edilemeyen türdendir ama yine de incitmeyip, yol göstermektedir (Ceylan, 2002: 23-25).

Aydın profili, sadece okuyan araştıran bir profilden öte aynı zamanda aksiyon insanı olarak da betimlenmiştir. Bu, “Akşam Güneşi” romanının ana karakteri subay Nazmi Bey üzerinden anlatılmaktadır (Güntekin, 2017b: 42): “Hatta ben, bir muharrir olmayı da düşünmüştüm amca. Fakat uzun uzadıya kendimi yokladım... Sade düşünmek, sade beynimle çalışmak beni doyuramayacak... Uğraşmaya, didişmeye, çarpışmaya ihtiyacım var...”

İdealist aydın, topluma kendini adayarak hizmet etmek istemektedir, yurdun neresinde olursa olsun aynı çalışma idealini taşımaktadır. Bu, kadınlar için aynı zamanda tek başına ayakta durma anlamına geldiği kadar özgürlükleri adına da bir kaçıştır (Güntekin, 2014: 272):

-Ben muallimim, Doktor Bey. Hizmet etmek istiyordum, buraya gönderdiler. Ben, yer ayırt etmem. Nerede isterlerse çalışırım.

(...) -Demek sen, buraya hizmet için geldin? Sırf maarife hizmet için öyle mi?

-Evet, maksadım bu.

Yaşadığı zamanda erkeklerin bile İstanbul'dan çıkmayı sürgün olarak algıladığı bir dönemde Feride'nin bir kadın olarak Anadolu'ya açılması önemlidir. İdealizmi de burada görülmektedir. Zira bu karakterle birlikte bencillik, kişisel hırs, menfaat düşkünlüğü, rahatlık, kibir ve önyargılar geri plana atılmakta, “enayilik” olarak görülen fedakarlıkta bulunma eylemi, kaybolduğu yerden moralist bir anlayışla çıkarılarak roman kahramanı üzerinden idealleştirilmekte ve özverinin etkileyici gücünün ışığı, ihmal edilmiş Anadolu'yu aydınlatmaktadır (Bulun, 2019: 93). Romanlarda çizilen aydın profili, bir tarafta kişisel rahat, çıkar vb. varken onu tercih etmeyip ahlaki yolu seçen kimselerdir. Romanda Çalığışu'nun, rahat bir hayatı seçmektense, daha konforsuz bir ortamda kendisini öğrencilerine adamayı tercih ettiği görülmektedir. Bu aynı zamanda romanlara çizilen aydın karakterin idealizminin tezahürüdür. Bu idealizm, ahlak, merhamet, şevkat gibi duygularla da beslenmektedir. Bu durum “Çalığışu” romanında öğretmen Feride karakteri üzerinden işlenmektedir (Güntekin, 2014: 418-419): “Bu tarafta rahat bir hayat vardı. Öbür tarafta belki yine zaruret, sefalet, fakat bunun da başka bir tesellisi, başka bir cazibesi yok muydu? Gözümün önüne, mekteplerimizin bakımsız kalmış kaba saba ellere ziyan olmuş, miniminileri geldi.”

Aydının dünyasında affetme ve iyi niyet varken nefrete yer yoktur. O, adeta insanlığın son kalesi gibidir. Namus, adeta onun yaşam sebebidir. Bu durum “Dudaktan Kalbe” romanında şöyle işlenmektedir (Güntekin, 2018a: 235): “Değil mi ki iyi, namuslu bir insan... Bana yeter de artar bile...”

Romanlarda çizilen karakterlere her zaman bir erdem yüklendiği görülmektedir. Bu durum “Yaprak Dökümü” romanında da işlenmektedir (Güntekin, 2016: 12):

Titiz denecek kadar temiz, gülünç denecek kadar nazik ve mahcup bir adamdı. Hak yemek, kanuna aykırı bir şey yapmak, kalp kırmak korkusuyla bir türlü iş göremezdi.

İsterdi ki elinden çıkacak iş, sadece kanuna değil, teamüle, insanlık ve nezaket kaidelerine de uygun, yani dört başı mamur olsun...

Romanlarda bir ahlak insanı olarak karşımıza çıkan aydın, küçücük bir ahlaksızlık ettiğinde ise mütemadiyen kendini suçlamaktadır (Güntekin, 2018a: 126): “Kenan, yaptığını düşündükçe kendi kendine kızıyordu: ‘Ben sahiden fena adam oluyorum... Sevk-i tabiyyesi ile hareket eden izansız hayvanlara benzedim...’ diyordu.”

Medeniyetin ilk kuralı kendinden önce başkasını düşünebilmektir. Romanlarda çizilen aydın profilinin de öncelikle daima karşısındakini düşünen, nezaket sahibi bir insan olduğu görülmektedir. Bu durum “Yaprak Dökümü” romanının ana karakteri olan Ali Rıza Bey’de de görülmektedir. Pek sevmediği biri bile olsa (gerekirse kendinden olanı ikinci plana iterek) emanete sahip çıkmaktadır (Güntekin, 2016: 118).

Reşat Nuri romanlarının aydınının, ekseriyetle halkçı, ahlakçı ve idealist bir hüviyette olduğu görülmektedir. Bu karakterlerin vazife bilinci çok yüksektir. Öyle ki “Kavak Yelleri” romanının aydın doktoru eşinin öldüğü gün Anadolu’da göreve gitmiştir (Güntekin, 2008: 18).

Romanlardaki aydın karakterlerin, kadın erkeğin bir arada olup toplumsallaşmasını sağlayan mekanları önemsemekte olduğu görülmektedir. Ancak buna ahlaki sınırlar da çizmektedir (başkaları için değil kendi zihninde). Bunun için aydının, medeni Aydınlanma değerleriyle oluşan seküler ahlakı, toplumsal kültürle harmanladığı söylemek mümkündür. Bu durum “Kavak Yelleri” romanında “yarı İstanbullu yarı Anadolu’lu” aydın doktor Sabri Beyin’in düşünceleri üzerinden aktarılmaktadır (Güntekin, 2008: 332):

Gazete, fıkra ve karikatürleri İstanbul sinemalarında salon kararır kararmaz bir takım kadın ve erkeklerin birbirlerine sarıldıkları ve müşteri arayan bazı yolsuz kadınların erkeklere musallat olduklarını sık sık söylerler. Ben gittiğim sinemalarda, çok dikkat ettiğim halde, böyle şeylere tesadüf edemiyordum. Nasıl ki gece Beyoğlu sokaklarında da pek öyle şikâyet edilecek bir ahlaksızlık göze çarpmıyor

Güntekin’in çizmiş olduğu “ahlaklı aydın” profillerinde kendi karakterinden esinlendiği açıktır. Zira kendisi, kitaplarını basan müesseseden bir kere beş bin lira almış ve bir daha oraya uzun müddet uğramamıştır. Hatta önünden geçmek icap etse para istiyor sanmasınlar diye uzaktan ve hızla geçmiş biridir. Bir keresinde de uzak akrabasından bir hanım Bursa’da vefat etmiştir. Arazisi, meyve bahçeleri, tarlaları vardır. Araştırılır ve en yakın varisinin Güntekin olduğu anlaşılır. Hatta eşi bu duruma sevinir. Ama Reşat Nuri’nin buna canı sıkılmıştır. Yüzünü bir defa görmediği, hiçbir yardımı dokunmadığı, hatta elinden bir kahve bile içmediği, sağ mı ölü mü diye bilmediği birinden kalan bu mirası hangi hakla alırım diyerek reddetmiştir (Bulun, 2019: 79). Güntekin, romanlarında idealleri uğruna mücadele veren aydınları anlatırken bu felsefeyi kendi yaşamına uygulamayı bilmiştir (Kanter, 2006: 28-30). Roman ana karakteri aydınların idealizminin arkasında aynı zamanda duygusal boşluklar da bulunmaktadır. Örneğin Çalıkuşu’nda Feride sevdiği erkeği, Yeşil Gece’de Şahin Öğretmen dini itikadını kaybetmiştir. Karakterler bu “boş kalmış” yerlerini, mesleki idealizmle doldurmaya çalışmışlardır (Baydar, 2015: 135).

Nihayetinde aydın, hiçbir zorluk karşısında pes etmeyen, kendini adayan, idealist ve erdemli bir ahlak insanı olarak karşımıza çıkmaktadır. O, bireysel çıkarlarla gelen maddi şeylerle değil, hakikati savunmanın verdiği hazla motive olmaktadır. Tevazu, bilgelik, insanlık, erdem onun en değerli ilkeleridir.

3.8. Aydın'ın Topluma ve Anadolu İnsanına Bakışı

Güntekin'in romanlarında halk, -özellikle Anadolu insanı- aydın tarafından, saflığın ve masumiyetin timsali olarak görülmektedir. Bu husus, “Kan Davası” romanının ana karakteri aydın öğretmen Ömer ve köylü Fettah karakteri ilişkisi üzerinde ortaya çıkmaktadır. Bir Anadolu kasabasına göreve giden Ömer Öğretmen, burada köylü Fettah'ın iç dünyasını yakından tanıma fırsatı bulmuştur ve onun içindeki medeniyeti keşfetmiştir (Güntekin, 2017d: 233): “Hiçbir mantıkla izahı mümkün olmayan bu emniyetin, bu tam teslimliğin sebebi nedir? Bu benliğinin bir tarafıyla medeni, evet mektep, medrese görmüş şehirlilerin çoğundan daha medeni...”

Aydın tarafından toplumun tüm fertleri eşit görülmektedir. Bu durumda herkese, Aydınlanma felsefesi sonrası gelişen değerlerden olan “kanun önünde eşitlik” nezdinde aynı muamele yapılmalıdır. Meşrutiyet dönemindeki yeni okullarda herkes eşittir ve aynı muamele yapılmaktadır. Aydın da gittiği yerde buna uygun davranmaktadır (Güntekin, 2019g: 42): “Halbuki Nümuneler resmi hükümet mektepleriydi. Oralardaki hocalar hatır saymayacaklar, konağın nazlı çocuklarını ötekilerin arasına karıştıracaklardı”

Aydın profillerinin mütemadiyen eğitime ve toplumu ileriye götürmeye inanmakta oldukları görülmektedir. Toplumun içindeki hazineyi gün yüzüne çıkaracak aydınlara ihtiyacı vardır. Bu durum “Kan Davası” romanında, suç işleyen çocukları eğitimle kurtarmaya çalışan öğretmen Ömer karakteri üzerinden anlatıldığı görülmektedir. Aydın onların içindeki cevheri çıkaracağına inanmaktadır, zira bu yola onları türlü felaketler ve eksiklikler sürüklemiştir (Güntekin, 2017: 20).

Romanlarda, topluma bakışta her zaman ahlaklı olmanın ve eşit davranmanın işlendiği görülmektedir. Bu demokrat tavrı, “Kızılılık Dalları” romanında göze çarpmaktadır (Güntekin, 2019g: 132): “Burası onların bildiği evler gibi değildir. Hizmetçi ile hanım arasında fark yoktur. Herkes, istediği kadar yer, istediği kadar çalışır. Yeter ki, hizmetçi, biraz iyi ahlâklı ve güler yüzlü olsun.”

Reşat Nuri'nin çizdiği aydın profillerinin yaşadığı hayal kırıklıklarının arasında halk genellikle yoktur, zira tasvirinde saf ve temizdir, birileri onları yanlış yönlendirmiştir. Yani halkı her fırsatta beğenmeyen ve ona karşı bir çeşit hayal kırıklığına uğrayan aydın tipinden farklı bir portre çizilir, eleştirilen daha çok çıkar ve menfaat sağlayan tiplerdir. Burada çizilen profilin genellikle halka güvendiği ve onu sevdiği görülmektedir, bu aslında halk ile aydın arasındaki uçurumu kaldırıp aydını halka yaklaştırma girişimi olarak düşünülebilir. Bunun yanında aydın, çıkarı uğruna asla güçlülerin yanına sığınıp adaletsiz düzenin devamı için yapılan yanlışlara göz yummamaktadır. Bu durum “Acımak” romanında bir kazaya kaymakam olarak atanmış ana karakter üzerinden anlatılmaktadır (Güntekin, 2018b: 87-88):

(R...) kazasını çok sevmiştim. Havası iyi suyu iyi manzarası iyi... Bunların hepsinden mühim olarak ahalisi iyi kendi işlerinde güçlerinde sakin halûk melek gibi insanlar... Fakat halk ne kadar iyi ise eşraf o kadar küstah ve menfaatperest... Besbelli ahalideki yumuşaklık onları şımartmış... Eşraf elbirliğiyle hükümeti kendi nüfuzu altına almış elini kolunu kısıkvrak bağlamış kaymakamlarda kıpırdanmaya mecal yok teşkilât gayet mükemmel... Kazaya yeni bir kaymakam geldi mi hemen etrafını alır bugün burada yarın orada kuzular helvalar rakılar çalgılarla sünnet çocuğu gibi avuturlarmış. Bana da öyle yaptılar: “Siz istikamet dairesinde çalıştığınız müddetçe biz sizi başımıza taç ederiz!” dediler. Bereket versin vaziyeti çok çabuk kavradım. Onların istikamet dairesinde çalışmaktan maksatları hükümet işine daha doğrusu kendi işlerine karışmamaktı. Böyle yaparsam kazada mesuliyetsiz meşrutiyet hükümdarları gibi bir nevi saltanat sürecektim. Hatta biraz gayret etsem bağ bahçe sahibi de olabilirdim. Fakat benim istediğim bu değildi

Reşat Nuri, her şeyden önce şefkat, sevgi, merhamet, güven, müsamaha, feragat, affetme, fedakârlık, anlayış, tevazu, yardımseverlik, diğerkâmlık gibi derin beşerî duyguların sanatkarıdır. Başka hiçbir Türk romancısında yoğun hâkim duygu olarak bu denli bir insan sıcaklığı ve samimiyeti yoktur. Güntekin, en düşkün konumdaki karakterler için bile daima mazeretler aramakata, onların iradesizlik, ferdi zaaf ve başarısızlıklarını ya yaratılış aksaklığına ya eğitim eksikliğine ya talihe yahut da cemiyetin ve çevrenin anlayışsızlığına bağlamaktadır. Onun bütün romanlarında hâkim olan davranış biçimi böyle bir insan ve insanlık anlayışıdır. Özellikle çevre faktörü yahut insan-çevre, daha geniş planda fert-cemiyet çatışması kahramanların kaderini tayin eden en belirgin amildir. Ancak bu cemiyet de bu insanlar da “bizimdir ve bizdendir”. Reşat Nuri’nin bu denli sevilmesinde bu “bizden oluş”un mühim bir etkisi vardır (Emil, 1989: 18). Romanlardaki aydın karakterler de bu “bizden oluş”un pek çok yönüyle içinde yer almaktadırlar. Bilgiyi -onlardan biri olarak- topluma kazandırmaya çalışmaktadırlar. Böylelikle çok sevdikleri toplum hak ettiği yere gelebilecektir.

Güntekin, romanlarında “yüksek tabaka insanını kötölemiştir” veya “din adamlarını kötölemiştir” veya “bürokrasiyi kötölemiştir” veya “öğretmenleri ve aydınları daima yüceltmıştır” demek onun kategorik olmayan insana bakış tarzını hiç anlamamakla eşdeğerdir (Emil, 1989: 45). Ona göre iyi ve kötü her zümreden çıkabilmektedir. İşlediği aydın karakteri de tam olarak bunu fark edebilen kişidir -bu nedenle aydındır-. Tüm bunlarla birlikte belki de hiç “suçlayamadığı” tek kitle; her daim temiz, masum ve saf bulduğu Anadolu insanıdır.

Çizilen aydın profilinin, topluma hiçbir zaman tepeden bakmayan, onu anlayan, ondan biri olan bir hüviyette olduğu söylenebilir. Bu durum “Anadolu Notları I-II”de şöyle anlatılmaktadır (Güntekin, 2019d: 157): “Anadolu alim değildir; fakat ariftir. Kolay tesir altında kalmaz; vakalar karşısında öyle sağlam mantığı, öyle umulmaz sezileri vardır ki insanı hayrette bırakır.”

Güntekin'in aydın profilleri "hazineyi" hep içimizde aramaktadır, aydın karakter toplumda onu bulup çıkaracak -özellikle eğitim yoluyla- ve toplumu ileriye götürecektir (Güntekin, 2019d: 256): "Aradığımız gaib hazinesi milletimizin mayasında, kendi içimizdedir."

Güntekin'in, romanlarını iyi bir gözlemle yazdığı açık bir gerçektir. İstanbullu aydının Anadolu'ya olan bakışını realist bir bakış açısıyla yansıtırken sürekli iyimser bir tablo çizmesi, hümanist bir anlayışla Anadolu insanına bakması da son derece önem teşkil etmektedir (Kanter, 2006: 30). Romanlarında, Anadolu toplumu ağır basmaktadır. Uzun yıllar boyunca Osmanlı döneminde Anadolu her yönüyle gözden ırak tutulmuştur. Savaşlar erkekleri alıp götürmüştür. Uygarlık bakımından geri kalmıştır. Bazı gereksiz gelenekler de toplumsal gelişmeyi önlemiştir (Uyguner, 1993: 32).

Nihayetinde Reşat Nuri Güntekin'in romanlarındaki aydın karakterleri halkı hiçbir zaman suçlamamakta, onlara hiçbir zaman tepeden bakmamakta, onlarla daima iç içe olmaktadır. Zira kendisi Anadolu'da görev yaptığı için, halkı yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Onun gözünde halk saflığın ve masumiyetin timsalidir.

3.9. Aydın Toplumsal Misyonu ve Aydınlanma'nın Anadolu'ya Yayılması

Cumhuriyet dönemine kadar İstanbul dışına çıkmayan, Anadolu'ya ve taşraya pek gitmeyen, orayı bilmeyen aydınlar, memleketi yalnızca yaşadıkları bu şehirden ibaret sanmış, İstanbul dışında da bir toplum, bir hayat olduğunun farkına tam olarak varamamışlardır. İşte Güntekin'in çizdiği aydın karakterinin görevi Aydınlanma değerlerini taşraya, Anadolu'ya taşımaktır. Aynı zamanda Anadolu'ya giden aydın buranın gerçekleriyle yüzleşmekte ve toplumu daha iyi tanıyabilme fırsatını yakalayabilmektedir.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, sadece bir takım devrim kanunlarıyla değişimin gerçekleşmeyeceğinin farkındadır, Aydınlanma sonrası gelişen fikirleri ve müspet ilimleri Anadolu'ya yayma ve onları "karanlık"tan kurtarma misyonunu edinmiştir. Bu görevi üstlenecek olan da genellikle bir aydın olarak öğretmendir. Öğretmenin görevi sadece mektepte ders anlatmak değil, Aydınlanma fikirlerini yaymak ve Cumhuriyet değerlerini Anadolu'da hayata geçirebilmektir. Bu doğrultuda vatansever ve idealist karakterlere ihtiyaç olduğu da kesindir. İşte idealist aydın, memleket sevgisiyle dolu, bu "tutkuyla" Anadolu'ya gidecektir. Reşat Nuri'nin aydın profillerinin, her fırsatta Anadolu insanını, ahlakı ve hakiki Müslümanlığı övdüğü görülmektedir. Aydın, Anadolu insanının hamurunu bir çeşit temiz insan olarak görmektedir. Ancak bu insanlar belli geleneksel güç grupları ya da dini kullananlar tarafından türlü huraferlerle "kandırılmış", "karanlıkta" bırakılmış veya kötü yöneticiler tarafından "geri bırakılmış" haldedirler. Bu durumda onları birilerinin "uyandırması" gerekmektedir. Topluma verilen bu değer ve öğretmenin taşra mektebine olan "aşkı", "Çalıkuşu" romanında Feride karakteri üzerinden işlenildiği görülmektedir (Güntekin, 2014: 157-

158): “Küçük bir mektebim olacak. Baştan başa çiçeklerle donatacağım. Çocuklarım, bir alay çocuğum olacak. Kendime ‘abla’ dedirteceğim. Fakir olanlara, elimle siyah önlükler dikeceğim.”

Aydının yürüteceği (özellikle öğretmenlik nezdinde) faaliyetler, onun bunca zamandır içinde bulunduğu cehaletten kurtararak, Anadolu’yu uyandıracaktır. Bu durum “Çalığışu” romanında Fransız gazetecinin Feride ve diğer öğretmenler için yaptığı tespitte geçmektedir. Onlar İstanbul’daki refahı bırakarak Anadolu’yu uyandırmaya gelmektedirler (Güntekin, 2014: 304):

Onlar, aksiyonu boş hayale tercih ediyorlar ve İstanbul’daki refah ve saadetlerini bırakarak kendi istekleriyle Anadolu’yu uyandırmaya geliyorlar. Ne güzel ne ulvi bir feragat numunesi ve benim için ne bulunmaz bir makale mevzuu. Türklerin uyanışından bahsederken müsaadenizle sizin adınızı da zikredeceğim matmazel Feride Çalığışu.

Reşat Nuri’nin en popüler romanlarında biri kuşkusuz Çalığışu’dur. Roman, Cumhuriyet’in ilk döneminde okuyan gençliğin adeta baş ucu kitabı olmuş vaziyettedir. Yazar, bu romanını, “neşeli, kolejli, serbest genç kızlara” karşı halkta iyi duygular uyandırmak için yazdığını belirterek: “büyük bir çocuk demek olan bir genç kızda biraz tahsil, biraz neşe, hafiflik ve serbestliğin pek korkulacak bir şey olmadığını, böylelerinin -zamanı gelince- yahut hayatın müşkül saatlerinde kendilerini en ağırbaşlılardan daha iyi çekip çevireceklerini göstermek istiyordum” demiştir (Yalçın, 2010: 478). Çalığışu romanının kazandığı popülaritenin sebebi, henüz kadınların sosyal organizasyonlardaki kurumsal görevlerde pek yer almadığı yıllarda, ilk olarak bir İstanbul kızının gönüllü bir şekilde Anadolu’ya öğretmen olarak gitmesi ve gittiği yerlerde cehalet ve eğitim problemlerini elinden geldiğince samimi bir şevkle düzeltmeye çalışmasıdır (Önertoy, 1974: 83).

Romanlarda, idealist aydının misyonu Anadolu’ya ve taşraya doktor, öğretmen vb. görevlerle giderek oraya hizmet götürmek ve aydınlatmaktır. Bu durumun “Kavak Yelleri” romanında “Cumhuriyet’in idealist gençleri” üzerinden anlatıldığı görülmektedir (Güntekin, 2008: 110-111):

O gece uzun müddet minarede oturdum; kâh yıldızlara, kah kavaklara bakarak buraya gelişimi düşündüm: Bir zaman, İstiklal Muharebesi’nin son seneleri, mektebi yeni bitiren gençlerin parolası, ‘Gençler Anadolu’ya’ idi. Biz, yedi genç idealist, Anadolu’nun sıhhi durumunu ıslaha gitmeye hazırlanıyoruz. Evvelden çok olduğumuzu zannettiğim halde sayımız son günlerde bu miktara inmiştir.

Güntekin’in kahramanlarını İstanbul’dan Anadolu’ya göndermesini ve bir çeşit sosyal anket yapar gibi kasabadan kasabaya dolaştırmasını ferdi bir maceranın yanı sıra, Türkiye’de büyük çaplı bir kültürel ve sosyal değişimin Türk edebiyatına yansımaları olarak görülebilir. Türk romanı özellikle Çalığışu ile birlikte önemli bir hamle yaparak İstanbul’dan Anadolu’ya geçmiştir. İstanbullu Feride’nin ve diğer aydın karakterlerin Anadolu’da karşılaştıkları çetin güçlükleri haysiyetli, vakarlı

ve iradeli bir şekilde yenişi sanki Anadolu'nun yeni bir zaferi gibidir (Emil, 1989: 14-15). Böylelikle aydın profilinin, Aydınlanma değerlerini Anadolu'nun her köşesine ulaştırmayı vazife edinmiş, çoğunlukla bir öğretmen profilinde olduğu söylenilebilir. Ancak bunu yaparken ona hiçbir zaman tepeden bakan bir hüviyette olmadığı da gözlemlenmiştir.

3.10. Halka Tepeden Bakanlar Karşısında İstanbul ve Anadolu Arasındaki Halkçı-Sentezci Aydın

Güntekin'e göre tüm insanlar konumlarından bağımsız olarak, ezilmişliklerine rağmen, insani duygulara sahiptirler. Fırsat verildi mi büyüklerin olamayacakları kadar insandırlar (Emil, 1989: 21). Bu husus, suç işlemeye mecbur kalan çocukları, onları "linç etmeye" kalkışanlara karşı koruyup himayesine alan ve eğitimle doğruya yönelten "Kan Davası" romanındaki Ömer Öğretmen karakterinde; zayıf olan öğrencileri ve kimseleri kollayan, himayesine alan "Çalikuşu" Feride ve "Yeşil Gece" Şahin Öğretmen karakterlerinde; Anadolu'da yıllarca görev yapan ve halkla iç içe olup sevilen "Kavak Yelleri" Doktor Sabri karakterinde ve "Acımak" romanında halka suyu ulaştırmak için kanunu çiğneyen, ırgatlarla birlikte çalışan kaymakam Mürşit karakterinde net bir biçimde görülmektedir. "Anadolu Notları" kitabında da "doğru bilginin" bir sınıfa ya da yere ait olmadığına, onun potansiyel olarak her yerden çıkabileceğine değinilmektedir. Bu anlamda demokrat bir tavır takınıldığı görülmektedir. Güntekin'in çizdiği aydın karakterleri de tam olarak bu hüviyettir. Güntekin, bir konuşmasında bu bakış açısını şöyle anlatmaktadır (Emil, 1989: 21-22): "Aynı boyda insanlar olduğumuz halde neden birbirimize tepeden bakıyoruz. Bunun gülünç olduğunun farkında olmuyoruz. İnsan insandır." Reşat Nuri'nin romanlarda yarattığı aydın profilleri de buna uygun olarak her sınıftan insanların içinde bulunabilen, halkın içinde olan bir karakterde olduğu görülmektedir (Uyguner, 1993: 32).

Romanlardaki halkçı aydının, şekil meraklısı, "halka tepeden bakan" tipleri ve gösteriş budalalarını yeri geldiğinde "özündeki ve eğitimindeki kalite" ile mağlup ederek hicvettiği görülmektedir. Bu durum, romanlarda sıkça rastlanan bir husustur. Örneğin "Çalikuşu" romanında, Aydınlanma sonrası gelişen müspet ilim değerleriyle (tam onun özüyle) yetişmiş halkçı aydın (halkla iç içe) öğretmen Feride, gösteriş budalası, şekilci ve halka tepeden bakan tiplerle istihza etmektedir. Onları adeta Sokrates gibi mağlup ettikten sonra ise bu tavrını terk etmektedir (Güntekin, 2014: 364-367):

Hele o görgüsüz, cahil kadınlara kendisini adam diye satan, gülünç Fransızcasıyla övünen Beyoğlu kokanasını dünyaya geldiğini pişman ettim.

O bir mürebbiye, ben bir mektep hocası olduğum için kendisini benimle kapı yoldaşı farz ediyordu. Benimle gizli bir mücadeleye girişmeyi, bir meslek mecburiyeti bildi. Fakat, bu maskarayı öyle bozdum ki... Türkçe derdini anlatmaktan aciz kalıyor, "Türkçe iyi anlatamıyorum" diye kurtulmak istiyordu. Ben, o vakit, Fransızca söylemeye başlıyorum; bu defa Fransızcasıyla

eğleniyordum. Hülâsa, küçük, ehemmiyetsiz, iptidaiye hocası kaybolmuş, Dam dö Siyon'un en zarif lakırdıcı muallimlerini ağlamaklı eden zalim Çalıkuşu, bütün haşarılığı, alaycılığı ile yeniden doğmuştu.

(...) Hanımlar, kuzu gibi olmuşlardı. Bu çirkin süs ve gurur maskelerini attıktan sonra ruhlarının asıl çehresini gösterdiler. Hakikaten fena insanlar değildiler. O vakit, ben de yavaş yavaş halimi bilen, ehemmiyetsizliğini takdir eden mazlum, sakın, iptidaiye muallimesi mevkiine indim.

Romanlarda aydının, halka tepeden bakan tiplerden her zaman iğrenmekte olduğu görülmektedir. Onun için gerçek zenginlik manevi zenginlik, onur ve derinliktir. Bu durum “Dudaktan Kalbe” romanında adeta bilge “Diogenes” gibi yaşayan “Şem-i Dede” karakteri üzerinden işlenmektedir. Romandaki Cavidan karakteri böylesine ulvi bir karakteri anlama yetisinden uzak olduğu için tepeden ve şekilci bir bakışla ona dilenci yakıştırması yapmaktadır. Bu yakıştırma aydın karakteri adeta dehşete düşürmektedir (Güntekin, 2018a: 316):

Şem’i Dede meczup bir dilenci!.. Bir kıtlık senesi el ekmeğini yememek için ölmeye razı olan gani ruhlu Şem’i Dede... Aşk ve hülyasının bir zerresini dünyanın bütün servetlerine değişmeyen ihtiyar sanatkâr... Meczup bir dilenci... Cavidan, senin bu sözünü cevapsız bıraktım, çünkü ne söylesem infialimi anlatamayacaktım.

Halkçı aydın, Aydınlanma değerleriyle ve müspet ilimle yetişmiştir ama bu kimliğiyle halkın yanındadır, ondan birisidir. Romanlarda buna benzer “ideal aydın tip”inin her zaman çizilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu durum “Çalıkuşu” romanında “idealist aydın doktor” karakteri üzerinden de işlenmektedir (Güntekin, 2014: 443):

Bu ihtiyar doktoru anlamıyorum ki... Her neyi severse aleyhinde bulunuyor. Hatta öyle hissediyorum ki, beni bile azarladığı zaman her zamankinden daha çok seviyor. Hastaneyi bıraktığı günden beri kâh günlerce evine kapanarak kitap okuyor, kâh askerlikten kalma çizmelerini çekiyor, sırtına jandarma gibi bir tüfek takarak Düldül’e biniyor: (düldül, onun pek sevdiği emektar atıdır) bu kıyafetle köylerde bakacak hasta, kendini meşgul edecek bir iş aramaya gidiyor.

Aydının toplumla çatışmadığı, onun içinden biri olduğu Cumhuriyet döneminde geçen “Kavak Yelleri” romanında daha net bir şekilde görülmektedir. Romanda, halkın sorunlarını dinleyerek bu sorunlara çözüm arayan, küçümsemek yerine onların dilini konuşmaya çalışan bir aydın profili çizilmiştir. Ancak aydının, birey olarak yaşamış olduğu problemler, zaman içerisinde kendini yaşadığı toplumdan soyutlamasına da neden olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, aydının toplumla yaşadığı çatışmadan değil, kendi içsel keşiflerinden dolayı yalnızlaşmasıdır (Güntekin, 2008). “Kavak Yelleri” romanındaki “halkçı aydın doktor” Sabri Bey Anadolu’da şu şekilde tanımlanmaktadır (Güntekin, 2008: 5-6):

Kazada beni iyi adam bilirler; iyi adam; iyi doktor; vatanını, milletini, ailesini seven adam; fukara babası adam, vesaire...

(...) İyi adam, doğru adam, vs. vs. vs... Bir kaza hekimi için bu şöhretten daha karlı bir gelir kaynağı akla gelemmez. Fukara babası doktor; görmeden yan cebine para konan paraya az, çok demeyen; yolu üstündeki fukaranın para almadan diline, nabzına bakan, daha düşkünlere Avrupa firmalarından gelmiş reklam ilaçlardan bedava komprimeler dağıtan, iğneler vuran ve hatta bazılarını yastığı altına usulca birkaç lira bırakan fukara babası doktor!

Aydın profili menşee olarak, batılı ve Aydınlanmacı bir hüviyette çizilse de o daima halkçı demokrat, İstanbul ile Anadolu arasında gidip gelen bir halk insanıdır.

Romanın ana karakteri olan aydın, gerçeklikleri ve Aydınlanma'yı özüyle kavramış (en azından diğerlerine göre) bir karakterdir. O, Anadolu'da olduğu için halkı yakından tanımakta ve görmektedir. Uzaktan nutuk atan "aydın" tipleri ise eleştirilmektedir. Bunlardan en çarpıcı olanlarından bir de "Kan Davası" romanında halkı adeta "tabula rasa" olarak gören ve adeta onları ameliyat eder gibi değiştirmek isteyen aydınlara ithafen yapılan eleştiridir. Bu husus, romanın ana karakterlerinden aydın mühendis Murat Bey karakteri tarafından hicvedilmektedir (Güntekin, 2017d: 224):

İşık diye götürdüğümüz şey sadece edebiyattır, nutuktur: "(...) Söyleyin bakalım dertlerinizi, yazalım birer birer defterlerimize... Sizler de bütün teslimiyetinizle gözlerinizi yumun ameliyat masasına yatar gibi bırakın güzel vücut ve ruhlarınızı, çırlıçıplak, sizin iyiliğinizden ve yükselmenizden başka emelleri olmayan fedakâr büyüklerinizin, idealist mektep hocaları, profesörler, fen adamları vesairenizin kucaklarına... Tanrı'nın üzerlerine ne istenirse yazılması mümkün kaymak kâğıtları gibi yaratmış olduğu o bembeyaz, dupduru sayfalara sizin ve sizinle beraber de memleketin yüce kaderini ve istikbalini yazsınlar."

Reşat Nuri, romanlarının aydını İstanbul ile Anadolu arasında bir aydındır, bilgisiyle Avrupai-İstanbul- halka yakınlığıyla Anadolu'yu, taşralıdır. Bu durum, "Kavak Yelleri" romanında aydın, idealist ve halkçı bir doktor olan ve taşrada görev yapan ana karakter Sabri Bey üzerinden anlatılmaktadır. Halkın her derdine koştuğu için çok sevilmektedir, o tam da İstanbul ile Anadolu arasında bir aydındır. Hatta bir süre sonra yerel halk ağzıyla konuşmaya başlamıştır (Güntekin, 2008: 27-28): "Bazı zamanlar yerli halkla konuşurken farkında olmadan benim de onların ağızlarıyla konuşmaya başladığım olur. Bu bir taktik değildir ve belki de gitgide kaybolan İstanbulluluğum ile Anadolu'luk arasında bir geçit noktasına varmış olmamdandır."

Ona göre buradaki onurlu duruşunun ve mesleğin gereklerini ulaşamayacak insanlara dokundurmanın hazzı ışıklı reklam panolarından yüksektir (Güntekin, 2008: 81). Halkçı aydının, Aydınlanma düzlemindeki yeninin tarafında olsa da şekilci, şatafatlı, sadece görüntüde "batılı" tiplerle pek anlaşılamadığı görülmektedir. Onları gösterişli ve kibirli bulmakta olduğu

gözlemlenmiştir (Güntekin, 2008: 92). O, daha ılımlı, sade, gösterişten uzak ama Aydınlanma ve müspet ilim bilgisiyle yetişmiş bir insandır (Güntekin, 2008: 444-445). İstanbul'dan Aydınlanma değerleriyle ve müspet ilimle yetişmiş olup Anadolu kasabasına gelen “Avrupalı aydın”, Anadolu'ya geldikten sonra yarı “Anadolulaşmış” ve halkla bütünleşmiştir. O bu yönüyle artık onlardan birisidir. Bu hususun özellikle “Kavak Yelleri” romanında aydın doktor Sabri Bey üzerinden işlenmekte olduğu görülmektedir. Uzun yıllar Anadolu'da görev yapan doktor, bir süre sonra İstanbul'a dönmüştür ancak burada Anadolu'yu özlemiş ve tekrar geri dönmüştür (Güntekin, 2008: 487-494).

Batılı değerlerle Anadolu'ya giden ve orada “yarı Anadolulu” olan ve mütemadiyen gösteriş, şatafat, şekilcilik vb.'den hoşlanmayan demokrat aydın profili her romanda karşımıza çıkan bir olgudur.

Kendinden görece güçlülere karşı mütebasbıs davranan, görece zayıflara karşı da merhametsiz ve zalim davranan tipler, Güntekin'in romanlarda çizdiği aydın profilleri vasıtasıyla daima olumsuzlanmakta, eleştirilmektedirler. Zira kendisi demokrat ve merhametli bir hüviyettir. Bu ahlaki durumdan yoksun olma durumu, “aydın olmama” ile eşdeğerdir. Zira onun profilinde aydın, aynı zamanda bir ahlak, erdem insanıdır.

Aydın, her türlü insanla iç içedir, o elittir ama aristokrat değildir. Bir meczupla aynı masada yemek yiyip ona yemek ısmarlayabilmektedir (Güntekin, 2019d: 260): “Deli ile aynı lokantada, karşılıklı masalarda yemek yediğim için alınacak kadar aristokrat değilim.” Benzer bir husus “Akşam Güneşi” romanında mektup yazmayı bilmeyen ancak mektepte okumuş genç kıza mektup yazdıran işçi diyalogunda görülmektedir. Aynı zamanda bu genç kız çizilen temsili bir aydın profilidir. İlk etapta orada yaşayan insanlara “tepeden” bakmış ancak daha sonra onlarla kaynaşmış -halkı tanıdıkça- zamanla arkadaş olmuştur (Güntekin, 2017b: 188, 248).

Aydın öğretmen göreve gittiği yerde halkın arasına karışmakta, kendini onlardan ayrı ve üstün konumda görmemektedir. Zira onun için kibirli sanılmak dahi çok üzücü bir durumdur. (Güntekin, 2014: 354-355). Güntekin'in romanlarda çizdiği aydın profilleri, gösterişi ve halka tepeden bakan şekilci “aydın”ından hazzetmemektedir. Bu minvalde sıkça örnekler verilmekte ve bu doğrultuda işlenmeye çalışılmakta olduğu görülmektedir (Güntekin, 2014: 361-362). “Doğru bilgi” birilerinin, bir sınıfın veya bir zümrenin elinde değildir. O potansiyel olarak her yerde olabilir. Gerçek aydın bunu bilen demokrat tavırlı bir kimsedir; o, sadece üstten geleni doğru kabul eden, halka şüpheyle yaklaşan bir kimse değildir (Güntekin, 2019d: 286).

Halkla iç içe olan profil, “aristokrasik” insanları pek sevmemektedir. Güntekin'in aydın profili demokrat bir tavidir, ayrımcılıktan hazzetmemektedir. Sadelik ve kibirsizliğin ekseriyetli karakter biçimi olduğu görülmektedir (Güntekin, 2018c: 25). Güntekin'in romanlarındaki aydın tipi, kendini ekseriyetle “demokrat” olarak nitelemekte ve buna uygun olarak davranmaktadır. Bu durum

“Damga” romanındaki öğretmende de gözlemlenmektedir (Güntekin, 2018c: 52-54). Nihayetinde söylenilebilir ki Anadolu’ya, taşraya gelen aydın “Çalıkuşu” romanının Feride karakterinde de görüldüğü üzere köşesine çekilmiş ya da kendini halktan ayırmış bir profilde değil, köydeki, kasabadaki insanlarla iç içe bir konumdadır. Böylelikle en “uzak” ahalinin bile gönlünü kazanmaktadır (Güntekin, 2014: 247). Nihayetinde aydının demokrat bir tavırda olduğu, Aydınlanma değerlerini taşıma kapsamında İstanbullu (Avrupalı), halka yakınlık anlamında Anadolu’lu olan bir çeşit “sentez aydın” hüviyetinde olduğu söylenebilir. Bu profilin, halka tepeden bakanları ekseriyetle hicvederken, halkla yakın olduğu görülmektedir.

3.11. Radikal ve ılımlı Aydınlanma Karşısında Aydının Konumu

Güntekin’in romanlarda çizdiği aydın profilleri, ekseriyetle Aydınlanma taraftarı ve batılı hüviyette olsa da özellikle ılımlı yanlarıyla da dikkat çekmektedirler. Örneğin “Damga” romanında “Radikal Aydınlanma” taraftarı olan arkadaşlarıyla kendisi arasındaki fark net bir şekilde görülmektedir. Onlar, bu işlerin kanla, ateşle düzeltilmesini beklemekteydiler. O, ise nikbin hayalperestlikle her iki taraftan müsamaha ve fedakârlık ümit etmektedir. Bu anlamda romandaki aydının “ılımlı” yönüyle ön plana çıktığı görülmektedir (Güntekin, 2018c: 26-27).

Geleneksel ile yeni arasındaki en sert “çatışma”nın yaşandığı roman, “Yeşil Gece”dir. Romanın ana karakteri (öğretmen) önceleri medresede eğitim almış Şahin Bey’dir. Medresede gördüğü “karanlık” ve daha sonra kendi kendine yaşadığı aydınlanma, onu zihnindeki bu “uçurumlardan” dolayı devrimci kılmıştır. Zira kendisinin nasıl bunca zamandır boşa yaşadığının sarsıntısını derinden hissetmiş ve toplumun da aynı “boşluklar” içinde yaşamamasını istediği için keskin bir karaktere bürünmüştür. Bu anlamda eski kurumların yerine yenilerini hemen getirmek anlamında radikal ve idealisttir. Burada dikkat edilmesi gereken husus her ne kadar radikal de olsa aydın karakterinin asla insaniliğini kaybetmemesidir. Romanda verilen diyaloglarda da bu görülmektedir. Aydın, gönüllü görev aldığı Anadolu’da “yeni”yi yaymaya çalışırken karşısına daima “eski düzen” ve türlü hurafeler çıkmaktadır. Bu da onu tabii olarak onlarla mücadeleyle sürüklemektedir.

Medrese mollalığından öğretmenliğe geçmiş olan Şahin Bey, imparatorluk devrindeki mutaassıplığın “karanlığında” kalmış Anadolu’yu Cumhuriyet’in Aydınlanmacı inkılaplarıyla değiştirmek istemektedir. O yaşadığı dönüşümün sancısından dolayı müsamahasız, radikal, eskiden gelen şeyleri (toplumu geride bıraktığını düşündüğü için) kökten budamak isteyen, müspet ilim doğrultusundaki eğitim yoluyla en ileri prensiplere sahip nesillerin yetişmesini isteyen (Emil, 1989: 34) milliyetçi, Aydınlanmacı, laik, idealist bir öğretmendir.

Bunun yanında “Kan Davası” romanının ana karakteri öğretmen Ömer kafaları değiştirmeden, insanları her bakımdan kurtarmadan, sefalet ve geriliği ortadan kaldırmadan inkılap

yapılamayacağına inanmıştır (ya da belki de anlamıştır). Öğretmen Ömer karakteri üzerinden “Radikal Aydınlanma” zımnen eleştirilmekte ve “İlimli aydınlanma” savunuculuğu yapılmaktadır. Ona göre değişim aniden gerçekleştiğinde toplum tarafından içselleştirilmesini sağlama konusunda eksik kalabilmektedir. Romanda, aydının ulaştığı bu nokta, kendi “yol arkadaşlarının” onu anlayamadığını söyleyerek başlamaktadır. Dolayısıyla aydın öğretmen Ömer karakteri, Şahin Öğretmen’in kavrayamadığı bu durumu anlamıştır (Güntekin, 2017d: 253):

Bu adalete mâni olacak kuvvetin belki ilk önce mazlumda tepki ve isyan uyandıracağını hatta Murat Bey bile pekiyi anlayamamıştır. Onun için kabileme tam bir adalet ve huzur sağlayacak nizamı vermeden onları öğrendikleri gibi yaşamaya ve kendi adaletlerini kendileri yapmağa bırakıyor, rejimi birdenbire değiştirirsem nezle olmaya, mide bozukluklarına uğramaya başlamalarından korkuyorum.

Görüldüğü üzere Reşat Nuri, romanlarda çizdiği aydın profillerinde genellikle Aydınlanmacı bir karakterde olsa da yani Aydınlanmanın getirdiği değerleri taşısa da; demokratiği ve halka yakınlığıyla birlikte “İlimli aydınlanma” profili olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer eserlerindeki radikal karakterlerin de Anadolu’yu yakından tanıma fırsatı bulunca, “aniliğin” türlü buhranları fark edip, “ılımlı aydın” karakterine evrilmiş ya da bir çeşit “orta yolu” bulmaya çalışmakta oldukları görülmüştür.

3.12. Aydının “Aydın” Eleştirisi: Aydının Şekilciliği ve Aydın-Halk Kopukluğu

Eleştiri, aydın için önemli bir yer tutmaktadır, zira otoriteleri eleştirebilmesi onun öne çıkan özelliklerinden biridir. Ancak aydının, sadece söylem ve nutukla bir şeyleri çözebileceğini, salt yanlışı tenkit yoluyla bir şeyleri düzeltebileceğini sanması, Güntekin’in romanlarda oluşturduğu aydın karakterleri üzerinden eleştirilmektedir. Bazı romanlardaki aydın karakterlerin gençliğinin de benzer şekilde olduğu, ancak daha sonra geliştirdiği fikirlerle bu durumun içinden çıkabilmeyi başarmış olduğu görülmektedir. Romanlardaki aydın karakterin, şekilci “aydınlı”, hurafelerden medet uman gelenekseli birbirine benzettiği görülmektedir. Yani gerçek aydını bunlardan ayırmaktadır. Bu, aynı zamanda aydının bir özeleştirisidir. Nihayetinde söylenilebilir ki Reşat Nuri’nin romanlarındaki aydın profilinde hem dönemin yönetiminin hem de dönemin aydınının eleştirildiği görülmektedir. Bu durum “Gökyüzü” romanında, aydının “hakikate” kavuşması olarak işlenmektedir. Zira o, önceden politika ile mücerret ilmi uzlaşır şeyler sanmakta, “lakırdı” ile memleketin kurtulacağına inanmaktadır (Güntekin, 2019c: 17-21).

Aydın, zaman zaman kendini de eleştirmektedir, bunlardan biri de “batıyı” bilip kendi medeniyeti konusunda eksik kalmasıdır. Bu durum “Gökyüzü” romanında şöyle geçmektedir (Güntekin, 2019c: 32): “Mesela Vandee isyanını günü gününe biliyorum ama doğru dürüst bir Osmanlı tarihi bilmiyorum.”

Aydının, şekilciliği “kendi tarafından” bile olsa sevmemekte olduğu görülmektedir. “Kavak Yelleri” romanında aynı zamanda aydın idealist doktorun arkadaşı olan Cumhuriyet müftüsü, bir yetim yurdu açmıştır, ancak bunun bir medresevari bir yer olmadığını ispatlama konusunda yaptıkları “aydın doktor”un bakış açısını da ortaya çıkarmakta ve bu durum zımnen hicvedilmektedir (Güntekin, 2008: 165-166):

Müftü, hazırlık yaparken ilk mektep muallimlerinden bir kısmını da işe koştugu için, programda adeta ilkokul müsamerelerine benzer bir çeşni vardır. Fakat müftünün gizli maksadı laiklik ve inkılapçılık terbiyesinde yurdun resmi mektepleri de geçtiğini davetlilere tespit ettirmek olduğu için programın ötesinde berisinde çiğ bazı aykırılıklar göze çarpar. Mesela çocuklara İstiklal Marşı’ndan sonra söylenen ve galiba, yine bu muallimlerden biri tarafından bestelenmiş olan bir laiklik marşı vardır ki, soğuk olduğu kadar münasebetsizdir. Sonra ezberletilmiş bazı söylevlerde, “Biz Cumhuriyet çocukları küflü ve örümcekle medreselerin yerine asri okullar kurduk” demeleri ve hitabet icabı elleriyle yine medresenin avluya doğru eğilmiş damlarını göstermeleri pek çiğ düşer. Hele kasketli küçük hatiplerin “Sırtına gömleği kalmamış zavallı fakir milleti efendi yaptık!” gibi cümleleri söylerken kollarını gererek avuçlarını o biraz evvel anlattığım mintanların göğsüne vurmaları tuhaf kaçır.

Güntekin’in eserlerinde genellikle iki aydın tipine rastlanmaktadır, bunlardan biri halkı tanıyan gerçek aydın, diğeri batılı değerlere sahipmiş gibi görünen -özü alamamış- şekilci aydın. Örneğin “Kan Davası” romanının aydın öğretmeni Ömer, “Kavak Yelleri” romanının doktoru Sabri ve “Çalıkuşu”nun aydın öğretmeni Feride de müspet ilimle yetişme anlamında batılıdır ve Aydınlanma değerlerini taşımaktadırlar. Ancak onlar şekilci değildirler. Bunun yanında idealist bir şekilde Anadolu’ya gittikleri için halkın içindedirler, Anadolu’da görev yaptıkları için halkı yakından tanımakta, sorunlarını bilmektedirler. Demokrat bir hüviyette olup insan ayrımcılığı yapmamaktadırlar. Diğeri aydın tipi ise daha çok şekilci ve söylemsel biçimde “ahkam” kesmektedir. Güntekin’in aydın profili, “dini” kendi çıkarları için kullanan tiplerle, hurafelerle, cehaletle nasıl mücadele ediyorsa, bu mücadelenin bir başka benzerini bu tür şekilci aydın tiplerine karşı da verdiği görülmektedir.

Türkiye’deki aydına yöneltilen eleştirilerden biri de geleneksel olarak “ezberci” ve “tekrarcı” kültüründen kurtulamaması, vakaları derinlemesine analiz edememesi ve tenkite yeterince yer verememesi durumudur. Bu durum “Yeşil Gece” romanında Şahin Bey’in şahsında zekice anlatılmaktadır (Güntekin, 2019a: 52):

Bütün bu inkılaplara rağmen Şahin Efendi’de değişmeyen bir şey vardı: İlme, alime ve kitaba hudutsuz emniyeti ve hürmeti... Vaktiyle medresede bir bahsi anlamadığı zaman nasıl bunu sırf kendi anlayışsızlığına ve idraksizliğine vermişse darülmualliminde de öyle yapmış, kitaplar ve muallimlerden şüphe etmeyi hiç aklına getirmemişti. Geçirdiği fikir ve itikat inkılâpları onda

tenkit ve muhakeme kabiliyetlerini çok artırmış olmakla beraber bu noktada, hatta biraz fazla mahdud ve ezberci kalmıştı.

“Acımak” romanında Zehra öğretmenin aile dostu olan mebus Şerif Halil Bey üzerinden “aydın”ın şekilciliği, olayların arkasında yatan hakikati araştırmama ve halkı anlayamama özelliği de zımni bir biçimde eleştirilmektedir (Güntekin, 2018b: 15-16):

Çağırdım niçin mektebe gitmediklerini sordum... Birisi ‘Gittik ama muallim hanım bizi mektebe sokmadı... evimize gönderdi’ dedi. Sebebini sordum. İkisi de daima mektebe geç kalırlarmış. Erken gelmelerini ders başladıktan sonra gelirlerse mektebe kabul etmeyeceğini söylemiş... (...) Zavallının da giyecek potini yoktu. Yahut da anası bin zahmetle aldığı potini mektepte eskitmesine razı olmuyordu. Bu mesele üzerinde Zehra ile uzun uzun konuştuk bir türlü anlaşamadık.

Romanlarda sadece şekli değiştirmekle bir şeyin değişmediğini, Aydınlanma’nın özü doğrultusunda içsel değişimin de olması gerektiği her fırsatta vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu durum “Eski Hastalık” romanında “kadının şekli giyimini değiştirmekle bir şey değiştiremeyiz” diyalogunda da işlenmiştir. Yine birikimli insanların belli siyasi çevreden gelmediği için onlardan istifade edilmediği durumunun da aydın nezdinde zımnen hicvedildiği görülmektedir (Güntekin, 2019e: 34):

Kadını açmakla pek büyük bir şey yapmış olmayız, eğer onu medenî terbiye ve muaşeret âdabı noktasından tam bir Avrupa kadını vaziyetine sokmazsak...

Züleyha, dayısının memleket idaresi gibi, muaşeret âdabı fenninde de hakikaten bir derya olduğunu hayretle görüyor, ve böyle bir insandan istifade edilmemesini bir türlü aklına sığdıramıyordu.

“Kan Davası” ve “Çalıkuşu” romanlarında yer alan, modern ve batılı olmak iddiasındaki bazı maarif müdürleri, gerilik ve yoksulluğun kâbusu içinde yaşayan köy çocuklarına modern pedagoji metotlarını uygulamak, tabiatıyla bu mümkün olmadığı ve olamayacağı için okulları kapatmak davasında bulunan tiplerdir. Eğitim ve öğretimde radikal garpçılığı temsil ettiklerini sanan, birkaç kitaptan öğrendikleri usulleri modern ilim zanneden, hiçbir bölge ve memleket gerçeğini hesaba katmadan sözde Aydınlanmacı prensipleri sefalet içindeki köy çocuklarına da şehir çocukları gibi uygulamaya kalkan bu eğitimci tipler, Aydınlanma’nın özünü alamamış şekilci aydın tipleri olarak sunulmaktadır (Emil, 1989: 56). Aydın bir yandan halkı karanlıkta bırakmış “geleneksel” ile mücadele ederken bir yandan “şekilci aydın” ile mücadele etmekte, kendini yalnız hissetmektedir. Bu esnada tutunduğu tek dal ise Anadolu’da gördüğü masum ve temiz insan profilleri ve idealleri olmaktadır.

3.13. Aydının Bürokrasi Eleştirisi ve Otoriteleri Tenkit Edebilen Aydın

Reşat Nuri Güntekin'in romanlarındaki aydın profili genellikle devlet çalışanı bir memurdur, ancak hemen her zaman bürokrasiyi ve türlü otoriteleri eleştirebildiği görülmektedir. Böylece aydın, her daim tenkit yapabilen bir çerçevede çizilmektedir. Aydın, bürokrasinin yanlışlarını eleştirebilen halkçı biridir. O, bir memurdur ama bürokrasinin tarafında değildir, makam onun için bir araçtır. Edilgen bir profilde değildir ancak halk için çalışırken bürokrasi tarafından “engellendiği” görülmektedir. Bu durumun “Acımak” romanında idealist kaymakam Mürşit Efendi üzerinden işlendiği görülmektedir. Anadolu’da görev yapan kaymakam, içme suyu olmadığı için kendini sorumlu tutmaktadır ve su getirebilmek için bürokratik engelleri aşmaya çalışmaktadır. Hatta bu uğurda amelelerle bir arada çalıştığı için kendisine ırgat başı lakabı takılmıştır (Güntekin, 2018b: 88-89):

(M...) de ne büyük bir ateşle çalışacaktım. Fakat olmadı. Su yoktu. Ahali kokmuş bir bataklıktan su içiyordu. Beş yaşına kadar olan çocuklar arasında müthiş bir dizanteri hüküm sürüyor her gün hükümet konağının karşısındaki caminin mezarlığına bir iki masum cenazesi geliyordu. Belediye doktoru: ‘Kasabaya içilecek su gelmeyince bu ölümlerin önü alınmayacak’ diyordu. Vilâyete belediyeye hâsılı dört yana başvurdum. Beni tasdik etmeyen yoktu. Fakat işler çok ağır yürüyor minimini çocuk tabutları penceremin önünden geçmekte devam ediyordu. Sinirlerim fena halde bozulmuştu. Bu cenazeleri gördükçe boğazım tıkanıyor yumrukla göğsüme vurarak: ‘Katil... katil... Bunları sen öldürüyorsun... Hani vicdanının sesini daima dinleyecektin?’ diye söyleniyor hatta bazen hıçkırarak ağlıyordum. Nihayet istediğim tahsisatın bir kısmı geldi ve hemen işe başladım. Bir buçuk ay geceli gündüzlü çalıştım. Amelenin içinde toz toprak içinde uğraştığımı görenler bana ‘ırgat başı’ ismini verdiler. Kader beni hükümdar yapsa halkın belki de tezyif için verdiği “ırgat başı” ismi kadar memnun etmeyecek...

Romanlarda aydın karakterlerin, idarenin ve bürokrasinin eksiklerini yeri geldiğinde sıkça eleştirebildiği görülmektedir. Bu anlamda aydın, bir çeşit “güçlü” övücüsü, bürokrasinin bir aparatı ya da onun taraftarı konumunda değildir. Yani güce temerküz ederek konum elde etmemekte, onu, yeri geldiğinde toplum lehine olacak biçimde eleştirebilmekte ve riske edebilmektedir.

Örneğin “Yeşil Gece” romanındaki Maarif müdürü, geri fikirli, mutaassıp bir insan değildir, fakat tam bir “bürokrattır”. O ilk terbiyesini Babıali’den almış, sonra Meşrutiyet’i idrak etmiş klasik memurlardandır. Bu memur tipinde görüldüğü üzere her an kendisini makamından edecek hadiselerin patlak vereceği vehmi içinde yaşamaktadır. Bu tipe göre memur mümkünse yerinden kıpırdamamalı, daima ihtiyatla adım atmalıdır. Bu düsturları edinmiş olan Maarif müdürü de aslında cahil ve kafasız değildir. İyi bir eğitim almıştır ancak korkaktır. Bu vasıflarıyla o, aydın öğretmen Ali Şahin’e mutlaka yıkılacak bir zihniyet ve tipin örneği gibi görünmektedir: Babıali zihniyetli bürokrat memur tipi (Emil, 1984: 354).

Modern liberal demokratik ülkelerde, yönetimdeki kişiler, bürokrasi, kurumlar, her zaman için “hesap verebilir” niteliktedir ki bu aynı zamanda demokrasinin de bir gereği olmasının yanı sıra hukuk devleti hüviyetinin bir sonucudur. Romanlardaki aydının, tüm bu değerlerin kazanılamamış olduğunu, zımnen eleştirdiği görülmektedir. Bu anlamda Aydın, “hesap verebilirlik” ahlakına sahip olabilen kişidir. Güntekin’in aydın profili aynı zamanda türlü otoritelerden korkmayan halkçı bir ahlak insanıdır (Güntekin, 2008: 18):

- Var mı benden başka doktor kasabada? Dedim, bir aksilik olsa ben nasıl hesap veririm?..
- Geç yahu... Kim kime hesap vermiş bu memleketteki sen hesap vereceksin?..
- Peki ya vicdan?

Romanlarda bürokrasinin yanında hükümetin de eleştirildiği görülmektedir. Zira aydın, her konuda tenkit yapabilmektedir. Bu durum, “Dudaktan Kalbe” romanında da görülmektedir (Güntekin, 2018a: 256): “Hükümet adamları bol bol vaadederler ama tutan kim? dedi.”

“Gökyüzü” romanında, Cumhuriyet döneminde geçen bir diyalogda, aydının otoriteyi eleştirebildiği yine görülmektedir (Güntekin, 2019c: 189):

Doğrusunu isterseniz onun da hakkı yok değil... Vergiler çok... Kriz var...

Gülmekten kendimi alamayarak sordum:

- Krizi sen de biliyor musun kızım?...
- A, bilinmeyecek ne var? Benim babam da zengin bir adamdı...

Krizden battı.

Romanlarda, hükümetin taşraya ulaşmadaki eksikliği her fırsatta vurgulanmaktadır. Öğretmen, doktor, kaymakam vb. aydın karakterlerin ise bu misyonu kişisel gayretiyle ve idealizmiyle sırtlandığı görülmektedir.

Romanlarda, memleketi medeniyet yoluna soktuğunu sanan politikacıların, protokol insanların, kurulan saltanatların vb. durumların, çizilen aydın profili üzerinden sıklıkla eleştirildiği görülmektedir. Aydınlanma değerlerini topluma kazandırmaya çalışırken, özde bir şeyin değişmediği, zımni olarak aristokratik bir aile olan Leylekoğulları örneğiyle eleştirildiği görülmektedir. Bu husus, “Kan Davası” romanında, Cumhuriyet dönemindeki bir yüzbaşının, Abdulhamid’inkine benzer bir saltanatı kurması üzerinden eleştirilmektedir. Tek farkı ise kadınların da törene katılabilmesidir (Güntekin, 2017d: 208-211):

Büyük şehir ve kasabalarda askerlik yapan Anadolu çocuklarının, hiçbir şeyi anlamıyor ve her şeyi yadırgıyor gibi göründükleri halde bu Yukarı Sazan gibi en ücra dağ başlarına neler götürdüklerini bilirim. Birçok yerlerde politikacılarla idare adamlarının: “Memleketi medeniyet yoluna sokuyoruz!” diye övündükleri şeyler çok kere bunlardan ibarettir. Fakat o gün, Yüzbaşının kulesinde gördüklerimiz bunların hepsini aşıyor. Yüzbaşı, Beşiktaş ve Yıldız’daki askerliğinden küçük çocukların yaptıkları resimler kadar masum bir iptidailiği olan bir saray karikatürü getirmiştir.

(...) - Yahu, bu kabulün protokolü bile eksik değil. Bu, ne hal Ömer diyor. Yüzbaşı da Leylekoğulları gibi başlı başına bir saltanat kurmuş burada... Hem bu, onlarınkinden daha da asri bir Abdülhamit saltanatı... Adamcağızın Yukarı Sazan’a niçin bu kadar yapıştığını şimdi anlıyorum. İlle buranın bir mızıkası eksik...

(...) Ne olsa, zamanlar yürüdüğü için bu kabulde Yıldız Sarayı’ndakinden de daha fazla yenilik vardır. Çünkü kadınlar da törene iştirak etmektedir.

“Kan Davası” romanında devletin taşrayı unutması hususunun eleştirildiği görülmektedir. O halde aydın, aynı zamanda bu tenkiti yapabilen otoriteleri eleştirebilen biridir. Romanda, aydın öğretmen Ömer’in idealist arkadaşı sayılabilecek Mühendis Murat Bey vardır. Murat, uzun yıllar devlet görevlerinde kazandığı tecrübe ve sosyal yaraları teşhis kabiliyetiyle isabetli fikirler ileri sürer ve Ömer’e destek olmaktadır. Köyün karışık sosyal yapısına, yüzyılların birikimi olan kompleks kültür tabakalaşmasına, daha da önemlisi devletin köye ve köylüye bakış açısına doğru teşhisler koymaktadır. Köyün bağlı olduğu Bozova valisi de dahil olmak üzere hiç kimsenin Yukarı Sazan köyünde okul olup olmadığını bilmemektedir. Bu duruma “vay gidi devlet vay” diyen Murat Bey’e göre, Yukarı Sazan köyünü keşfetmek aya roket göndermekten güçtür (Emil, 1991: 98).

Aydın, romanlarda okumuş bir memur olarak zuhur etse de onun doğrudan bir aparatı hüviyetinde değildir, devlet ve hükümet otoritesini de eleştirebilen biridir. Onun için önemli olan gerçekler ve kamunun menfaatidir. Bu, bir anlamıyla da Aydınlanma filozofu Rousseau’nun “genel irade” kavramını anımsatmaktadır. Aydın bu “genel irade”ye uygun davranmakta, kamunun menfaatini gözetmektedir. Güntekin’in, roman kahramanı aydınlara böyle bir hüviyet kazandırdığı görülmektedir. Örneğin “Kan Davası” romanında devletin, vergi tahsildarı dışında taşrayı hatırlamaması hicvedilmektedir. Aydınlanma’nın ışığının söylemde kaldığı hususu tenkit edilmektedir. Bu husus, kitabın aydın ana karakterlerinden mühendis Murat Bey üzerinden anlatılmaktadır (Güntekin, 2017d: 224): “Yukarı Sazan, Yukarı Sazanlılar! Onlara, vergi tahsildarlarından başkalarının da tırmanabilecekleri yolları olanlara asırlardan beri yardım diye, ışık diye götürdüğümüz şey sadece edebiyattır, nutuktur”

Aydın, devleti, vb. otoritelerin yanlışlarını ve aksamalarını her zaman eleştirebilmekte olduğu görülmektedir. Bu, aydın karakterine uygun bir tavidir (gerçek medeniyetin bu olmadığı

hususunda yakındığı görülür çoğunlukla). Bu durum, “Kızılıcak Dalları” romanında trenlerin vaktinde gidip gelmediği üzerinden hicvedilmektedir (Güntekin, 2019g: 5): “...Bizim trenlerin vaktinde gelip gittiği görülmüş şey mi? diye çıkıştı.” Bunun yanı sıra vergilerin de eleştirildiği görülmektedir (Güntekin, 2019g: 18): “Köylünün aldığı mahsulü, vergilere bile yetmedi. Çoluk çocuk ne yiyip içtiğimizi ne sen sor ne ben söyleyeyim...”

Anadolu’yu yeterince tanımayan sadece İstanbul aydını değildir. Devletin başındakiler için de Anadolu aynı derecede bilinmez düzeydedir. Bu yüzden de ilk defa köy gören şehzadeye, kuvvetli olmayan bir depremi, büyük zarara yol açmış olan şiddetli bir sarsıntı olarak kabul ettirmek çok kolay olmuştur (Önertoy, 1974: 85). Köyün deprem sonrası halini görünce üzölmüştür, filhakika bu köyün normal halidir. Bu durum “Değirmen” romanında yönetici-halk kopukluğunu anlatmaktadır (Güntekin, 2019: 141). İşin ironik kısmı ise harabe haline geldiğini söyleyen ve insanların sefil haline acıyan şehzadenin (yöneticinin) bunun depremden dolayı olmadığını, oranın normal hali olduğunu fark edememesidir (çünkü oraya hiç gitmemiştir). Burada aynı zamanda yönetici halk kopukluğunun hangi boyutta olduğu görölmektedir. Halk basiretsiz üst yöneticilerin ve dalkavuk orta yöneticilerin arasında sıkışmaktadır. O halde aydın, tüm bunları fark edip değiştirmek için çaba gösteren biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Romanlardaki aydının Abdulhamid’den İttihat ve Terakki’ye kadar her türlü yönetim düzeyini eleştirebileceği görölmektedir. Örneğin “Yeşil Gece” romanındaki Türbe yakma hadisesinde adeta bir “Dreyfus Davası”na dönüşerek, bu hususta suçlanan öğretmen Nihat Bey için -yani masum birine adalet adına destek için- aydın öğretmen Şahin, İttihat ve Terakki katib-i mesulü Cabir Bey’den destek aramaya gider, aldığı cevap ise seçimlerin yaklaştığı olmuştur. Dolayısıyla partilerin popölizm uğruna hakikatten koptukları (ya da oy kaygısıyla görmezden geldikleri) İttihat ve Terakki nezdinde zımnen işlendiği görölmüştür (Güntekin, 2019a: 186-187): “- Bırakalım bu Nihat Efendi meselesini, dedi, mahkeme ne isterse yapsın. Bizim düşünölecek daha mühim şeylerimiz var... İntihabat yaklaşıyor.”

Aydın, her şeyden önce içinde yaşadığı toplumun normalleşmiş yanlış normlarına karşı çıkabilen bir kimsedir, bu bazen bürokrasideki bir yozlaşmadır. Tanzimatla Cumhuriyet arasında geçen “Acımak” romanında bu konu, Weber’in yasal-ussal bürokrasisinden uzak olan, nepotizmle dolu, patrimonial ve keyfi bir bürokrasi nezdinde eleştirilmektedir. Bu durum kaymakam Mürşit Efendi’nin yaşadığı hayal kırıklığı ile anlatılır (Güntekin, 2018b: 59-60):

Mektepten çıktığım gün öyle sanıyordum ki hangi daireye gitsem müdiri umumiye yaldızlı diplomamı göstersem gözü kamaşacak ‘buyursunlar efendim’ diye derhal baş köşede bana yer gösterecek. Hâsılı kapanın elinde kalacağım. Fakat maateessüf evdeki pazar çarşıya uymadı. Bu iki ayı Nezaret koridorlarında kapı diplerinde iş dilenciliğiyle geçirdim. Neticede şuna kanaat

getirdim ki memuriyet almak için sade diploma yetiştiriyor. Ayrıca tavsiye mektupları selâmlar da istiyorlar.

Benzer bir durumun “Çalıkuşu” romanında da geçtiği görülmektedir. Feride diplomasına güvenir ancak karşısına sahip olması gereken başka öğeler çıkmaktadır (Güntekin, 2014: 161):

- Meslekte müptedi olduğunuz görülüyor. Nezarette tanıdığınız kimse yok mu? Dedi.

- Hayır. Belki bir tanıdık vardır ama, bilemiyorum, dedim. Fakat buna ne lüzum var?

(...) - Bunu daha sonra anlarsınız kızım, dedi.

“Salgın” romanında ise bir Anadolu köyünde görev yapan öğretmen Cevdet, köyde baş gösteren salgın hastalığa karşı önce nahiye müdürlüğünden yardım talep etmiştir ancak vazifesi olan işlere karışmakla suçlanmıştır. Daha sonra ise kaymakamdan yardım talep etmiştir. Nihayetinde bu çaba neticesinde köye bir doktor gelmek için yola çıkmıştır, ancak mevsim kışa dönmüş olduğu için yollar kapanmıştır. Doktor köye gidememiş, sahte bir rapor hazırlayarak işi boşlamıştır. İşin bir diğer kısmında ise ahali hastalığı “Allah’ın takdiri” vb. olarak görmektedir, şekilci bürokrasi ile geleneksel edilgenlik arasında sıkışmış öğretmen yeterli desteği göremese de pes etmeyerek durumu basına haber vermiştir. Türlü bürokratik ayak oyunlarının döndüğü sistemde nihayetinde suçlu öğretmen çıkmıştır, ihtar ve maaş kesintisi cezası almıştır. Zarf öğretmenin bulunduğu köye ulaştığında ise öğretmen bilinmeyen bir hastalıktan vefat etmiştir. Bu, hem geleneksellik hem de şekilci bürokrasi arasında “sıkışan” aydının bir eleştirisi mahiyetindedir (Güntekin, 2005: 76-77).

Güntekin’in romanlarında yarattığı aydın profili hiçbir zaman otoritenin (doğru yanlış ayırt etmeden) emrine girmeyen, onların propagandist sözcülüğünü yapmayan, Aydınlanma’nın tarif ettiği üzere akıl yoluyla ve müspet bilgiyle ulaştığı “doğru bildiği” yoldan gitmeyi tercih etmektedir.

Romanlardaki aydın profilinin mütemadiyen, güç kenelerinden ve dalkavuklardan hazzetmediği görülmektedir. O, hiç kimsenin insanı olmayıp aynı zamanda her şeyi eleştirebilen, alaya alabilen biridir (Güntekin, 2018a: 245-247). Nihayetinde romanlarda aydının, her türlü otoriteyi tenkit edebilecek potansiyeli taşıyabilen bir hüviyette olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin, Batı'dan geri kalması neticesinde, bu farkı kapatabilmek adına 19. yüzyılda Tanzimat Dönemi'yle birlikte bilinçli ve yeni bir süreç başlatılmıştır. Devlet aracılığıyla başlatılmış olan bu süreçte, Batı'nın Aydınlanma neticesinde ulaştığı değerler ve kurumlar, belli boyutlarıyla Osmanlı Devleti'ne yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemdeki süreç neticesinde gerek Avrupa'da Aydınlanma değer ve kültürüyle eğitim görme yoluyla gerek açılan müspet bilgi temelli yeni eğitim kurumlarıyla birlikte yeni bir aydın profili oluşmaya başlamıştır. Bu aydın profilinin gelişerek bazen benzer bazen de farklı biçimlerde Tanzimat'tan Meşrutiyet yönetimine ve oradan Cumhuriyet'e uzandığı görülmektedir.

Gerek Meşrutiyet gerekse de Cumhuriyet dönemindeki en büyük problemlerden biri de daha önce sadece İstanbul ile sınırlı kalmış Aydınlanma değerlerini ve müspet ilmi Anadolu'ya yayabilmek, onu halkla bütünleştirebilmek ve fikri hür vicdanı hür bireyler yetiştirebilmek olduğu görülmüştür. Ancak bu dönemde bilimsel ve entelektüel olarak yetişmiş insanların İstanbul'un dışına çıkmak istemediği de bilinmektedir. İşte Güntekin'in romanlarının aydın profili, Aydınlanma değerlerini ve müspet hakikatleri Anadolu'ya yaymaya giden bir idealist olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin ünlü Çalıkuşu romanını okuyan birçok gencin, Feride Öğretmen karakterinden etkilendiği ve bu aydın profilini rol model kabul ederek Anadolu'da görev yapmaya gittiği görülmüştür. Gerçekten de Güntekin'in romanlarının aydın profili ilk olarak idealist bir tip olarak zuhur etmektedir. Romanların ana karakteri olan aydın, Aydınlanma değerlerini taşıyan, çoğunlukla Tanzimat sonrası açılmış olan müspet ilim okullarında yetişmiş bir öğretmen veya doktor olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu profil, Anadolu'da ilim ve Aydınlanma değerlerini yayabilmek için idealist bir biçimde görev yapmaktadır. Bu anlamıyla Osmanlı'nın bürokratik/memur aydın tipine giriyor gibi gözükse de ondan ayrıldığı pek çok yönün de bulunduğu görülmüştür. Zira aydın, romanlarda, Aydınlanma yanlısı olsa da elitist, şekilci, devletçi ve halka tepeden bakan, kendini onlardan ayrı yerde gören biri değildir. O, halkın içinde yer alarak, halkçı bir profile karşımıza çıkmakta ya da giderek bu profile doğru evrilmektedir. Zira bu aydın, Anadolu insanını bir çeşit konforun içinde ve uzaktan analiz etmediği, onun arasına karıştığı için doğal olarak halkı daha yakından tanıma fırsatını da bulmuştur. Buradan hareketle kendisi zaman zaman Radikal Aydınlanma menşeilisi olsa da halkın geçiş sürecindeki sancılarını zamanla keşfetmiş ve çoğunlukla romanlarda ılımlı Aydınlanma tarafına doğru evrilmiş bir profile olduğu görülmüştür veya hep öyledir. Bu anlamda, halkla bütünleşmiş ve iç içe geçmiş aydın, gittiği yerde halkı karşısına almamakta, ona bir yabancı gibi bakmamakta, yabancılaşmamakta, insanın içindeki iyiliği keşfetmekte ve bir ahlak insanı olarak bir çeşit "iyiler ittifakı" oluşturmaktadır. Bu ahlaki konumu neticesinde toplumun farklı kesimlerinden de destek almaktadır. Neticede gittiği Anadolu

kasabasındaki pek çok kimse tarafından oldukça sevilmekte ve Aydınlanma'yı bu şekilde "içeriden biri" olarak yaymaya çalışmaktadır. Ancak, her şey bu şekilde güllük gülistanlık değildir. Zira aydın gittiği Anadolu'da kendisini, geleneksel değerler üzerinden halkı kandıranlar, onları geri bırakanlar ve hurafelerle her zaman bir mücadele içinde bulmuştur. Bunun yanında devlete bağlı çalıştığı için bürokratik aydın gibi görünen bu profil, sık sık yönetim mekanizmasını eleştirebilmektedir. Hatta çoğunlukla onunla ters düştüğü de görülmüştür. Güntekin'in romanlarında yarattığı aydın profili hiçbir zaman otoritenin (doğru yanlış ayırt etmeden) emrine girmeyen, onların propagandist sözcülüğünü yapmayan, Aydınlanma'nın vurguladığı üzere akıl yoluyla ve müspet bilgiyle ulaştığı doğru yoldan gitmeyi tercih eden ve her türlü otoriteyi eleştirebilen bir aydın tipidir. Romanların temalarına bağlı olarak otoritenin çeşitli görünümüne rastlanmıştır. Bu, bazen bürokratik otorite, bazen geleneksel otorite, bazen dini otorite, bazen şekilci aydın otoritesi, bazen de döneme göre değişen aristokratik bir otoritedir. Romanlarda çizilen aydın profilinin ise tüm bu otoritelerin hepsini -aydın karakterine uygun olarak- hiç korkmadan tenkit edebilmeyi bildiği görülmüştür. Hatta bunu yaparken türlü felaketlere de uğramaktadır, ancak o her ne pahasına olursa olsun yalnız hakikatin, Aydınlanma değerlerinin ve halkın tarafında olan bir idealist olarak karakterize olmaktadır. O, hiçbir zaman halkı suçlamamakta, onları her zaman saf ve temiz olarak görmektedir. Olsa olsa birileri onların saf duygularını kullanarak kandırmış ve hakikatten saptırmıştır. Aydın, halka tepeden bakanlardan ve gösteriş meraklısı şekilcilerden daima iğrenmekte ve onları -tıpkı hurafeleri şiar edinen geleneksel sınıfla olduğu gibi- alt etmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken aydının nasıl olmaması gerektiğini de göstermiş olmaktadır. Romanlarda aydın karakterler aracılığıyla yapılan eleştiriler doğru olsa da incitmemekte, hakikatin ışığında cesurca yol göstermektedir.

Romanlarda, aydın hem yalnızdır hem de halkın içindedir. Yalnızlığı Platon'un mağara alegorisindeki gibi hakikatin keşfine benzemektedir. Bunun yanında Aristoteles'in "megalopsychia"sı gibi ahlaklı, cesur, erdemli ve mağrurdur. Erdemli olduğu için de türlü felaketlere ve hayal kırıklıklarına uğramaktadır, ancak onun hayal kırıklıkları arasında hiçbir zaman halk yoktur. Onun hayal kırıklığı ya şekilci aydınlarla ya bürokrasiyle ya da riyakâr insan profiliyle ilgilidir. O, halkı karanlıktan ve gerilikten kurtarma misyonu olan bir öğretmendir (doktor, kaymakam, öğretmen vb.). Bu aydın, İstanbul'dan çıkma cesareti göstererek halkın arasında karışmıştır. Bu anlamda Aydınlanma'yı Anadolu'ya yayma misyonu yüklenmiştir. Anadolu'ya gittiği için doğal olarak halkı daha iyi tanıma fırsatını da bulmuştur. Romanlarda "İstanbul ile Anadolu arasında kalmış bir aydın" olarak tanımlanmakta olan bu profile, aslında tam olarak bu işlenmek istenmektedir. O, ne tam İstanbulludur (batılı) ne de Anadolulu (doğulu). Müspet ilmiyle ve Aydınlanma'nın hakikatlerini içselleştirmesiyle İstanbulludur, halkın içinde olmasıyla ve belli ahlaki değerleri muhafaza etmesiyle de Anadoluludur. Bunun için aydının, Aydınlanma değerleriyle oluşan medeni ilkeleri ve seküler ahlakı, toplumsal kültürle harmanlamaya çalıştığı söylenebilir. Dolayısıyla romanlarda çizilen aydın karakterin böyle bir sentez profili muhteva ettiğini söylemek mümkündür.

İdealist, vatansever, otoriteleri eleştirebilen, laik, halkçı yarı İstanbullu yarı Anadolu aydın, görev aldığı Anadolu’da hurafelerle ve toplumu geride bırakmış geleneksel birtakım güçlerle mücadele ederken; ahlak biçimine erişmiş hakiki dindarlığı övmekte ve onu her zaman ilkinden ayırmaktadır. Ama bunu makyevelist bir biçimde yapmamakta olduğu, bu konuda samimi olduğu işlenen diyaloglarda da görülmüştür. Romanlarda çizilen karakterler de buna göre şekillenmiştir. Dini çıkarları için kullanan kişilerle, türbe, medrese vb. geri bırakan kurumlarla ve hurafelerle mücadele edilirken, Müslümanlığın, özsel, kültürel ve ahlaki -içsel olanlar- değerlerine her zaman önem verildiği görülmüştür. Aydın, hurafelerle ve dinden çıkar elde edenlerle mücadele ederken, kendi halindeki dindarlara asla olumsuz gözle bakmamaktadır. Onun dünyasında biri temiz, saf ve masumdur öteki ise toplumun karanlığa gitmesine, devletin geri kalmasına neden olmuştur. Bu iki ayrımın sıkça işlendiği görülmektedir. Romanlarda Müslümanlık, ahlaki bir erdem olarak ele alınmıştır, buna göre hakiki Müslüman müspet ilime karşı çıkmayan, -hatta onu destekleyen- dürüst, ahlaklı, temiz biri olarak aydının saygı duyduğu ve dost olduğu bir kişi hüviyetindedir. Ancak aydın, kendini, Aydınlanma filozoflarında görüldüğü gibi doğa yasalarında bulmaktadır. Dolayısıyla Aydın, müspet bilimin hakikatleri önderliğinde çok sevdiği toplumunu hak ettiği yere gelmesi için kendini feda etmeye hazır idealist bir ahlak insanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Reşat Nuri Güntekin’in romanlarının aydınının, idealist, ahlakçı ve halkçı bir profilde ve otoriteleri tenkit edebilen bir karakterde olması yönüyle ön plana çıkmış olduğu görülmektedir. Aydın profilleri, Aydınlanma filozoflarında da olduğu üzere, doğa yasalarını rehber edinen bir karakter hüviyetindedir, halka yakındır, erdemli Müslümanlarla iyi geçinmektedir ama kendi şahsi fikir hayatında dine yakın değildir, ya da okudukları ve gördükleri sayesinde ondan uzaklaşmıştır, ya da hep öyledir. Güntekin’in romanlarında, sıkça insanlara güven ve ahlaklı olma durumunun da işlendiği görülmektedir. Zira medeniyetin en değerli kurallarından biri de kendinden önce başkasını düşünebilmektir. Çizilen aydın profili de öncelikle daima karşısındakini düşünen, nezaket insanı olan nahif bir karakterdir. İçinde daima iyi niyetini ve insanlara olan güvenini korumaktadır. Benzer durum Aydınlanma felsefesinde de görülebilmektedir. Zira, Aydınlanma düşüncesi insana ve onun aklına derin bir inanç içerisindedir. Romanlardaki aydın karakterin de insanın iyiliğinin gücüne inanan bir profilde olduğu görülmektedir. Zira meslek sahibi bir uzman olması kişinin aydın olabilmesi için yeterli olmamaktadır. Çünkü hakikati keşfedebilmek adına bazen kimsenin söyleyemediğini dile getirmek gerekmektedir, bu da ahlaki bir tutumdur. Tıpkı Zola’nın “Dreyfus Davası”nda olduğu gibi. Bu anlamda “Yeşil Gece” romanındaki “türbe yakma” davasındaki (iftirasındaki) aydın ile Zola’nın “Dreyfus Davası”ndaki aydın, hakikati dile getirme anlamında birbirine benzemekte, benzer aydın profillerine işaret edildiği görülmektedir. Zira olayları tarafsız gözle ve objektif bir şekilde gözlemleyerek analiz edebilmektedir. Bunu yaparken de siyasetçilerle karşı karşıya gelebilmektedir. Romanlarda, Batı’da hakikat peşinde koşan aydını da anımsatan aydın profillerinin bazı yönlerden biraz eksik kalabilmekte olduğu da görülmüştür. Zira Batıdaki aydının hakikatiyle, buradaki aydının hakikati benzer sonuçlar verse de gidilen yol bakımından farklıdır. Biri hakikate kendisi ulaşmakta diğeri ulaşılmış hakikatleri Batılı aydından keşfetmektedir. Yine ilerleme

hususuna salt öğretmen/egitici düzleminde bakmayan Aydınlanma filozofları, gelişen burjuva sınıfının da özgürlüğüne de vurgu yapmaktadır. Buradaki aydının böyle bir çabasının olduğu görülmemektedir. O, Aydınlanma'yı daha çok ahlaki, eğitimsel ve kurumsal anlamda değerlendirmektedir. Halbuki batıda özgürlüğün önünü açan, devletin kendisinden çok burjuva sınıfının bir dönüşüm hareketi olarak da ivmelenmiştir. Bu anlamda aydının devletle olan ilişkilerinin de birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bunun yanında doğa yasalarını benimseme anlamında birbirlerine benzemekte oldukları söylenilebilir. Ancak Batı aydınları gibi sınırsız devlet iktidarına karşı toplumsal bir sözleşme niteliğindeki evrensel haklar beyannameleri merkezli düşünülmemiş, daha çok eğitim yoluyla -cehaletten kurtulma, müspet ilim hakikatlerine erişme- tasvir edilen bir Aydınlanma hareketi olarak görülmüş ve bu bir çeşit erdemle bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Aydınlanma'nın insana olan inanç ve iyimserlik bakımından ise Güntekin'in yarattığı aydın profili batılı aydına oldukça benzemekte olduğu görülmüştür. Zira doğal din, ilerleme ve aklın üstünlüğü hususlarına tıpkı onlar gibi düşünmektedir. Hatta davranış kalıpları olarak Türk aydınının genel kolektivist ve devletçi mantığının dışına çıkmakta ve invidüalist anlamda Batı aydınını anımsatmaktadır. Bunun yanında romanlardaki aydın, demokratik özellikleriyle de ön plana çıkmaktadır. Örneğin Kant, Aydınlanma'nın herkesin erişebileceği mesafede olduğunu ima etmektedir, bu durum Güntekin'in aydın profilinin bakış açısına da uygundur. Romanlardaki aydına göre toplumun tüm fertleri eşittir. Güntekin'in romanlarda yarattığı aydın profilinin, sanki öğretmen bir aydının topyekün cahil olan bir halkı zoraki bir şekilde terbiye edip, eğiterek, aydınlatmayı hedefleyen bir misyon edindiği kesinlikle düşünülmemelidir. Zira onun çizdiği aydın tipi bu basit tanımlamadan çok daha derindir ve fazlasıdır. Buna göre, yeri geldiğinde doğru bilgiye sahip herkes aydın/öğretmen olabilmekte, yanlış bilgiye sahip kişi ise şeklen aydın gözükebilmektedir. Kan Davası romanındaki aydın öğretmenin köylü Fettah'ı medeni olduğunu düşünen insanlardan daha medeni bulması bunun en değerli örneklerindendir. Bu anlamda “bilginin demokratisi” oldukça güzel ifade edilmiştir. Yani aydın, belli değerleri edinmiş bir sınıftan ve yaşayış biçiminden ibaret biri değildir, o, hakikati arayan kişinin elindedir. Yeşil Gece romanında sarıklı medrese hocasının aydına evrilmesi hususta önemli bir merhaledir. Bu durumda toplumdaki herkes, Aydınlanma sonrası gelişen değerlerden olan “kanun önünde eşitlik” gereğince ayırt edilmeksizin aynı muameleye tabi tutulmalıdır. Meşrutiyet dönemindeki yeni okullarda da herkes eşittir ve herkese aynı muamele yapılmaktadır. Aydın da gittiği Anadolu kasabasında buna uygun davranmaktadır. Toplumsal birtakım statülere değil sadece akla değer vermektedir. Adeta Rousseau'nun “genel irade” anlayışı doğrultusunda hareket etmektedir. Aydın profili menşe olarak, Batılı ve Aydınlanmacı bir hüviyette çizilse de o daima halkçı demokrat, İstanbul ile Anadolu arasında gidip gelen bir halk insanıdır. Batı'nın Aydınlanma'yla birlikte insana akıl aracılığıyla verdiği değeri ve kanun önündeki eşitlikçi demokratisini, Anadolu'nun merhametiyle bir araya getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Güntekin'in romanlarında çizilen aydın profilinin kendisini, “kendi fırkasına” da ait hissetmediği, “müspet ilim fırkası”nın bir ferdi olarak gördüğü gözlemlenmiştir. Örneğin Yeşil Gece romanında (kendini feshilerin değerlerine yakın görse de) gerek feshilerden gerek sarıklılardan uzak

durmuş, her ikisini de eleştirmiştir. Kendi gibi olan gerçek ve objektif aydınları azınlık olarak görmektedir. Romanlarda bazen Fransız örneğindeki gibi “Radikal Aydınlanma” profili çizilse de daha sonra bu Aydınlanma biçiminin uygulamada şekilde kaldığını görülüp, eleştirerek “İlmlı Aydınlanma” profiline dönüşmeye başlandığı görülmüştür. Zira aydın, olayları tarafsız gözle ve objektif bir şekilde gözlemleyerek analiz edebilmektedir. Romanlardaki Aydın, Aydınlanma’nın en önemli değerlerinden olan ilerleme fikrine de sahip olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Aydınlanma ışığındaki medeni kurum ve hakikatler aracılığıyla ilerlenmelidir. Güntekin’in aydın profilinin bunu, “geri bırakılmış” Anadolu (memleket) üzerinden ifade ederken politikadan ekseriyetle uzak olarak, sadece müspet ilim ışığında kalmak istediği de görülmüştür. Gayesi, Aydınlanma’nın müspet hakikatleri doğrultusunda insanlar yetiştirmektir. Bu durum siyasete uzaklık anlamında Batı aydınına benzemektedir. Aydın bir başka önemli özelliği de her elde ettiği bilgiyi hakikat kabul etmeden önce derinlemesine analiz ettikten, akıl süzgecinden geçirdikten sonra ehemmiyet vermesidir. Zira olduğu gibi kabul ederse eleştirdiği dogmatik düşünüş biçimi başka bir versiyona dönüşecektir. Yani öz değişmeyecek sadece biçim değişecektir. Romanlardaki aydın hep bu özün peşinde koşmaktadır. Güntekin’in romanlarının aydını, şahsi çıkarlarla gelen maddi birtakım değerlerle değil, hakikati savunmanın vermiş olduğu derin hazla motive olmaktadır. Batılı Aydınlanma değerleriyle Anadolu’ya gelen ve burada yarı Anadolu’lu olan; gösteriş, şatafat, şekilcilik vb.’den uzak duran demokrat aydın profili her romanda karşımıza çıkmaktadır. Nihayetinde aydının demokrat bir karakterde şekillendiği, Aydınlanma değerlerini taşıma anlamında İstanbullu (Avrupalı), halka yakınlık anlamında Anadolu’lu olduğu ve bu değerler arasında bir çeşit sentez yapmaya çalışan hüviyette olduğunu söylemek mümkündür. Bu profil, halka tepeden bakanlara tavır alıp hicvederken, daima masum gördüğü Anadolu halkıyla iç içe olmaktadır. Romanlardaki aydın profilinin, Aydınlanma tarafında da olsa, genellikle bir orta yolu bulmaya çalışan kişi profilinde de olduğu söylenilebilir. Bu yüzden Yeşil Gece romanı dışındaki romanlarda, İlmlı Aydınlanma profiline daha yakın olduğu görülmektedir. Bunun yanında romandaki profillerin, örneğin gençliğinde Radikal Aydınlanma’ya yakın bir hüviyetteyken, olgunlaşınca İlmlı Aydınlanma profiline evrildiği de görülmüştür. Aydın, gittiği Anadolu kasabasında, gayesinin müspet ilimle yetişmiş bireyler yetiştirmek olduğunu söylerken bunu hiçbir tesir altında kalmadan kendilerinin keşfetmesine önem vermektedir. Zira öğrencilerin doğruyu keşif sürecinin Aydınlanma’nın ruhuna da uygun olarak kendiliğinden gerçekleşmesini istemektedir. Dolayısıyla kesinlikle şekilci propagandacı bir hüviyette değildir, o, öze odaklanmaktadır. Bu onun için çok değerli bir husustur zira propagandacı ve şekilci aydını her zaman karşısında olduğu, eleştirdiği görülmektedir. Romanlardaki aydın karakterler bu yöntemi kesinlikle benimsememektedirler. Güntekin’in romanlarının aydın profili, insanları propagandist bir biçimde yönlendiren, manipüle etmeye çabalayan, dikte edici, birtakım değerleri ve yaşam biçimini empoze etmeye çalışan, toplumu üstten bir bakışla cahil gören, sadece kendi fikirlerinin doğru olduğuna inanan bir hüviyette değildir. O, nahif bir şekilde sevdirmeye yolunu seçen, benimseten, ikna eden ve ilmlı bir tarza sahip olarak, insanlara derinden nüfuz ederek etkileme yolunu seçmektedir. Bu anlamda tüm toplum, içten bir şefkatle ve anlayışla ele alınmaktadır. Bu yönüyle aynı zamanda oldukça ilmlıdır. Toplumun her

kesimden insan, doğrularıyla yanlışlarıyla ön plana çıkabilmekte, doğrunun ve yanlışın tarafında olabilmektedir.

Romanlarda özellikle Tanzimatla birlikte başlayan geleneksel ve yeni çatışmasının, ya da gerek kurumsal gerek başka türlü boyutlarda oluşmaya başlayan düalist yapının, sıkça işlenen bir tema olduğu da görülmektedir. Zira romanların konusu Tanzimat'tan Cumhuriyet'e olan geçiş dönemlerine denk düşmektedir. Ancak romanlarda görülen bu çatışma her zaman yumuşak niteliktedir. Aydının hiçbir zaman halkın kendisiyle çatışma içinde olmadığı, onlardan biri olarak içerisinde konum aldığı görülmektedir. Çatışan sadece müspet ilmin karşısında olan, hurafelerle halkı kandıranlar veya şekilci aydınlardır.

Romanlarda çizilen aydın profiliyle, aynı zamanda az kişiyle de bir şeylerin başarılabilceği umudu iletmeye çalışılmaktadır. Aydın karakterin, Aydınlanma felsefesine uygun olarak “bu dünyada” olsa da hırs ve mevkiden arınmış erdemli bir profil hüviyetinde olduğu görülmektedir. O, mutluluğu kişisel çıkarlarda aramamakta; idealist bir birey olarak her zaman doğru bulduğu şeyler uğruna bireysel çıkarlarından vazgeçebilmektedir. Güntekin'in aydın profilinde; makam, mevki vb. hırs peşinde koşanlar, kurulan bu ahlaki konumun dışında değerlendirilmekte ve her zaman romanın ana karakter aydını tarafından eleştirilmektedir. Romanlarda aydının, ahlaki idealizmi sıkça vurgulanan bir olgudur. Çizilen aydın portresi, bir tarafta kişisel çıkar, rahat, ün vb. varken onu tercih etmeyip ahlaki hakikat yolunu seçmektedir. İdealist birey her zaman doğru bulduğu şeyler uğruna bireysel çıkarlarından vaz geçebilmektedir. Bu anlamda aydın, her zaman idealist bir ahlak insanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İdealist aydın, kendini topluma adamakta, ama bunu görevin getirdiği bir mecburiyet olarak yapmamakta, bundan derin ahlaki bir haz almaktadır.

Nihayetinde Güntekin'in romanlarındaki aydın karakterleri, halkı hiçbir zaman suçlamamakta, onlara hiçbir zaman tepeden bakmamakta, aydın da olsa kendini ayrıcalıklı görememekte ve insanlara eşit ve demokrat bir şekilde yaklaşmaktadır. Aydın gittiği Anadolu kasabasında halkla iç içe olduğu görülmektedir. Bu süreçte mücadele içinde olduğu karakterler ise, şekilci aydınlar, aydın görünümlü mevki ve makam çıkarıcıları, dalkavuklar, bürokratlar, müspet ilime karşı softalar, halkın manevi duygularını hurafelerle sömüren din adamları, gösteriş, şatafat meraklısı aristokratik sınıflardır. Bunun yanında politikacılar, resmi ve sivil otoriteler de yaptığı yanlışlar çerçevesince her zaman cesurca tenkit edilebilmiştir. Güntekin'in romanlarında temiz Anadolu halkı, olsa olsa birileri tarafından kandırılmıştır. İşte aydın onlarla mücadele etmektedir. Aydın profili de yarı İstanbullu ise yarı Anadolu olarak halka tepeden bakan bir tip değil, iletişim kurabildikleriyle arkadaş, onlardan biri hüviyetindedir. Dolayısıyla onun dünyasındaki profilde halk, eğitilmesi gereken cahiller topluluğu değildir, olsa olsa onlara yol gösterilmeli onların yanında yer almalı ve geri kalan toplum hak ettiği yere doğru ilerletilmelidir. Aydınlanma'nın eğitime verdiği değere uygun olarak romanlardaki aydın profilleri mütemadiyen eğitime ve toplumu ileriye götürmeye inanmaktadırlar, ona göre içine düşülen şartlar insanları böyle müşkül durumda bırakmıştır, yoksa toplumun ileri

milletlerin insanlarından farkı bulunmamaktadır, toplumun içindeki cevheri bulup çıkaracak aydınlara ihtiyacı vardır. Bu ikisi arasında basit gibi görünen derin bir anlam farkı vardır; o da şudur ki biri kendini üstün görür diğer ise toplumun potansiyelini üstün görür. Aydın, bir yandan halkı esir almış geleneksel ile mücadele ederken, bir yandan bürokrasiyle, bir yandan da şekilci aydın ile mücadele etmekte, kendini yalnız hissetmekte; bu esnada Anadolu'nun masum insanlarıyla birlikte ideallerine sarılmaktadır. Nihayetinde aydın, aklın ışığının karşısındaki her türlü otoriteyi tenkit edebilecek potansiyele sahip olan kişidir. O, Aydınlanma değerlerini özünden almaya çalışan biri olarak; romanlarda birilerinin, ya da bir fırkanın insanı olarak değil, müspet ilimin ışığındaki hakikatin insanı olarak, Aydınlanma değerleri ile Anadolu'nun gerçekleri arasında sentez yapmaya çalışan bir profil olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, Adalet (1995), “Türk Aydını ve Ben Kimim Sorusu.”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (219-226), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali vd. (1994), **Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali vd. (2014), **Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, Feroz (1996), **İttihatçılıktan Kemalizme**, (Çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- _____ (2021), **Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu’nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918**, (Çev. Tansel Demirel), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Akay, Ali (1995), “Aydınlar Üzerine Bir Bakış”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (423-439), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2021), **Aydınlanma Nedir?**, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Akyüz, Yahya (2007), **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 M.S 2007**, Pegem Yayıncılık, Ankara.
- Armaoğlu Fahir (2021), **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aruoba, Oruç (1995), “Türk Aydını ve Felsefenin Gerekliliği”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (215-218), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Aysever, Kubilay (1999), “Türkiye Cumhuriyeti’nin Felsefi Temelleri”, **Doğu Batı Dergisi**, (8), 105-111.
- Azman, Ayşe (1995), “Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (501-506), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Bal, Metin (2018), “Kant’ın Sanat Anlayışı, Aydınlanma Dönemi ve Sefiller Romanı”, **Mediterranean Journal of Humanities Dergisi**, 8(2), 101-114.
- Baydar, Mustafa (2015), **Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar?**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Beiser, Frederick (2019), **Hegel**, (Çev. Bayazıt Seçim), Alfa Basım Yayım Yayınları, İstanbul.

- Belge, Murat (1983), “Tarihi Gelişim Sürecinde Aydınlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi içinde**, 1 (122-129), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1994), **Edebiyat Üstüne Yazılar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1995), “Osmanlı’da ve Rusya’da Aydınlar”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, içinde** (123-133), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Berkes, Niyazi (2007), “Türkiye’de Çağdaşlaşma Olgusu”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, içinde** (131-157), Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, Nuri (1995), “Toplumdan Sosyal Sisteme Entelektüeller”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, içinde** (189-204), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Birtek, Faruk ve Ergül, Gökhan (1995), “Postmodern, Türk Aydını ve Frankfurt Okulu: Bir Polemik”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, içinde** (325-332), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Black, Jeremy (2020), **İngiltere Tarihi**, (Çev. Yıldız Aytaç), Doğu Batı Yayınları, Amkara.
- Brockdorff, Baron Cay Von (2021), **Alman Aydınlanma Felsefesi**, (Çev. Nuran Özzyer), Hece Yayınları, Ankara.
- Bronowski, Jacob ve Mazlish, Bruce (2012), **Leonardo’dan Hegel’e Batı Düşünce Tarihi**, (Çev. Elvan Özkavruk Adanır), Say Yayınları, İstanbul.
- Bulun, Eyüp (2019), **Merhametin Romancısı Reşat Nuri Güntekin**, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul.
- Burçak, Berrak (2006), “19. Yüzyıl Osmanlı Entelektüeli ve Bilimcilik”, **Doğu Batı Dergisi**, (35), 49-61.
- Burdurlu, İbrahim Zeki (1977), **Reşat Nuri Güntekin**, Toker Yayınları, İstanbul.
- Burke, Peter (2008), **A Social History of Knowledge from Guttenberg to Diderot**, Polity Press, Cambridge.
- Callicinos, Alex (2022), **Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış**, (Çev. Yasemin Tezgiden), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cassirer, Ernst (2014), **Rousseau, Kant, Goethe**, (Çev. Mustafa Tüzel), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, Ahmet (2020), **Aydınlanma Felsefesi**, Say Yayınları, İstanbul.
- _____ (2020), **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Ceylan, İsmail Fatih (2002), **Reşat Nuri Güntekin**, Hikmet Neşriyat Yayınları, İstanbul.

- Chaunu, Pierre (2000), **Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.
- Naom, Chomsky (1998), **Responsabilités des Intellectuels Démocratie & Marché, Nouvel Ordre Mondial, Droit de L'homme**, Editions Agone Press, Marseille.
- Condorcet, Marquis de (1966), **İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı – I**, (Çev. Oğuz Peltek), Milli Eğitim Basım Evi Yayınları, İstanbul.
- _____ (1966), **İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı – II**, (Çev. Oğuz Peltek), Milli Eğitim Basım Evi Yayınları, İstanbul.
- Copleston, Frederick (1995), **Copleston Felsefe Tarihi Aydınlanma (Cilt 7)**, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul.
- Coşar, Simten (1999), “Türk Modernleşmesi: “Aklileşme”, “Patoloji”, Tıkanma”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, (8), 59-72.
- Coşkun, Alev (2019), **Kemalizm Aydınlanma Devrimleri Nedir? Ne Değildir?**, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul.
- Crampe-Casnabet, Michele (2005), “On Sekizinci Yüzyıl Felsefesinin Bir Örneği”, **Kadınların Tarihi Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları Cilt III**, içinde (303-333), (Çev. Ahmet Fethi), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cresson, Andre (1984), **Diderot Yaşamı, Felsefesi, Eserleri, Seçmeler**, (Çev. Asım Bezirci), De Yayınları, İstanbul.
- Çağın, Sabahattin ve Gökçek, Fazıl (2012), “Araba Sevdasına Dair”, **“Araba Sevdası” içinde**, (1-2), Özgür Yayınları İstanbul.
- Çavdar, Tevfik (1991), **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çiğdem, Ahmet (1993), **Aydınlanma Felsefesi**, Ağaç Yayınları, İstanbul.
- Delbos, Victor (2012), **La Philosophie Française**, Ulan Press, Paris.
- Demirel, Hüseyin (2000), “Justine ya da Erdemin Felaketleri İthaf”, **Justine ya da Erdemin Felaketleri**, içinde (9-18), Çiviyazıları Yayınları, İstanbul.
- Diderot, Denis (1992), **Political Writings**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Diderot, Denis ve d’Alembert, Jean le Rond (2000), **Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü**, (Çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Duman, Fatih (2006), “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 61(1), 117-151.

- Emil, Birol (1984), **Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (1989), **Reşat Nuri Güntekin**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- _____ (1991), “Öğretmenler Romancısı Reşat Nuri Güntekin II ‘Kan Davası’ Romanı: Öğretmen Ömer”, **M.Ü. Ankara Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, içinde (3), 87-105.
- Erenuluğ, Alpagut (1999), “Jean-Jacques Rousseau”, **Toplum Sözleşmesi**, içinde (7-24), Öteki Yayınevi, Ankara.
- Erhard, Johann Benjamin (2021), “Halkın Devrim Yapma Hakkı Üzerine”, **Aydınlanma Nedir?**, (Çev. Mehmet Barış Albayrak), içinde (75-82), Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Espinasse, Francis (2018), **Voltaire'nin Hayatı**, (Çev. Ramazan Atıl Karabey), Mayakitap Yayınları, İstanbul.
- Ewald, Oskar (2010), **Voltaire'in Hayatı**, (Çev. Gürsel Aytaç), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Figes, Orlando (2021), **Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi**, (Çev. Figen Dereli), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Finn, Robert P., (1984), **Türk Romanı İlk Dönem: 1872-1900**, (Çev. Tomris Uyar), Bilgi Yayınları, Ankara.
- Fleischacker, Samuel (2023), **Kant'ın Soruları: Aydınlanma Nedir?**, (Çev. Oğuz Satır), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Gottlieb, Anthony (2021), **Aydınlanma Rüyası: Modern Felsefenin Yükselişi**, (Çev. Cansen Mavituna), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- Goulemot, Jean Marie (2007), “Eddebi Pratikler veya Özelin Aleniyeti”, **Özel Hayatın Tarihi 3 Rönesans'tan Aydınlanma'ya**, (Çev. Devrim Çetinkasap), içinde 404-405, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gramsci, Antonio (1983), **Aydınlar ve Toplum**, (Çev. Vedat Günyol, Ferit Edgü, Bertan Onaran), Çan Yayınları, İstanbul.
- Guitton, Jean (1995), **Le Travail Intellectuel**, Editions Montaigne, Paris.
- Güntekin, Reşat Nuri (2005), **Salgın ve Madalyonun Ters Tarafı**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2008), **Kavak Yelleri**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2014), **Çalıkuşu**, İnkılap Yayınları, İstanbul.

- _____ (2016), **Yaprak Dökümü**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), **Akşam Güneşi**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), **Kan Davası**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), **Miskinler Tekkesi**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), **Son Sığınak**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), **Acımak**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), **Damga**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), **Dudaktan Kalbe**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Ateş Gecesi**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Anadolu Notları I-II**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Bir Kadın Düşmanı**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Değirmen**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Eski Hastalık**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Gizli El**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Gökyüzü**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Kızılıcak Dalları**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Yeşil Gece**, İnkılap Yayınları, İstanbul.

Güvemli, Zahir (1954), **Voltaire Hayatı Sanatı Eserleri**, Varlık Yayınları, İstanbul.

Hanioğlu, Şükrü (2007), “Siyasi Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, içinde (303-311), Alfa Yayınları, İstanbul.

Haykır, Tayfun (2021), **Türk Romanında Basın Hayatı**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Ankara.

Selahattin, Hilav (2008), **Entelektüeller ve Eylem**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Hof, Ulrich Im, (2017), **Avrupa’da Aydınlanma**, Literatür Yayınları, İstanbul.

Holt, Robin ve Hond, Frank den (2013), “Sapere Aude”, **Organisation Studies Journal**, (34)11, 1588-1600.

Horatius (1931), **Ode’ler – Epod’lar - Hicviyeler – Nameler**, (Çev. Yakup Kadri Karaosmanoğlu), Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

- Huberman; Leo (2019), **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, (Çev. Murat Belge), İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Hume, David (1986), **İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma**, (Çev. Selmin Evrim), Milli Eğitim Basımevi Yayınları, İstanbul.
- _____ (1995), **Din Üstüne**, (Çev. Mete Tunçay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- _____ (2015), **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme**, (Çev. Ergün Baylan), Bilgesu Yayınları, Ankara.
- _____ (2017), **Siyasi Denemeler**, (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2020), **İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, (Çev. Ferit Budak Aydar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İlhan, Atilla (1995), “Aydınların Affedilmez Kopukluğu”, **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, içinde (379-384), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2008), **Doğu Batı Makaleler – II**, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- _____ (2021), “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, içinde (89-111), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İrem, Nazım (2021), “Radikalleştirilmiş Aydınlanma Projesi Kıyısında Entelektüeller ve Jürgen Habermas”, **Doğu Batı Dergisi**, (35), 209-233.
- Israel, Jonathan (2006), **Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation**, Oxford University Press, New York.
- _____ (2010), **A Revolution of the Mind**, Princeton University Press, New Jersey.
- _____ (2011), **Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights, 1750-1790**, Oxford University Press, New York.
- _____ (2020), **Radikal Aydınlanma ve Modern Demokrasinin Kökenleri: Zihin Devrimi**, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2024), **Prof. Dr. Jonathan Israel anlattı: Radikal Aydınlanma Nedir? “Haydi Krallardan Kurtulalım...”**, Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=7yyj8ovW9Ns> (12. 05. 2024).
- Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay, Ali Yaşar (2007), “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, içinde (3-29), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Kant, Immanuel (2015), **Seçilmiş Yazılar**, (Çev. Nejat Bozkurt), Sentez Yayıncılık, İstanbul.

- _____ (2021), “Aydınlanma Nedir? Sorusunun Cevabı” **Aydınlanma Nedir?**, (Çev. Mehmet Barış Albayrak), *içinde* (27-38), Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Kanter, M. Fatih (2006), **Ölümünün 50. Yılında Belgelerle Reşat Nuri Güntekin**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Karakoyunlu, Yılmaz (1995), “Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları”, **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, *içinde* (103-122), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Karaömerlioğlu, Asım (2003), “Türk Edebiyatında Köylüler”, **Doğu Batı Dergisi**, (22), 107-135.
- Karpat, Kemal (2006), “Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış”, **Doğu Batı Dergisi**, (35), 61-87.
- Kazancıgil, Ali, (2007), “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, *içinde* (171-193), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (1995), “Kimlik Bunalımı, Aydınlar ve Devlet”, **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, *içinde* (151-174), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (1983), “Osmanlı Aydını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, *içinde*, 1 (55-60), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1983), “Osmanlı Batılılaşması”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, *içinde*, 1 (147-152), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1995), “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, *içinde* (175-181), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2001), “Tarihsizliğin Marjından Marjinalleştiren Tarih Alanına: Avrupa’nın Kendini ve Dünyayı İnşa Etmesi”, **Doğu Batı Dergisi**, (14), 95-102.
- _____ (2003), **Cumhuriyet ya da Birey Olmak**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2007), “Atatürkçülük ya da Türk Aydınlanması”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, *içinde* (193-203), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Kinder, Hermann ve Hilgemann, Werner (2012), **Dünya Tarihi Atlası I. Cilt Başlangıçtan Fransız Devrimi’ne Kadar**, (Çev. Leyla Uslu), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara.
- _____ (2012), **Dünya Tarihi Atlası II. Cilt Başlangıçtan Fransız Devrimi’ne Kadar**, (Çev. Leyla Uslu), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara.
- Koloğlu, Orhan (1983), “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, *içinde*, 1 (68-93), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Kriegel, Blandine (2010), **Klasik Siyasi Felsefe Metinleri**, (Çev. Zühre İlkelen), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Küçük, Yalçın, (1983), “Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopesisi**, içinde, 1 (138-143), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Lessing, Gotthold Ephraim (2011), **İnsan Soyunun Eğitimi Aydınlanma, Din ve Eğitim**, (Çev. Ahmet Aydoğan), Say Yayınları, İstanbul.
- _____ (2021), “Hakikat Üzerine”, **Aydınlanma Nedir?**, (Çev. Mehmet Barış Albayrak), içinde (73-74), Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Leung, Gilbert (2009), “A Critical History of Cosmopolitanism”, **The Association for the Study of Law, Culture, and the Humanities**, 5 (3), 370-390.
- Lewis, Bernard (2017), **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev. Boğaç Babür Tuna), Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Locke, John (1996), **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2012), **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, (Çev. Fahri Bakırcı), Ebabil Yayınları, Ankara.
- Macdonogh, Giles (2001), **Frederick the Great: A Life in Deed and Letters**, St. Martin’s Press, NewYork.
- Mardin, Şerif (1983), “Tanzimat ve Aydınlar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, içinde, 1 (46-54), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1991), **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1991), **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2007), “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, içinde (23-59), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Maurois, Andres (2001), **Voltaire Hayatı ve Eserleri**, (Çev. Cenap Yazansoy), Kastaş Yayınevi, İstanbul.
- Mcdaniel, Iain (2013), **Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment**, Harvard University Press, London.
- McPhee, Peter (2021), **Robespierre**, (Çev. Süha Setabiboğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Mendelssohn, Moses (2021), “Aydınlanma Ne Demektir? Sorusu Üzerine”, **Aydınlanma Nedir?**, (Çev. Mehmet Barış Albayrak), *içinde* (19-26), Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Meriç, Cemil (1983), “Batıda ve Bizde Aydının Serüveni” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopesisi**, *içinde*, 1 (130-137), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1999), “Sosyoloji Notları ve Konferanslar”, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Merriman, John (2018), **Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi**, (Çev. Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul.
- Mill, John Stuart (2019), **Düşünce ve Tartışma Özgürlüğü Üzerine**, (Çev. Cem Akas), Can Yayınları, İstanbul.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de (2021), **Kanunların Ruhu**, (Çev. Berna Günen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Moran, Berna (1998), **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1 Ahmet Mithat'tan Ahmet Hamdi Tanpınar'a**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Moreau, Odile (2008), “Jön Türkler ve Emperyalizme Karşı Direnen Gizli Örgütler”, **Doğu Batı Dergisi**, (46), 9-25.
- Okay, Orhan (2003), “Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Döneminde İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması”, **Doğu Batı Dergisi**, (22), 53-65.
- Oktay, Ahmet (1995), “Türk Edebiyatında Aydın”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, *içinde* (265-288), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1983), “Batılılaşma Sorunu”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, *içinde*, 1 (134-152), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2007), “Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketi Üzerine”, **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, *içinde* (157-171), Alfa Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2021), “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, *içinde* (421-463), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Öğün, Süleyman Seyfi (2007), “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, *içinde* (267-303), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Önertoy, Olcay (1974), “Reşat Nuri Güntekin ve Anadolu”, **Türkoloji Dergisi**, 6 (1), 81-108.

- _____ (1980), **Edebiyatımızda Eleştiri Tanzimat ve Servet-i Fünun Dönemleri**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- _____ (1983), **Reşat Nuri Güntekin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özel, İsmet (1983), Tanzimat'ın Getirdiği “Aydın”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, içinde, 1 (61-66), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özlem, Doğan (1995), “Felsefe Geleneği ve Aydınımız”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (205-214), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Özön, Mustafa Nihat (1938), **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, Remzi Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Cemil (2019), “Yakın Çağ'da Osmanlı Ve Diğer İslam Devlet Ve Topluluklarda Eğitim”, **Eğitim Tarihi**, içinde (162-199), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Paine, Thomas (2013), **Akıl Çağı**, (Çev. Ali İhsan Dalgıç), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon (2010), **Devlet**, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Porter, Roy (2001), **The Enlightenment**, Palgrave Macmillan Press, London.
- Riem, Andreas (2021), **Aydınlanma Aklın Bir İhtiyacıdır, Aydınlanma Nedir?**, (Çev. Mehmet Barış Albayrak), içinde (55-64), Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Roberts, John Morris (1996), **Avrupa Tarihi**, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), **Dünya Tarihi 18. Yüzyıl ve Sonrası (Cilt II)**, (Çev. İdem Erman ve Tansu Akgün), İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Roskin, Michael (2013), **Çağdaş Devlet Sistemleri**, (Çev. Bahattin Seçilmişoğlu), Adres Yayınları, Ankara.
- Rousseau, Jean Jacques, (2022), **Toplum Sözleşmesi**, (Çev. Vedat Günyol), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2022), **Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev**, (Çev. Sebahattin Eyüboğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Russell, Bertrand (1970), **Batı Felsefesi Tarihi Yeni Çağ (Cilt III)**, (Çev. Muammer Sencer), Kitap Yayınları, İstanbul.
- Sartre, Jean-Paul (2010), **Aydınlar Üzerine**, (Çev. Aysel Bora), Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sayarı, Sabri (1995), “Soğuk Savaş'tan Sonra Türk Aydınları”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (409-414), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

- Schiller, Friedrich (2021), “Aklın Sınırları Üzerine”, **Aydınlanma Nedir?**, (Çev. Mehmet Barış Albayrak), içinde (83-86), Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Schumpeter, Joseph Alois (1974), **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi**, (Çev. Tunay Akoğlu), Varlık Yayınevi, İstanbul.
- Serdaoğlu, Ü. Serdar ve Yıldırım, Kadir (2010), “İstanbul’un Ansiklopedileri”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 8 (16), 591-617.
- Snow, Charles Percy (2005), **İki Kültür**, (Çev. Tuncay Birkan), Tübitak Yayınları, Ankara.
- Soboul, Albert (1969), **1789 Fransız İnkılabı Tarihi**, (Çev. Şerif Hulusi), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Solnon, Jean-François (2021), **Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa**, (Çev. Ali Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Somel, Selçuk Akşin (1998), “‘Gericilik’, ‘İlericilik’ ve Aydınlar”, **Doğu Batı Dergisi**, (3), 43-51.
- Sonnet, Martine (2005), “Bir Kızı Eğitmek”, **Kadınların Tarihi Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları Cilt III**, (Çev. Ahmet Fethi), içinde (101-128), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Soydan, Aynur (2003), “Darüşşafaka Tarihinden Kesitler”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, (3), 249-268.
- Spencer, Lloyd ve Krauze, Andrzej (2012), **Aydınlanma Aklını Özgürce Kullanmak İçin Çizgibilim**, NTV Yayınları, İstanbul.
- Strathern, Paul (1998), **90 Dakikada Kant**, (Çev. Mehmet Ukşul), Gendaş Yayınları, İstanbul.
- Şimşirgil, Ahmet ve Ekinci, Ekrem Buğra (2008), **Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle**, KTB Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1977), **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Tarback, Derya Gürses (2006), “On Sekizinci Yüzyıl Britanyası Entelektüelleri: Tanımlar, Platformlar”, **Doğu Batı Dergisi**, (35), 199-209.
- Taşkın, Ali (2018), **İskoç Aydınlanması**, Liberte Yayınları, Ankara.
- Tekeli, İlhan (1995), “Geç Aydınlanan Bir Ülkede Erken Aydınlananların İkilemi ve Popülizm”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (399-404), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Tektaş, Turan (2019), **John Locke**, Parola Yayınları, İstanbul.
- Tezel, Yahya Sezai (1995), “Jakoben Yenileşmecilik”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (133-150), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

- Timuçin, Afşar (2008), “Aydınlanma Nedir?”, **Bilim ve Gelecek Dergisi**, (50), 9-19.
- Toku, Neşet (2003), **John Locke ve Siyaset Felsefesi**, Liberte Yayınları, Ankara.
- Topaloğlu, Yüksel (2016), “Kimlik ve Aidiyet Meselesi Bağlamında Şemsettin Sami”, **Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsattin Sami Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, içinde (229-252), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne.
- Toprak, Zafer (1995), “Aydın, Ulus-Devlet ve Popülizm”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (39-81), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Touraine, Alain (2002), **Modernliğin Eleştirisi**, (Çev. Hülya Tufan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tunalı, İsmail (1995), “Kültür Değerleri ve Türk Aydını”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu**, içinde (473-475), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (2007), “Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye’de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, içinde (203-219), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Turan, İlter (2007), “Türkiye’de Siyasi Kültürün Oluşumu”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, içinde (437-471), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Tütengil, Cavit Orhan (1977), **Montesquieu Siyaset ve İktisat Açısından Bir Yaklaşım**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Urgan, Mine (2010), **İngiliz Edebiyatı Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Urhan, Veli (1999), “Modernizm, Postmodernizm ve Personalizm”, **Doğu Batı Yayınları Dergisi**, (8), 128-152.
- URL, “Roman, Bir Edebi Tür Olarak Roman Nedir?” (t.y), <https://www.edebiyatfakultesi.com/roman> (19.04.2023).
- Uyguner, Muzaffer (1993), **Reşat Nuri Güntekin**, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Ülgener, Sabri (1983), **Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler**, Mayaş Yayınları, Ankara.
- Ülken, Hilmi Ziya (1972), **Genel Felsefe Dersleri**, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- _____ (1992), **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul.
- Vatansever, Saniye (2021), “Hume'un Nedensellik, Tümevarım ve Metafizik Problemi”, **Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi**, (16), 135-166.
- Voltaire, François Marie Arouet (2000), **Candide ya da İyimserlik**, (Çev. Server Tanilli), Adam Yayınları, İstanbul.

- _____ (2017), **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, (Çev. Erkan Ataçay), Bilgesu Yayınları, Ankara.
- _____ (2022), **Candide**, (Çev. Ayşe Meral), Alfa Yayınları, İstanbul.
- West, David (2005), **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, (Çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Wiesner-Hanks, Merry E. (2021), **Early Modern Europe 1450-1789**, (Çev. Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, Murat (2010), **Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopesi – Cilt I**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Yamak, Sanem (2008), “Meşrutiyet’in Bayramı ’10 Temmuz İd-i Millisi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (38), 323-342.
- Yıldız, Yavuz Gökalep (1995), “Türk Aydını ve İktidar Sorunu”, **Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, içinde** (473-475), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Zola, Emile (2014), **Suçluyorum**, (Çev. Tahsin Yücel), Can Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, Erik Jan (2005), **Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, (Çev. Ergün Aydınoglu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Uğur BİRİCİK, 2002 yılında Meriç Merkez İlköğretim Okulu'nu; 2006 yılında Edirne Uzunköprü Muzaffer Atasay Anadolu Lisesi'ni; 2011 yılında Muğla Üniversitesi – İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü'nü bitirdi. 2018 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi anabilimdalında doktora programına başladı. BİRİCİK, 2002 yılında Meriç Merkez İlköğretim Okul'undan bölüm birincilik ödülüyle ve 2011 yılında Muğla Üniversitesi Kamu Yönetimi bölüm üçüncülük ödülüyle mezun oldu. 2014 yılında Artvin Çoruh Üniversitesi – Yusufeli Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Yerel Yönetimler Programı'nda öğretim görevlisi olarak göreve başlayan BİRİCİK, 2015-2020 yılları arasında Yönetim ve Organizasyon bölüm başkanlığını yürüttü.

BİRİCİK, bekar olup İngilizce bilmektedir.